PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
OF V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
MADRAS—1944.
Reprint—500.

శ్రీ ర స్తు.

మా ఘ కా వ్యే స వ్యా ఖ్యా నే

ప్ర థ మః స ర్గః.

వ్యా ఖ్యా న పీ ఠి కా.

ఇన్దీవరదళశ్యామమిన్దిరానన్దకన్దళమ్,
వన్దారుజనమన్దారం వన్దేఽహం యదునందనమ్.

దన్తాగ్రోచ్ఛ్రితేన ధరణీతలమున్నమయ్య పాతాళకేళిషు ధృతాదివరాహలీలమ్,
ఉల్లాఘనోత్ఫణఫణాధరగేయమానక్రీడావదానమిభరాజముఖం నమామి.

శారదా శారదామ్భోజవదనా వదనామ్బుజే,
సర్వదా సర్వదాస్మాకం సన్నిధి స్సన్నిధిం క్రియాత్.

వాణీం కాణభుజీ మజీగణ దవాశాసీచ్చ వైయాసికీ
మంత స్తన్త్ర మరం స్త పన్నగగవీగుంఫేషు చాజాగరీత్,
వాచా మాచకల ద్రహస్యమఖిలం యచ్చాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.

మల్లినాథసుధీ స్సోఽయం మహోపాధ్యాయశబ్దభాక్,
విధత్తే మాఘకావ్యస్య వ్యాఖ్యాం సర్వంకషాభిధామ్.

యే శబ్దార్థ పరీక్షణ ప్రణయినో యే వా గుణాలంక్రియా
శిక్షాకౌతుకినో విహర్తుమనసో యే చ ధ్వనేరధ్వని,
క్షుభ్యద్భావతరఙ్గితే రససుధాసింధౌ మిమంక్షంతి యే
తేషామేవ కృతే కరోమి వివృతిం మాఘస్య సర్వంకషామ్.

నేతాస్మిన్ యదునందనః స భగవాన్ వీరః ప్రధానో రసః
శృఙ్గారాదిభిరంగవాన్ విజయతే పూర్ణా పునర్వర్ణనా,
ఇన్ద్రప్రస్థగమాద్యుపాయవిషయశ్చైద్యావసాదః ఫలం
ధన్యో మాఘకవిర్వయం చ కృతిన స్తత్సూక్తిసంశీలనాత్.

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే.

అథ తత్రభవాన్ మాఘకవిః "కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే." ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం 'కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయే'దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్, శిశుపాలవధాఖ్యం మహాకావ్యం చికీర్షుః. చికీర్షితార్థనిర్విఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనభూతస్యేష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారప్రాప్తత్వాత్ "ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాఽపి తన్ముఖమి"తి ఆశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కార్యఫలరూప శిశుపాలవధబీజభూతం భగవతశ్శ్రీకృష్ణస్య నారదదర్శనరూపం వస్త్వాదౌ శ్రీశబ్దప్రయోగపూర్వకం నిర్దిశన్ కథాముపక్షిపతి.—

శ్రియఃపతిః శ్రీమతి శాసితుం జగజ్జగన్నివాసో వసుదేవసద్మని,
వసన్ దదర్శావతరంతమంబరాద్ధిరణ్యగర్భాంగభువం మునిం హరిః.

శ్రియ ఇతి. అత్రాదౌ శ్రీశబ్దప్రయోగాత్ వర్ణగణాదిశుద్ధేరభ్యుచ్చయః. తదుక్తం.—'దేవతావాచకాశ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నింద్యాస్స్యుర్లిపితో గణతోఽపి వే'తి. శ్రియః లక్ష్మ్యాః పతిః, ఏతేన రుక్మిణీరూపయా శ్రియా సమేత ఇతి సూచితమ్. 'రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీ'తి విష్ణుపురాణవచనాత్. జగన్నివాసో జగతామాధారః, కుక్షిస్థాఖిలలోక ఇతి భావః. తథాపి. 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగేయుగే' ఇత్యాదివచనానుసారేణ జగత్ లోకం, శాసితుం దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహాభ్యాం నియంతుం, శ్రీమతి సంపద్యుక్తే, వసుదేవసద్మని వసుదేవరూపిణః కశ్యపస్య వేశ్మని, వసన్ కృష్ణరూపేణ తిష్ఠన్, హరి ర్విష్ణుః, అంబరాత్ ఆకాశాత్, అవతరంత మాపతంతం ఇంద్రసందేశకథనార్థ మితి భావః. హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మా, బ్రహ్మాండప్రభవత్వాత్. తస్యాంగభువం తనూజం అథవా తస్యాంగాదవయవా దుత్సంగాఖ్యా ద్భవతీతి హిరణ్యగర్భాంగభూః తం మునిం నారదమిత్యర్థః. 'ఉత్సంగాన్నారదో జజ్ఞే దక్షోఽంగుష్ఠాత్స్వయంభువ' ఇతి భాగవతవచనాత్. దదర్శ కదాచిదితి శేషః. అత్ర అల్పీయసి వసుదేవసద్మని సకలజగదాశ్రయతయా మహీయసో హరేరాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదోఽర్థాలంకారః. తదుక్తం— 'ఆధారాధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికో మత' ఇతి. జగన్నివాసస్య జగదేకదేశ

నివాసిత్వమితి విరోధశ్చ. తస్యానిర్వచనీయమహిమత్వాదితి పరిహారః. తథా తకార సకారాదేః కేవలస్యాసకృదావృత్త్యా, జగజ్జగదితి అసకృద్వ్యంజనసాదృశ్యాచ్చ వృత్త్యనుప్రాసభేదౌ శబ్దాలంకారౌ. ఏషాం చాన్యోన్యనైరపేక్ష్యేణైకత్ర సమావేశాత్ తిలతండులవత్సంసృష్టిః. అస్మిన్ సర్గే వంశస్థం వృత్తమ్—'జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరా'వితి లక్షణాత్.

తదానీం జనైః విస్మయాదీక్షితమప్రవృత్త మిత్యాహ—

గతం తిరశ్చీన మనూరుసారథేః
ప్రసిద్ధ మూర్ధ్వజ్వలనం హవిర్భుజః,
పతత్యధో ధామ విసారి సర్వతః
కిమేతదిత్యాకుల మీక్షితం జనైః. 2

గతమితి. అవిద్యమానౌ ఊరూ యస్య సోఽనూరుః స సారథిర్యస్య తస్యానూరుసారథేః సూర్యస్య, గతం గతిః, భావే క్తః తిరశ్చీనం తిర్యగ్భూతం 'విభాషాంచేరదిక్స్త్రియా'మితి తిర్యక్ఛబ్దాదంచత్యన్తాత్ప్రాతిపదికాత్స్వార్థే ఖప్రత్యయః, హవీంషి భుఙ్క్తేతి హవిర్భుక్ తస్య అగ్నే రూర్ధ్వజ్వలనం ఊర్ధ్వస్ఫురణం ప్రసిద్ధం, ఇదం తు సర్వతః విసారి విసర్పి, ధామ తేజః, అధః అధస్తాత్, పతతి కిమేతదితి సూర్యాగ్నివిలక్షణమదృష్టపూర్వమిదం ధామ కిమాత్మకం స్యాదితి ఆకులం విస్మయాత్సంభ్రాంతం యథా తథా, జనైరీక్షితం ఈక్షణం కృతం, సకర్మకాదప్యవివక్షితే కర్మణి భావే క్తః. 'ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియే'తి వచనాత్. కేచిత్కర్మణి క్తాంతం కృత్వా ఈక్షితం మునిం దదర్శేతి పూర్వేణ యోజయన్తి. అత్రోపమేయస్య మునిధామ్నః సూర్యాగ్నిభ్యాముపమానాభ్యాం తదసంబాధినా అధః ప్రసరణధర్మేణాధిక్యవర్ణనాద్వ్యతిరేకః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్స ఏవ స'ఇతి.

అథ భగవాన్నిరధారీదిత్యాహ.—

చయ స్త్విషామిత్యవధారితం పురా
తత శ్శరీరీతి విభావితాకృతిమ్,
విభు ర్విభక్తావయవం పుమా నితి
క్రమాదముం నారద ఇత్యబోధి సః. 3

చయ ఇతి. విభుస్తత్త్వావధారణసమర్థః, స హరిః, పురా ప్రథమం, త్విషాం చయ ఇత్యవధారితం తేజఃపుంజమాత్రత్వేన నిశ్చితం, తతః ప్రత్యాసన్నే విభావితా విమృష్టా, ఆకృతిః సంస్థానం యస్య తం తథోక్తం, అతఏవ శరీరీ చేతన ఇత్యవధారితం, తతో విభక్తాః వివిచ్య గృహీతాః అవయవాః ముఖాదయో యస్య తం, అతఏవ

పుమానిత్యవధారితం అముమాగచ్ఛన్తం వ్యక్తివిశేషం, నారద ఇతి వాస్తవాభిప్రాయేణ పుంలిఙ్గనిర్వాహః. క్రమాత్పూర్వోక్తసామాన్యవిశేషజ్ఞానక్రమేణ, లోకదృష్ట్యా ఇద ముక్తం. హరిస్తు సర్వం వేదైవేతి తత్త్వమ్. నారద ఇత్యబోధి, నారదం బుద్ధవా నిత్యర్థః. నారదస్య కర్మత్వేఽపి నిపాతేన ఇతిశబ్దేనాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. తిఙాద్యుపసంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్, యథాహ వామనః—'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః, పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాది'తి, బుధ్యతేః కర్తరి లుఙ్. 'దీపజనబుధపూరితాయిప్యాయిభ్యోఽన్యతరస్యామి' తి సూత్రేణ చిణ్. చిణో లుగి'తి తస్య లుక్. అత్ర విభావితాకృతిం విభక్తావయవమిత్యాకృతివిభావనావయవవిభాగయోః పదార్థయోః విశేషణగత్యా శరీరిత్వపుంస్త్వావధారణహేతుత్వేనోపన్యాసాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలంకారః. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమి'తి లక్షణాత్.

అథ సప్తభిః శ్లోకైర్నారదమహామునిం విశినష్టి.—

నవానధోఽధో బృహతః పయోధరాన్
సమూఢకర్పూరపరాగపాణ్డురమ్,
క్షణం క్షణోత్క్షిప్తగజేన్ద్రకృత్తినా
స్ఫుటోపమం భూతిసితేన శంభునా. 4

నవానితి. కీదృశమముం నవాన్ సద్యస్సంభృతసలిలాన్, అతినీలానితి యావత్. బృహతో విపులాన్, పయోధరాన్ మేఘాన్, అధోఽధః మేఘానాం సమీపాధః ప్రదేశే, స్థిత మితి శేషః 'ఉపర్యధ్యధసస్సామీప్యే' ఇతి ద్విర్భావః తద్యోగా ద్వితీయా. 'ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు, ద్వితీయా మ్రేడితాన్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యత' ఇతి వచనాత్. సమూఢః పుంజీకృతః. 'సమూఢః పుంజితే భుగ్న' ఇతి విశ్వః. కర్పూరస్య పరాగశ్చూర్ణః, తద్వత్పాండురం అతఏవ క్షణం మేఘసమీపావస్థానక్షణే. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయే'తి ద్వితీయా. క్షణేషు తాండవోత్సవేషు, 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, ఉత్క్షిప్తా ఉపరి ధారితా గజేంద్రస్య కృత్తిశ్చర్మ యేన తేన. 'అజినం చర్మకృత్తిః స్త్రీ' ఇత్యమరః. భూత్యా భస్మనా, సితేన, 'భూతిర్భసితభస్మనీ' త్యమరః, శంభునా స్ఫుటా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య తత్, స్ఫుటశంభూపమమిత్యర్థః, సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. సదృశపర్యాయయోరేవ తుల్యోపమాశబ్దయోః. 'అతులోపమాభ్యామి'తి నిషేధాత్ సాదృశ్యవాచిత్వే తృతీయేత్యాహుః. కేచిదిమం శ్లోకం చ యస్త్విపా మిత్యతః ప్రాక్ క్షిప్త్వా వ్యాచక్షతే తేషాం పుంస్త్వావధారణాత్ ప్రాక్తేజఃపిణ్డమాత్రస్య శంభూపమాచిత్యంచిన్త్యమ్.

దధాన మంభోరుహకేసరద్యుతీ
ర్జటా శ్శరచ్చంద్రమరీచిరోచిషమ్,
విపాకపిఙ్గా స్తుహినస్థలీరుహో
ధరాధరేంద్రం వ్రతతీతతీరివ. 5

దధానమితి. పునః అమ్భోరుహకేసరద్యుతీః పద్మకింజల్కప్రభాః, పిశంగీరిత్యర్థః. జటాః దధానం, స్వయం తు శరచ్చంద్రమరీచిరివ రోచిర్యస్య, తద్వద్ధవళవర్ణ మిత్యర్థః. అతఏవ విపాకేన పరిణామేన పింగాః పింగళాః, తుహినస్థల్యాం రోహంతీతి తుహినస్థలీరుహః, క్విప్. వ్రతతీతతీః లతాసమూహాః 'వల్లీతు వ్రతతి ర్లతే.' త్యమరః. దధానం, ధరాధరేంద్రో హిమవాన్, తుహినస్థలీతి లింగాత్. అన్యనారదోపమానత్వాసంభవాచ్చ. తమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా.

పిశంగమౌంజీయుజ మర్జునచ్ఛవిం
వసాన మేణాజిన మఞ్జనద్యుతి,
సువర్ణసూత్రాకలితాధరామ్బరాం
విడమ్బయన్తం శితివాసస స్తనుమ్. 6

పిశంగేతి. పునః కీదృశం ముంజ స్తృణవిశేషః, తన్మయీ మేఖలా మౌంజీ, పిశంగ్యా మౌంజ్యా యుజ్యత ఇతి పిశంగమౌంజీయుక్. 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. 'స్త్రియాః పుంవ ది'త్యాదినా పిశంగశబ్దస్య పుంవద్భావః తం అర్జునచ్ఛవిం ధవళకాన్తిం, 'వళక్షో ధవళోఽర్జున' ఇత్యమరః. అంజనద్యుతి అంజనవర్ణం, ఏణాజినం కృష్ణమృగచర్మ, వసాన మాచ్ఛాదయన్తం, వస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాతో శ్శానచ్, సువర్ణసూత్రేణ కనకమేఖలయా ఆకలితం బద్ధం అధరాంబరమంతరీయం యస్యాస్తాం, శితివాససో నీలాంబరస్య బలరామస్య తనుం విడంబయన్తం అనుకుర్వాణ మిత్యార్థీయ ముపమా.

విహంగరాజాఙ్ఘ్రిరుహై రివాయతై
ర్హిరణ్మయోర్వీరుహవల్లితంతుభిః,
కృతోపవీతం హిమశుభ్ర ముచ్చకై
ర్ఘనం ఘనాన్తే తటితాం గణైరివ. 7

విహంగేతి. పునః విహంగరాజాఙ్ఘ్రిరుహైరివ గరుత్మల్లోమతుల్యైః ఆయతై ర్దీర్ఘైః హిరణ్యస్య వికారా హిరణ్మయీ. 'దాండినాయనే' త్యాదినా మయటి యలోపనిపాతః. తస్యా ముర్వ్యాం, రుహో రూఢాః, ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. తాసాం వల్లీనాం, తంతుభిః తంతుకల్పైః సూత్రావయవైః, ఉపాదానగుణా ద్ధిరణ్మయైః కృతో

పవీతం శోభార్థం కల్పిత యజ్ఞసూత్రం, స్వయం హిమశుభ్రం, అతఏవ ఘనాంతే శరది, తటితాం గణై రుపలక్షితం, ఉచ్చకై రున్నతం, ఘనం మేఘమివ స్థితమ్.

నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలసూక్ష్మపక్ష్మణా
లసద్బిసచ్ఛేదసితాఙ్గసఙ్గినా,
చకాసతం చారుచమూరుచర్మణా
కుథేన నాగేన్ద్ర మివేన్ద్రవాహనమ్. 8

నిసర్గేతి. పునః నిసర్గాత్స్వభావాదేవ, చిత్రాణి కృష్ణశారాణి, ఉజ్జ్వలాని భాస్వరాణి సూక్ష్మాణి లోమాని యస్య తేన, లసన్ యో బిసచ్ఛేదో మృణాళఖండః, తద్వచ్ఛితేఽఙ్గే వపుషి, సఙ్గినా సక్తేన, చారుణా రుచిరేణ, చమూరుచర్మణా మృగత్వచా, కుథేన పృష్ఠాస్తరణేన. 'ప్రవేణ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుథో ద్వయో' రిత్యమరః. ఇన్ద్రవాహనం నాగేన్ద్ర మైరావణమివ, ఇహేంద్రవాహన మితి స్వస్వామిభావమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ 'వాహన మాహితా' దితి న ణత్వమ్. యథాహ వామనః—'నేంద్రవాహనశబ్దే ణత్వం ఆహితత్వస్యావివక్షితత్వా' దితి. చకాసతం దీప్యమానం, చకాశే శ్శతరి 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమభావః. 'జక్షిత్యాదయ ష్షడి' త్యభ్యస్తసంజ్ఞా.

అజస్ర మాస్ఫాలితవల్లకీగుణ
క్షతోజ్జ్వలాఙ్గుష్ఠనఖాంశుభిన్నయా,
పురః ప్రవాళై రివ పూరితార్ధయా
విభాన్త మచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా. 9

అజస్రమితి. పునః అజస్రం ప్రాచుర్యేణ, ఆస్ఫాలితాస్తాడితాః, సౌష్ఠవపరీక్షార్థం స్వాఙ్గుష్ఠేన తంత్రీతాడనం ప్రసిద్ధం. తేషాం వల్లకీగుణానాం వీణాతన్త్రీణాం. 'గుణ స్త్వావృత్తి శబ్దాది జ్యా సన్ధ్యా ద్యక్ష తన్తు ష్వి' తి యాదవః. క్షతేన సంఘర్షణేన, ఉజ్జ్వలై రంగుష్ఠనఖాంశుభిః, భిన్నయా మిశ్రయా, తద్రాగరక్తయేత్యర్థః. అతఏవ పురః పురోభాగే ప్రవాళైః విద్రుమైః 'ముక్తాథ విద్రుమః పుంసి ప్రవాళం పున్నపుంసక మి' త్యమరః. పూరితార్ధయేవ స్థితయా అచ్ఛస్ఫటికానామక్షమాలయా, జపమాలయేత్యర్థః. తథా ప్రసిద్ధస్ఫటికగ్రహణాద్బృషే ర్మోక్షార్థిత్వం వ్యజ్యతే. 'స్ఫాటికో మోక్షదః పర' ఇతి. మోక్షార్థినాం స్ఫటికాక్షమాలాభిధానాత్. విభ్రాంతం భాసమానం, భాతే శ్శతృప్రత్యయః. అత్ర నఖాంశుభిన్నయేతి స్వగుణత్యాగేనాన్యగుణస్వీకారలక్షణః తద్గుణాలంకార ఉక్తః. 'తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి' రితి లక్షణాత్. తదుత్థాపితా చేయం ప్రవాళపూరితార్ధతోత్ప్రేక్షేత్యనయో రఙ్గాఙ్గిభావేన సంకరః.

రణద్భిరాఘట్టనయా నభస్వతః
పృథగ్విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైస్స్వరైః,
స్ఫుటీభవద్గ్రామవిశేషమూర్ఛనా
మవేక్షమాణం మహతీం ముహుర్ముహుః. 10

రణద్భిరితి. పునః నభస్వతః వాయోః, ఆఘట్టనయా ఆఘాతేన, పృథగసంకీర్ణం, రణద్భిర్ధ్వనద్భిః, అనురణనాత్మకైస్స్వరైరిత్యర్థః. 'శ్రుత్యానన్తర్యమనురణనం స్వర' ఇతి లక్షణాత్, తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే-'శ్రుత్యనన్తరభావీ యః స్నిగ్ధోఽనురణనాత్మకః, స్వతో రఞ్జయతి శ్రోతృచిత్తం స స్వర ఉచ్యతే' ఇతి. శ్రుతిర్నామ స్వరారంభకావయవః శబ్దవిశేషః. తదుక్తం—'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దశ్శ్రూయతే హ్రస్వమాత్రకః, సా శ్రుతిస్సంపరిజ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణా' ఇతి. విభిన్నాని ప్రతినియతసంఖ్యయా వ్యవస్థితాని మణ్డలాని సమూహాః యేషాం తైః విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః, శ్రుతిసంఖ్యానియమే దత్తిలః—'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జమధ్యమపంచమాః, ద్వే ద్వే నిషాదగాంధారౌ త్రిస్త్రీ ఋషభధైవతౌ' ఇతి. తదుక్తం—'శ్రుతిభ్యస్స్యుస్స్వరాః షడ్జర్షభగాంధారమధ్యమాః, పంచమో ధైవతశ్చాథ నిషాద ఇతి సప్త తే, తేషాం సంజ్ఞాః సరిగమపధనీత్యపరా మతాః' ఇతి. తైస్స్వరైః, స్ఫుటీభవన్త్యో గ్రామవిశేషాణాం షడ్జాద్యపరనామకానాం స్వరసంఘాతభేదానాం, త్రయాణాం, మూర్ఛనాః స్వరారోహణావరోహణక్రమభేదాః యస్యాం తాం మహతీం నిజవీణాం. 'విశ్వావసోస్తు బృహతీ తుంబురోస్తు కలావతీ, మహతీ నారదస్య స్యాత్సరస్వత్యాస్తు కచ్ఛపీ'తి వైజయంతీ. ముహుర్ముహురవేక్షమాణం. తన్త్రీయోజనాభేదలక్షణమహిమ్నా పురుషప్రయత్నమంతరేణైవావిసంవాదం ధ్వనతీతి కౌతుకాదనుసంధానమిత్యర్థః. అత్ర గ్రామలక్షణం—'యథా కుటుంబినస్సర్వేఽప్యేకీభూతా భవంతి హి, తథా స్వరాణాం సందోహో గ్రామ ఇత్యభిధీయతే. షడ్జగ్రామో భవేదాదౌ మధ్యమగ్రామ ఏవ చ, గాంధారగ్రామ ఇత్యేతద్గ్రామత్రయముదాహృతమ్' ఇతి తథా—'నంద్యావర్తోఽథ జీమూతస్సుభద్రో గ్రామకాస్త్రయః, షడ్జమధ్యమగాంధారాస్త్రయాణాం జన్మహేతవః' ఇతి. మూర్ఛనాలక్షణంచ—'క్రమాత్స్వరాణాం సప్తానామారోహశ్చావరోహణం, మూర్ఛనేత్యుచ్యతే గ్రామస్థా ఏతాస్సప్త సప్త చ. గ్రామత్రయేఽపి ప్రత్యేకం సప్త సప్తచ మూర్ఛనా' ఇత్యేకవింశతిమూర్ఛనా భవన్తి. తన్నామాని తు. 'నానపేక్షితముచ్యతే' ఇతి ప్రతిజ్ఞాభఙ్గభయాన్నలిఖ్యన్త ఇతి సర్వమవదాతమ్. అత్ర పుంవ్యాపారమన్తరేణ స్వరాద్యావిర్భావోక్త్యా కోఽపి లోకాతిక్రాన్తోఽయం శిల్పసౌష్ఠవాతిశయో వీణాయాః ప్రతీయతే. తేన సహ స్వతస్సిద్ధాతిశయస్యాభేదేనాధ్యవసితత్వాత్ తన్మూలా అతిశయోక్తిరలంకారః. సా చ మహత్యాః పుంవ్యాపారం వినా మూర్ఛనాద్యసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాత్ అసం

బాధే సంబాధరూపతయా పుంవ్యాపారాఖ్యకారణం వినాపి మూర్ఛనాదికార్యోత్పత్తి ద్యోతనాత్ విభావనా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిరితి సంక్షేపః.

నివర్త్య సోఽనువ్రజతః కృతానతీ
నతీంద్రియజ్ఞాననిధి ర్నభస్సదః,
సమాసదత్సాదితదైత్యసంపదః
పదం మహేంద్రాలయచారు చక్రిణః. 11

నివర్త్యేతి. అతీంద్రియాః ఇంద్రియాణ్యతిక్రాంతాః, దేశకాలస్వరూపవిప్రకృష్టార్థాః. 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయే'తి సమాసః. 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు పరవల్లింగతాప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి విశేష్యలింగత్వం. తేషాం జ్ఞానం, తస్య నిధిః, సర్వార్థద్రష్టేత్యర్థః. సః నారదః, కృతానతీన్, కృతప్రణామాన్, అనువ్రజతోఽనుగచ్ఛతః, నభసి సీదన్తి గచ్ఛన్తీతి నభస్సదః సురాన్, 'సత్సూద్విషే' త్యాదినా క్విప్. నివర్త్య ప్రతియాప్య, స మునిః, సాదితాః వినాశితాః, దైత్యానాం సంపదో యేన తస్య, చక్రిణో హరేః, మహేంద్రస్యాలయో భవనం, తద్వచ్చారు, పదం స్థానం, సమాసదత్ ప్రాపత్, సీదతే ర్లుఙ్. పుషాదిత్వాదఙ్. అత్ర నతీ నతీతి పదః పద మితి చ ద్వయో ర్వ్యంజనయుగ్మయో రసకృదావృత్త్యాచ్ఛేకానుప్రాసః. అన్యత్ర వృత్త్యనుప్రాస ఇత్యనయో స్సంసృష్టిః.

పతత్పతఙ్గప్రతిమ స్తపోనిధిః
పురోఽస్య యావ న్న భువి వ్యలీయత,
గిరే స్తటిత్వానివ తావదుచ్చకై
ర్జవేన పీఠాదుదతిష్ఠదచ్యుతః. 12

పతదితి. పతన్ యః పతఙ్గస్సూర్యః, స ప్రతిమా ఉపమానం యస్య సః 'పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ చే' త్యమరః. తపోనిధిః మునిః, తస్య హరేః, పురో భువి పురః ప్రదేశే, యావన్నవ్యలీయత నాతిష్ఠత్, 'లీఙ్ గతౌ, ఇతి ధాతోః దైవాదికాత్కర్తరి లఙ్. తావదచ్యుతః, గిరేః శైలాత్, తటితోఽస్య సన్తీతి తటిత్వాన్ మేఘఇవ, 'ఝయ' ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః. 'తసౌ మత్వర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయామేకసంజ్ఞాధికారేణాపదత్వాస్న జశ్త్వం ఉచ్చకై రున్నతా త్పీఠాత్, జవేనోదతిష్ఠత్, మునిచరణస్య భూస్పర్శాత్ప్రాగేవ స్వయ ముత్థితవాన్ 'ఊర్ధ్వంప్రాణా హ్యుత్క్రామన్తి యూనః స్థవిర ఆగతే, ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాన్ ప్రతిపద్యత' ఇతిశాస్త్రమనుసరన్నితి భావః. 'ఉదో నూర్ధ్వకర్మణీ'తి నియమాత్, ఇహోర్ధ్వకర్మణి నాత్మనేపదం. పతత్పతంగ ఇత్యత్ర పతంగస్య పతనాసంభవాదియమభూతోపమేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో బభణుః అతఏవాత్రాప్రసిద్ధస్యోపమానత్వాయోగాదుత్ప్రేక్షేత్యాధునికాలంకారికాస్సర్వే వర్ణయంతి.

అథ ప్రయత్నోన్నమితానమత్ఫణై
ర్ధృతే కథంచి త్ఫణినాం గణై రధః,
న్యధాయిషాతామభిదేవకీసుతం
సుతేన ధాతు శ్చరణౌ భువ స్తలే. 13

అథేతి. అథాచ్యుతోత్థానానన్తరం, ధాతుస్సుతేన నారదేన, ప్రయత్నేనోన్నమితా స్తథాపి మునిభారన్యాసభారాదానమన్తః ఫణాః యేషాం తైః ఫణినాం గణైః అధః అధఃప్రదేశే, కథంచి ద్ధృతే స్థాపితే, భువః స్థలే భూపృష్ఠే. అభిదేవకీసుతం 'లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః. చరణౌ న్యధాయిషాతాం నిహితౌ, దధాతేః కర్మణి లుఙ్. 'స్యసిచ్సీయుట్' ఇత్యాదినా చిణ్వదిటి యుగాగమః. అత్ర ఫణినాం నమనోన్నమనాసంబన్ధేఽపి మునిగౌరవాయ తత్సంబన్ధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః.

తమర్ఘ్య మర్ఘ్యాదికయాఽఽదిపూరుష
స్సపర్యయా సాధు స పర్యపూపుజత్,
గృహా నుపైతుం ప్రణయా దభీప్సవో
భవన్తి నాపుణ్యకృతాం మనీషిణః. 14

తమితి. ఆదిపూరుషః పురాణపురుషః 'అన్యేషామపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః. స కృష్ణః, అర్ఘ్యం పూజార్హమిత్యర్థః. 'దండాదిభ్యో యః.' తం నారదం అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం, 'పాదార్ఘాభ్యాం చే'తి యత్ప్రత్యయః 'మూల్యే పూజావిధా వర్ఘః, షట్సు త్రిష్వర్ఘ్య మర్ఘార్థ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. అర్ఘ్య మాది ర్యస్యా స్తయా, అర్ఘ్యాదికయా 'శేషా ద్విభాషే'తి కప్రత్యయః. సపర్యయా పూజయా 'పూజా నమస్యాఽపచితి స్సపర్యాఽర్చార్హణా స్సమా' ఇత్యమరః. సాధు యథా తథా పర్యపూపుజత్ పరిపూజితవాన్, ణౌచఙ్ యుక్తం చైతదిత్యర్థాన్తరం న్యస్యతి— గృహానితి. మనస ఈషిణో మనీషిణః సన్తః, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః అపుణ్యకృతాం పుణ్య మకృతవతాం, 'సుకర్మపాపమన్త్రపుణ్యేషుకృఞ' ఇతి భూతే క్విప్. గృహాన్ ప్రణయా దుపైతుం, అభీప్సవోఽభ్యాప్తు మిచ్ఛవః, ఆప్నోతే స్సన్నన్తా దుప్రత్యయః. 'ఆప్జ్ఞప్యృధామీ'తీకారః న భవంతి కింతు పుణ్యకృతామేవ. అతః కృచ్ఛ్రలబ్ధాస్సంతః పూజ్యా ఇత్యర్థః.

న యావదేతా వుదపశ్య దుత్థితౌ
జన స్తుషారాంజనపర్వతా వివ,
స్వహస్తదత్తే మునిమాసనే ముని
శ్చిరంతన స్తావ దభిన్యవీవిశత్. 15

నేతి. ఉత్థితాపేతౌ మునికృష్ణౌ, జనైః, తుషారాంజనయోః పర్వతావివ, యావ న్నోదపశ్యత్ నోత్ప్రేక్షితవాన్, తావ చ్చిరంతనః పురాణః, మునిః కృష్ణః, పురాకిల భగవాన్ బదరికారణ్యే నారాయణావతారే తపసి స్థితవానితి పురాణవచనాత్. 'సాయం చిర మి'త్యాదినా ట్యుట్ప్రత్యయ స్తుడాగమశ్చ. స్వహస్తేన దత్తే ఆసనే, మునిం నారదం, అభిన్యవీవిశత్ స్వాభిముఖ్యేనోపవేశితవాన్, అభినిపూర్వాద్విశతే ర్ణ్యన్తా ల్లుజి 'ణి శ్రి' ఇతి చఙ్.

మహామహానీలశిలారుచః పురో
నిషేదివాన్ కంసకృషస్య విష్టరే,
శ్రితోదయాద్రే రభిసాయ ముచ్చకై
రచూచుర చ్చంద్రమసోఽభిరామతామ్. 16

మహేతి. మహత్యాః మహానీలశిలాయాః, సింహళద్వీపసంభవేంద్రనీలోపలస్యే రుగివ రుగ్యస్య తస్యేత్యుపమాలంకారః. 'సింహళస్యాకరోద్భూతా మహానీలాస్తు తే స్మృతా' ఇతి భగవా నగస్త్యః. కంసకృషః శ్రీకృష్ణస్య, పురోఽగ్రే విష్టరే ఆసనే, 'వృక్షాసనయో ర్విష్టరః' ఇతి సత్వం నిషేదివాన్ ఉపవిష్టవాన్, 'భాషాయాం సదవస శ్రువ' ఇతి క్వసుః. స మునిః, అభిసాయం సాయంకాలాభిముఖం, అవ్యయీభావః. సాయంకాలస్య కాన్త్యు త్కృష్టోపమానత్వం. శ్రితః ఉదయ ఇత్యద్రిర్యేన తస్య చంద్రమసః, అభిరామతాం ఉచ్చకైశ్శోభాం, అచూచురత్ చోరితవాన్, ప్రాప్తవానిత్యర్థః. చుర స్తేయే. 'ణిశ్రి'త్యాదినా చఙ్. అత్రాన్యస్యాన్యసంబంధాసంభవాచ్చన్ద్రమసోఽభిరామతామివాభిరామతామిత్యాక్షేప్యపర్యవసానాదసంభవద్వస్తుసమ్బన్ధరూపో నిదర్శనాభేదః స చోక్తోపమాయా మంగాంగిభావేన సంకీర్యతే.

విధాయ తస్యాపచితిం ప్రసేదుషః
ప్రకామ మప్రీయత యజ్వనాం ప్రియః,
గృహీతు మార్యా న్పరిచర్యయా ముహు
ర్మహానుభావా హి నితాన్త మర్థినః. 17

విధాయేతి. యజ్వానో విధినేష్టవన్తః. 'యజ్వా తు విధినేష్టవా' నిత్యమరః. సుయజోర్ఙ్వనిప్, తేషాం ప్రియో హరిః, ప్రసేదుషః ప్రసన్నస్య, సదేః క్వసురిత్యుక్తం తస్య మునే రపచితిం పూజాం, 'పూజా నమ స్యాపచితి రి'త్యమరః. విధాయ కృత్వా, ప్రకామమత్యన్తం, అప్రీయత ప్రీతోఽభవత్, ప్రీయతేర్దైవాదికాత్కర్తరిలఙ్ మునిపూజాయాః ప్రీతిహేతుత్వేఽర్థాంతరం న్యస్యతి—గృహీతుమితి. మహానుభావాః మహాత్మానః, ఆర్యాన్ పూజ్యాన్, పరిచర్యయా, వరివస్యయా గృహీతుం వశీకర్తుం 'గ్రహోఽలిటిదీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః. ముహు ర్నితాంతం, అర్థినోఽభిలాషవంతో హి, అర్థ

న మర్త్యోఽభిలాషః స ఏషా మస్త్రీతి మత్వైక్షీయ ఇతిః న తు ఙీనిః. కృద్వృత్తేస్తద్ధిత వృత్తి ర్బలీయసీతి భాష్య ఉక్తత్వాత్.

అశేషతీర్థోపహృతాః కమణ్డలో
ర్నిధాయ పాణా వృషిణాభ్యుదీరితాః,
అఘౌఘవిధ్వంసవిధౌ పటీయసీ
ర్నతేన మూర్ధ్నా హరిరగ్రహీ దపః. 18

అశేషేతి. అశేషతీర్థేభ్యః ఉపహృతాః అహృతాః, తథా కమండలోః పాణౌ నిధాయ, కమండలోరుదపాత్రా దుద్ధృత్య పాణౌ నిధాయేత్యర్థః. కుసూలాత్పచతీత్యాదివత్ క్రియాంతరాక్షిప్తక్రియాపేక్షయా కమండలో రపాదానత్వా త్పంచమీ. 'అస్త్రీ కమండలుః కుణ్డీ' త్యమరః. ఋషిణా, అభ్యుదీరితాః క్షిప్తాః, అత ఏవాఘౌఘానాం పాపసమూహానాం, విధ్వంసవిధౌ వినాశకరణే, పటీయసీః సమర్థతరాః, పటుశబ్దాదీయసుని 'ఉగితశ్చే'తి ఙీప్. అపో జలాని, హరిః కృష్ణః, నతేన మూర్ధ్నా శిరసా, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్, గ్రహేర్లుఙ్.

స కాంచనే యత్ర మునే రనుజ్ఞయా
నవాంబుదశ్యామవపు ర్న్యవిక్షత,
జిగాయ జంబూజనితశ్రియశ్శ్రియం
సుమేరుశృంగస్య తదా తదాసనమ్. 19

స ఇతి. నవాంబుదశ్యామవపుః, సః హరిః, మునేరనుజ్ఞయా, కాంచనే కాంచనవికారే, వైకారికోఽణ్ప్రత్యయః. యత్ర ఆసనే, న్యవిక్షత ఉపవిష్టవాన్, నిపూర్వవిశో లుఙి 'నేర్విశ' ఇత్యాత్మనేపదే 'శల ఇగుపధా దనిటః క్స' ఇతి క్సః. తదాసనం, తదా హర్యుపవేశనసమయే, జంబూర్నీలఫలో వృక్షవిశేషః. 'జంబూస్సురభిపత్త్రాచ రాజజంబూ ర్ద్రుమాఫలే' త్యభిధానరత్నమాలాయామ్. తయా జనితా శ్రీ ర్యస్య తస్య తథోక్తస్య, భాషితపుంస్కత్వా త్పక్షే పుంవద్భావః. అతోఽనుమభావః. సుమేరుశృంగస్య శ్రియం, జిగాయ తద్వద్బభావిత్యర్థః. 'సన్లిటోర్జే' రితి కుత్వం. ఉపమానుప్రాసయో స్సంసృష్టిః.

స తప్తకార్తస్వరభాస్వరాంబరః
కఠోరతారాధిపలాంఛనచ్ఛవిః,
విదిద్యుతే వాడవజాతవేదస
శ్శిఖాభిరాశ్లిష్ట ఇవాంభసాం నిధిః. 20

స ఇతి. తప్తం పుటపాకశోధితం, కార్తస్వరం స్వర్ణం, 'రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనదమష్టాపదోఽస్త్రియామి' త్యమరః, తద్వద్భాస్వరాంబరః పీతాం

బర ఇత్యర్థః. కఠోరతారాధిపస్య పూర్ణేందోః, లాంఛనస్య కళంకస్య ఛవిరివ ఛవి ర్యస్యసః, ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః. ఉత్తరపదలోపశ్చ. స హరిః, బాడ బజాతవేదసో బడబాగ్నేః, శిఖాభిః, ఆశ్లిష్టో యుక్తః, అంభసాం నిధిరివ విదిద్యుతే బభౌ.

రథాంగపాణేః పటలేన రోచిషా
మృషిత్విషః సంవలితా విరేజిరే,
చలత్పలాశాన్తరగోచరా స్తరో
స్తుషారమూర్తే రివ నక్త మంశవః 21

రథాంగేతి. రథాంగం చక్రం పాణౌ యస్య తస్యహరేః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత' ఇతి పాణేః పరనిపాతః. రోచిషాం పటలేన, సంవళితాః మిశ్రితాః, ఋషేః త్విషో రుచయః, నక్తం రాత్రౌ, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః. తరోః వృక్షస్య చలతాం పలాశానాం పత్త్రాణాం, అంతరాణి వివరాణి, గోచరా ఆశ్రయా యేషాం తే తుషారః మూర్తి ర్యస్య తస్యేన్దోః. అంశవో మయూఖా ఇవ, విరేజిరే, చకాశిరే, ఉత్ప్రేక్షా.

ప్రఫుల్లతాపింఛనిభై రభీశుభి
శ్శుభై శ్చ సప్తచ్ఛదపాంసుపాణ్డుభిః,
పరస్పరేణ ఛురితామలచ్ఛవీ
తదైకవర్ణావివ తౌ బభూవతుః. 22

ప్రఫుల్లేతి. ప్రఫుల్లం వికసితం 'ఫుల్ల వికసన' ఇతి ధాతోః పచాద్యజంతం. ఫలే ర్నిష్ఠాయాం 'అనుపసర్గాత్ఫుల్ల క్షీబకృశోల్లాఘా' ఇతి నియమాత్ 'ఫుల్లఇత్యే వే'తి క్షీరస్వామీ. తాపింఛస్య తమాలస్య పుష్పం తాపింఛం 'ఫలేలుబి'తి తద్ధితలుక్. 'ద్విహీనం ప్రసవే సర్వ మి'తి నపుంసకత్వమ్. 'కాలస్కంధ స్తమాలస్స్యా త్తాపిం ఛోఽప్యథ సింధుక' ఇత్యమరః. తేన సదృశైః ప్రఫుల్లతాపింఛనిభైః, నిత్యసమాసత్వా దస్వపదవిగ్రహః అతఏవ 'స్యురుత్తరపదేత్వమీ, 'నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోప మాదయ' ఇత్యమరః. సప్తచ్ఛదాః పర్ణాని పర్వసు యస్యేతి సప్తచ్ఛదో వృక్షభేదః, 'సప్తపర్ణోవిశాలత్వక్శారదో విషమచ్ఛద' ఇత్యమరః. సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే వీప్సార్థ త్వం సప్తఃపర్ణాదిషూక్తం భాష్యే. తేషాం తాపింఛవత్. తస్య పుష్పాణి సప్త చ్ఛదాని, తేషాం పాంసుః రజః, తద్వత్పాండుభి స్సితైః, శుభైశ్చ శుభ్రైః, అభీ శుభిరన్యోన్యరశ్మిభిః, 'అభీశుః ప్రగహే రశ్మా వి'తి శాశ్వతః. పరస్పరేణ ఛురితే రూషితే, అమలే ఛవీ అన్యోన్యకాంతీ యయో స్తౌ, ఛవ్యో రభీశూనాం చావయవా వయవిభావాద్భేదేన నిర్దేశః. తౌ హరినారదౌ, తదా ఏకవర్ణా వివ బభూవతుః, ఉభయ ప్రభామేళనా దుభయో రపి సర్వాంగీణో గంగాయమునాసంగమ ఇవ స్ఫటికేంద్ర

నీలమణిప్రభామేళనప్రాయః కశ్చిదేకవర్ణః ప్రాదుర్బభూవ తన్నిమిత్తా చేయ మనయో రేకవర్ణతోత్ప్రేక్షా.

యుగాంతకాలప్రతిసంహృతాత్మనో
జగన్తి యస్యాం సవికాస మాసత,
తనౌ మము స్తత్ర న కైటభద్విష
స్తపోధనాభ్యాగమసంభవా ముదః. 23

యుగాంతేతి. యుగాంతకాలే ప్రళయసమయే, ప్రతిసంహృతాః ఆత్మన్యుప సంహృతాః, ఆత్మానో జీవాః యేన తస్య. కైటభద్విషో హరేః, యస్యాం తనౌ, జగంతి లోకాః, సవికాసం సవిస్రంభం, ఆసత అతిష్ఠన్. 'ఆస ఉపవేశనే' లఙ్. తత్ర తనౌ దేహే, తపోధనస్య నారదస్య, అభ్యాగమేన ఆగమనేన సంభవంతీతి సంభవాస్సం భూతాః, పచాద్యచ్, ముదః సంతోషాః, న మముః అతిరిచ్యంతేత్యర్థః. చతుర్దశభువన భరణపర్యాప్తేఽప్యంతర్న మాంతీతి కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధాతిశయేన, స్వతస్సిద్ధస్యాభేదే నాధ్యవసితత్వా దతిశయోక్తిః, సా చ మానామంతస్సంబంధేఽపి అసంబంధోక్త్యా సం బంధాసంబంధరూపా.

నిదాఘధామాన మివాతిదీధితిం
ముదా వికాసం ముని మభ్యుపేయుషీ,
విలోచనే బిభ్రదధిశ్రితశ్రిణీ
సపుణ్డరీకాక్ష ఇతి స్ఫుటోఽభవత్. 24

నిదాఘేతి. నిదాఘ ముష్ణం, ధామ తేజో యస్య తం తథోక్తం. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణస్వేదాంబునో రపీ'తి విశ్వః. అర్కం సూర్యమివ అతిదీధితి మధికకాంతిం, మునిమభి నారద మభిలక్ష్య, 'అభి రభాగే' ఇతిలక్షణే కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞా. 'కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా' యదా సంతోషేణ వికాసముపేయుషీ ఉపగతే, క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. అతఏవాధిశ్రితా ప్రాప్తా శ్రీర్యాభ్యాం తే తథోక్తేః 'ఇకోఽచి విభక్తా'వితి నుమాగమః. విలోచనే నేత్రే బిభ్రత్, 'నాభ్యస్తా చ్ఛతు'రితి నుమభావః. స హరిః పుణ్డరీకాక్ష ఇత్యేవం, స్ఫుటోఽభవత్, సూర్య సన్నిధానే శ్రీవికాసభాక్త్వేన పుండరీకసాధర్మ్యాత్ పుండరీకే ఇవాక్షిణీ యస్యే త్యవయవార్థలాభే పుండరీకాక్ష ఇతి వ్యక్త మన్వర్థసంజ్ఞో ఽభూదిత్యర్థః. అత్ర బిభ్రత్ స్ఫుటోఽభవదితి పదార్థహేతుకస్య కావ్యలింగస్య నిదాఘధామానమి వేత్యుపమా సాపేక్షత్వా దనయోరంగాంగిభావేన సంకరః.

సితం సితిమ్నా సుతరాం మునే ర్వపు
ర్విసారిభి స్సౌధమివాథ లమ్భయన్,

ద్విజావళివ్యాజనిశాకరాంశుభి
శ్శుచిస్మితాం వాచ మవోచ దచ్యుతః. 25

సితమితి. అథోభయో రుపవేశనానంతరం అచ్యుతః కృష్ణః, హేతుకర్తా, విసారిభిరభీక్ష్ణం విసర్పద్భిః 'బహుళమాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణిసిః ద్విజావళిః దంతపఙ్క్తిః 'దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజా' ఇత్యమరః. సైవ వ్యాజః కపటం యస్య సః తద్రూపఇత్యర్థః, సచాసౌ నిశాకరశ్చ తస్యాంశుభిః కిరణైః, సితం స్వభావశుభ్రం మునే ర్నారదస్య వపుః శరీరం, సౌధం ప్రాసాదమివ, సుతరామత్యంతం, అవ్యయాద్ఘాదామ్ప్రత్యయః. సితిమ్నా ధావళ్యేన ప్రయోజ్యకర్త్రా, లంభయన్ ప్రాపయన్, అతిధవళయన్నిత్యర్థః. లభే రత్ర గత్యుపసర్జనప్రాప్త్యర్థత్వేనాగత్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధీ' త్యాదినా అణి కర్తు స్నకర్మత్వం, యథాహ వామనః—'లభే ర్గత్యర్థత్వా ణ్ణిచ్యణౌ కర్తుః కర్మత్వాకర్మత్వే' ఇతి ప్రాప్త్యుపసర్జనగత్యర్థత్వే తు కర్మత్వమేవేతి రహస్యమ్. 'లభేశ్చే'తి నుమాగమః. శుచిస్మితాం వాచం, అవోచత్ ఉక్తవాన్, 'స్మితపూర్వాభిభాషీ చ పూర్వభాషీ చ రాఘవ' ఇతి న్యాయా దితి భావః. 'బ్రూఞోచో వాలుఙ్ వచ ఉమి'తి ఉమాగమే గుణః. అత్ర సౌధమివేత్యుపమాయాః, సితిమ్నా లంభయన్నిత్యసంబంధేసంబంధరూపాతిశయోక్తేః ద్విజావళివ్యాజనిశాకరేతి ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవస్య చ, మిథో నైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః.

హరత్యఘం సంప్రతి హేతు రేష్యత
శ్శుభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః,
శరీరభాజాం భవదీయదర్శనం
వ్యనక్తి కాలత్రితయేఽపి యోగ్యతామ్. 26

హరతీతి. భవదీయదర్శనం, శరీరం భజంతీతి శరీరభాజః తేషాం, ద్రష్టౄణామితి భావః, భజో ణ్విః. కాలత్రితయే భూతాదికాలత్రయేఽపి యోగ్యతాం పాత్రతాం, వ్యనక్తి గమయతి, కుతః సంప్రతి దర్శనకాలే, అఘం పాపం హరతి అపనుదతి, ఏష్యతో భావినః, శుభస్య శ్రేయసః, హేతుః తథా పూర్వాచరితైః ప్రాగనుష్ఠితైః శుభైః సుకృతైః కృతం, ఏవం త్రైకాల్యేఽపి కార్యత్వేన కారణత్వేన చ పుంసి సుకృతసమవాయమపగమయతి. తత్తే దర్శనం కస్య నాశాస్యమితి భావః. అత్ర హరతీత్యాదివాక్యార్థస్య శరీరేత్యాదివాక్యార్థహేతుత్వోక్త్యా వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలంకారః.

జగత్యపర్యాప్తసహస్రభానునా
నయ న్నియన్తుం సమభావి భానునా,

ప్రసహ్య తేజోభిరసఙ్ఖ్యతాం గ తై
రద స్త్వయానుత్త మనుత్తమం తమః. 27

జగతీతి. జగతి లోకే అపర్యాప్తా అపరిచ్ఛిన్నాః, సహస్రం భానవోఽంశవో యస్య తేన, భానునా అర్కేణ, 'భానవోఽర్కకరాంశవ' ఇత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ. యత్తమో నియన్తుం నివారయితుం, న సమభావి నాశకి, భావే లుఙ్. అవిద్యమాన ముత్తమం యస్మాత్తదనుత్తమం సర్వాధికం, అదస్తమః మోహాత్మకం, అసంఖ్యతాం గతైః తేజోభిః ప్రసహ్య బలాత్, త్వయా నుత్తం నున్నం, అత శ్లాఘ్యదర్శనో భవానితి భావః. 'నుదవిదే' త్యాదినా వికల్పత్వా న్నిష్ఠానత్వా భావః, అత్రోపమానాద్భానోః మునేరాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః.

కృతః ప్రజాక్షేమకృతా ప్రజాసృజా
సుపాత్రనిక్షేపనిరాకులాత్మనా,
సదోపయోగేఽపి గురుస్త్వ మక్షయో
నిధి శ్శ్రుతీనాం ధనసంపదామివ. 28

కృతఇతి. ప్రజానాం జనానాం, అపత్యానాం చ, క్షేమకృతా కుశలకారిణా 'ప్రజా స్యాత్సంతతౌ జన' ఇత్యమరః. సుపాత్రే యోగ్యపురుషే, కటాహాదిదృఢభాజనేచ, నిక్షేపేణ నిధానేన, నిరాకులాత్మనా స్వస్థచిత్తేన, 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర మి' త్యమరః. ప్రజాసృజా బ్రహ్మణా, పుత్రిణా చ త్వం ధనసంపదామివ శ్రుతీనాం వేదానాం, సదోపయోగే దానభోగాభ్యాం వ్యయేఽపి, అక్షయః వీకత్రామ్నాయాదన్య త్రానంత్యాచ్చేతి భావః. గురు రుపదేష్టా, సంప్రదాయప్రవర్తక ఇతి యావత్. అన్యత్ర మహాన్ నిధీయతేఽత్రేతి నిధిః నిక్షేపః కృతః, 'ఉప సర్గేఘోః కిరి'తి కిప్రత్యయః. శ్రుతిసంప్రదాయద్వారా ధర్మాధర్మవ్యవస్థాపకతయా జగత్ప్రతిష్ఠాహేతూనాం భవాదృశాం. దర్శనం కస్య న శ్లాఘ్య మితి భావః. అత్ర శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ శ్లేషోఽయం ప్రకృతాప్రకృతవిషయ ఇత్యాహుః.

విలోకనేనైవ తవామునా మునే
కృతః కృతార్థోఽస్మి నిబర్హితాంహసా,
తథాపి శుశ్రూషు రహం గరీయసీ
ర్గిరోఽథవా శ్రేయసి కేన తృప్యతే. 29

విలోకనేనేతి. హే మునే నిబర్హితాంహసా అపహృతపాప్మనా అత ఏవ అమునా తవ విలోకనేనైవ కృతార్థః కృతోఽస్మి, తథాప్యహం, గరీయసీః అర్థవత్తరాః, 'ద్వివచనవిభజ్యోపపదే' ఇత్యాదినా ఈయసున్. 'ఉగితశ్చే' తి జీప్. 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా గురోర్గరాదేశః. గిర స్తవ వాచోఽపి, శుశ్రూషుః శ్రోతు

మిచ్ఛురస్మి, శృణోతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. న చైతదప్రశ్నే త్యాహ—అథ వేతి. తథా హీత్యర్థః అథ వేతి పక్షాంతరప్రసిద్ధ్యై రితి గణవ్యాఖ్యానాత్. శ్రేయసి విషయే, కేన తృప్యతే, న కేనాపీత్యర్థః. కృతార్థతాయా ఇయత్తాభావాదితి భావః,భావేలిట్.

ఏవం ప్రియముక్త్వా సంప్రత్యాగమనప్రయోజనం వినయేన ప్రచ్ఛతి.—

గతస్పృహోఽప్యాగమనప్రయోజనం
వదేతి వక్తుం వ్యవసీయతే యయా,
తనోతి నస్తా ముదితాత్మగౌరవో
గురుస్తవైవాగమ ఏష ధృష్టతామ్. 30

గతస్పృహఇతి. గతస్పృహో విరక్తోఽపి, త్వం ఆగమనప్రయోజనం, వదేతి వక్తుం యయా ధృష్టతయా, వ్యవసీయతే ఉద్యమ్యతే, స్యతేర్భావేలట్. ఉదిత ముత్పన్నం ఉక్తంవా, ఆత్మనో మమ గౌరవం యేన సః, గురుః శ్లాఘ్యః, ఏష తవ ఆగమ ఆగమనమేవ, నోఽస్మాకం, తాం ధృష్టతాం, తనోతి, భగవతో నిస్పృహత్వేఽపి ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేః ప్రయోజనవ్యాప్త్యా సావకాశః ప్రశ్న ఇతి భావః.

ఇతి బ్రువంతం తమువాచ స వ్రతీ
న వాచ్య మిత్థం పురుషోత్తమ త్వయా,
త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యతః
కి మస్తి కార్యం గురు యోగినామపి. 31

ఇతీతి. ఇతి బ్రువంతం తం హరిం, స వ్రతీ మునిరువాచ, కిమితి హేపురుషోత్తమ పురుషేషు శ్రేష్ఠ. 'సనిర్ధారణ' ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధః. త్వయా ఇత్థం గతస్పృహోఽపీత్యేవం, న వాచ్యం, గతస్పృహస్యాప్యత్ర ప్రయోజనసంభవాదితి భావః. తదేవాహ—యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయః ప్రత్యక్షీకర్తవ్యః, ఇత్యతోఽస్మాత్, అన్య ద్గురుకార్యం. కి మస్తి న కించిదిత్యర్థః. తస్మాన్న ప్రయోజనాంతరప్రశ్నావకాశ ఇతి భావః.

య దుక్తం యోగినా మపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి తదేవ ద్రఢయతి.-

ఉదీర్ణరాగప్రతిరోధకం జనై
రభీక్ష్ణ మక్షుణ్ణతయాతిదుర్గమమ్,
ఉపేయుషో మోక్షపథం మనస్విన
స్త్వ మగ్రభూమి ర్నిరపాయసంశ్రయా. 32

ఉదీర్ణేతి. ఉదీర్ణ ఉద్రిక్తః, రాగో విషయాభిలాషః, స ఏవ ప్రతిరోధకః ప్రతిబంధకః, పాటచ్చరశ్చ యస్మిన్ తం, 'ప్రతిరోధిపరాస్కందిపాటచ్చరమలిమ్లుచా' ఇత్యమరః. అభీక్ష్ణమక్షుణ్ణతయా అనభ్యస్తత్వేన, అన్యత్రాప్రతిహతత్వే

న చ, జన్మి రతిదుర్గమం, మోక్షపక్షం అపవర్గమార్గం, కాంతారం చ, ఉపేయుషః ప్రాప్తవతః, 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. మన స్వినః స్సుమనసో ధీరస్య 'ప్రశంసాయా మినిః' త్వమేవ నిరపాయః పునరావృత్తిరహితః, సంశ్రయః ఆశ్రయః ప్రాప్తి ర్యస్యా స్సా కథోక్తా, 'న చ పునరావర్తతే' ఇతి శ్రుతేః అగ్రభూమిః ప్రాప్యస్థానం, 'అగ్ర మాలంబనే ప్రాప్య' ఇతి విశ్వః. 'సోఽహ మి'త్యాది శ్రుతేః. త్వత్ప్రాప్తేరేవ మోక్షత్వాదితి భావః. తస్మాన్ముముక్షూణా మపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సిద్ధమ్. 'తమేవం విదిత్వాతిమృత్యుమేతి నాన్యః పంథా విద్య తేఽయనా యే'తి శ్రుతేః. యథా కస్యచిత్కశ్చిత్ సజ్కటా న్నిర్గత్య కేనచిత్కాంతా రేణాగతస్య కించి న్నిర్బాధస్థానప్రాప్తి రభయాయ కల్పతే తథా త్వమేవ ముముక్షో రితి ధ్వనిః.

నను ప్రకృతివివిక్తపురుషసాక్షాత్కారా న్మోక్షః నాస్మత్సాక్షాత్కారా దిత్యా శంక్య సోఽపి త్వమేవేత్యాహ—

ఉదాసితారం నిగృహీతమానసై
ర్గృహీతమధ్యాత్మదృశా కథంచన,
బహిర్వికారం ప్రకృతేః పృథగ్విదుః
పురాతనం త్వాం పురుషం పురావిదః. 33

ఉదాసితారమితి. పురావిదః పూర్వజ్ఞాః కపిలాదయః, త్వాం నిగృహీతమానసైః అంతర్నిరుద్ధచిత్తైః, యోగిభిః, ఆత్మని అధి ఇత్యధ్యాత్మం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీ భావః. 'అనశ్చే'తి సమాసాంతష్టచ్. అధ్యాత్మం దృక్ జ్ఞానం తయా అధ్యాత్మ దృశా, ప్రత్యగ్దృష్ట్యా, కథంచన, గృహీతం సాక్షాత్కృతం కేన రూపేణ గృహీత మత ఆహ—ఉదాసితారముదాసీనం ప్రకృతౌ స్వార్థం ప్రవృత్తాయామపి స్వయం కర్తృత్వాద్యస్పృష్ట మిత్యర్థః. ఆసే స్తృచ్. బహి ర్వికారేభ్యో బహిర్వికారం, మహ దాదిభ్యః పృథగ్భూత మిత్యర్థః. 'అపపరిబహిరంచవః పంచమ్యా' ఇత్యవ్యయీభావః. కించ ప్రకృతే స్త్రైగుణ్యాత్మనో మూలకారణాత్, పృథగ్విభిన్నం. 'ప్రకృతిః పంచ భూతేషు ప్రధానే మూలకారణ' ఇతి యాదవః. పురా భవం పురాతనం, అనాదిం, 'సాయంచిర మి'త్యాదినా ట్యుట్ ప్రత్యయః. పురుషం పురుషశబ్దవాచ్యం, విజ్ఞానఘనం విదుః విదన్తి, 'విదోలటో వే'తి ఝేరుసాదేశః. యదాహుః—'మూలప్రకృతి రవికృతి ర్మహదాద్యాః ప్రకృతి వికృతయ స్సప్త, షోడశకశ్చ వికారో న ప్రకృతి ర్న వికృతిః పురుష'ఇతి. 'అజా మేకాం లోహిత శుక్లకృష్ణా మి'త్యాది శ్రుతేశ్చ. సోఽపి త్వమేవ. 'తత్త్వ మసీ'త్యాది వాక్యై రైక్యశ్రవణాత్. తస్మా త్త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సుష్ఠూక్తమితి భావః.

ఏవం భగవతో నిర్గుణస్వరూప ముక్త్వా సంప్రతి ప్రస్తుతోపయోగితయా సగుణ మాశ్రిత్య షడ్భిః స్తౌతి.—

నివేశయామాసిథ హేలయోద్ధృతం
ఫణాభృతాం ఛాదన మేక మోకసః,
జగత్త్రయైకస్థపతి స్త్వ ముచ్చకై
రహీశ్వర స్తంభశిరస్సు భూతలమ్. 34

నివేశయామాసిథేతి. జగత్త్రయస్య లోకత్రయస్య, ఏకస్థపతి రేకాధిపతిః, ఏక శిల్పీ చ, 'స్థాపత్యే౽ధిపతౌ తక్ష్ణి స్థపతి స్సదివే౽పి చే'తి వైజయంతీ, త్వం హేలయా లీలయా ఉద్ధృతవరాహావతార ఇతి భావః. ఫణాభృతా మురగాణాం, ఓకస ఆశ్రయస్య, సద్మనశ్చ, 'ఓక స్సద్మని చాశ్రయ' ఇతి విశ్వః. ఏకం ఛాదనమావరణం భూతలం, ఉచ్చకై రున్నతేషు, అహీశ్వరః శేషః, స ఏవ స్తంభః, తస్య శిరస్సు మూర్ధసు, అగ్రేషు చ, సహస్రే౽పీతి భావః. నివేశయామాసిథ నిహితవాన్. నివిశతే ర్ణ్యంతా దామ్ప్రత్యయః. 'కృ ఞ్చానుప్రయుజ్యతే లి టీ' తి అస్తే రనుప్రయోగః. అత్ర శ్లిష్టా శ్లిష్ట రూపకయో స్తైతుహేతుమద్భావాత్ శ్లిష్టపరంపరితరూపకమ్.

అనన్యగుర్వ్యా స్తవ కేన కేవలం
పురాణమూర్తే ర్మహిమావగమ్యతే,
మనుష్యజన్మాపి సురాసురాన్ గుణై
ర్భవాన్ భవచ్ఛేదకరైః కరోత్యధః. 35

అనన్యేతి. న విద్యతే అన్యో గురు ర్యస్యా స్తస్యాః, అనన్యగుర్వ్యా ఇత్యేత దీకారాంతః పాఠః. సమాసాత్ప్రాగుకారేణ 'న ద్యృత శ్చే'తి కప్ప్రసంగో న. పశ్చాత్త్వనుపసర్జనాధికారాత్. 'ఓతో గుణవచనా ది'తి న ప్రాప్నోతీతి. 'ఙితి హ్రస్వశ్చే'తి వా న'దీత్వాత్. 'ఆణ్నద్యాః' ఇతి ఆడాగమః. కేచి త్సమాసాంతవిధిరనిత్య ఇతీకారం సంపాదయంతి. తస్యాః సర్వోత్తరాయాః, తవ పురాణమూర్తేః కేవలం అమానుష స్వరూపస్యైవ, 'కేవలః కృత్స్న ఏకస్స్యా త్కేవలం చావధారణే' ఇతి శాశ్వతః. మహిమా కేనావగమ్యతే, న కేనాపీత్యర్థః. కుతః మనుష్యేజన్మ యస్య సః. మనుష్యజన్మాపి భవాన్. 'అవర్జ్యో హి బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపదః' ఇతి వామనః. భవచ్ఛేదకైః సంసారనివర్తకైః గుణైః జ్ఞానాదిభిః, సురాసురాన్, సురాసురవిరోధస్య కార్యోపాధికత్వేనాశాశ్వతికత్వాత్. 'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వైకవద్భావ ఇత్యాహుః అధః కరోతి. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్మదన్యత్వేన శేషత్వాదితి మానుష ఏవ తే మహిమా దురవగాహః, అమానుషస్తు కిము తేతి తాత్పర్యార్థః. ద్వితీయార్ధే అసకృద్వ్యంజనయుగ్మావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః.

లఘూకరిష్య న్నతిభారభఙ్గురా
మమూం కిల త్వం త్రిదివాదవాతరః,
ఉదూఢలోకత్రితయేన సాంప్రతం
గురు ర్ధరిత్రీ క్రియతే తరాం త్వయా. 36

లఘూకరిష్యన్నితి. త్వమతిభారేణోక్తేన స్వరూపేణ, భంగురాం స్వయం భజ్యమానాం, 'భంజభాసమిదో ఘురజ్' ఇతి ఘురచ్. 'భఙ్గురః కర్మకర్తరీ' తి వామనః. అమూం భువ మిత్యర్థః. లఘూకరిష్య న్నిర్భరాం కరిష్య న్కిల. 'కృభ్వస్తి—' ఇత్యాదినా ఽభూతతద్భావే చ్విః. 'చ్వౌచే'తి దీర్ఘః తృతీయా ద్యౌస్త్రిదివ స్స్వర్గః తస్మాత్, 'ఘఞర్థే కవిధానం' వృత్తివిషయే సంఖ్యాశబ్దస్య పూరణార్థత్వం త్రిభాగాదివత్ అవాతరః అవతీర్ణోఽసి, సాంప్రతం సంప్రతి, ఉదూఢలోకత్రితయేన, కుక్షావితి శేషః. త్వయా ధరిత్రీ భూమిః, గురుః పూజ్యా భారవతీచ. క్రియతేతరాం అతిశయేన క్రియతే, 'తిఙ శ్చే'తి తరప్. 'కిమే త్తిఙవ్యయఘాదామ్వద్రవ్యప్రకర్షే' ఇత్యాంప్రత్యయః. లఘూకర్త్రాపి గురుకర్తేతి. విరోధప్రతీతేః విరోధాభాసోఽలంకారః. 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే' ఇతిలక్షణాత్.

నిజౌజసోజ్జాసయితుం జగద్ద్రుహా
ముపాజహీథా న మహీతలం యది,
సమాహితై రప్యనిరూపిత స్తతః
పదం దృశ స్స్యాః కథ మీశ మాదృశామ్. 37

నిజౌజసేతి. నిజౌజసా స్వతేజసా, జగద్భ్యో ద్రుహ్యంతీతి జగద్ద్రుహః కంసాదయః, 'సత్సూద్విషే' త్యాదినా క్విప్. తేషా ముజ్జాసయితుం తాన్ హంతుమిత్యర్థః. 'జాసినిప్రహణే' త్యాదినా కర్మణి శేషే షష్ఠీ. 'జసుహింసాయామి' తి చురాదిః. మహీతలం భూలోకం, నోపాజహీథా యది నావాతరశ్చేత్, 'ఓహాఙ్ గతా' వితి ధాతో ర్లఙి థాస్. తత స్తర్హి, సమాహితై స్సమాధినిష్ఠైరపి. సకర్మకాదప్యాశితాది పదవివక్షితే కర్మణి కర్తరి క్తః. అథ వా సమాహితచిత్తై రిత్యర్థః. విభక్తధనేషు 'విభక్తాః భ్రాతర' ఇతి వదు త్తరపదలోపో ద్రష్టవ్యః. గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగ ఏవ లోప ఇతి కైయటః అనిరూపితః అగృహీత స్త్వం, హే ఈశ మాదృశాం చర్మచక్షుషా మితి భావః. వినయోక్తి రియం. దృశో దృష్టేః పదం గోచరః, కథం స్యాః న కథం చిదిత్యర్థః. తస్మా త్త్వత్సాక్షాత్కార ఏవ ఆగమనప్రయోజనమితి భావః.

నను కోఽసౌ నిర్బంధః య స్త్వస్మై వాయం దుష్టనిగ్రహాధికార ఇత్యాశంక్య అనన్యసాధ్యత్వా దిత్యాహ.—

ఉపప్లుతం పాతు మదో మదోద్ధతై
స్త్వమేవ విశ్వంభర విశ్వ మీశిషే,

ఋతే రవేః క్షాళయితుం క్షమేత కః
క్షపాతమస్కాండమలీమసం నభః. 38

ఉపప్లుతమితి. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః విశ్వత్రాతా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి' త్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః. మదోద్ధతైః కంసాదిభిః, ఉపప్లుతం పీడితం, ఆదౌ విశ్వం లోకం పాతుం రక్షితుం, త్వమేవ ఈశిషే శక్నోషి, విశ్వంభరత్వాదితి భావః. ఈశ ఐశ్వర్యే లటి థాస్. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతమాహ—ఋత ఇతి. క్షపాయా రాత్రేః, తమస్కాండైః తమోవర్గైః, 'కాండోఽస్త్రీదణ్డబాణార్వ వర్గావసరవారి ష్వి'త్యమరః, 'కస్కాదిషు చే' తి విసర్జనీయస్య సత్వమ్. మలీమసం మలినం, 'మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషిత మి' త్యమరః. 'జ్యోత్స్నాతమిస్రే' త్యాదినా మత్వర్థీయో నిపాతః. నభః క్షాళయితుం విశదీకర్తుం, రవేః ఋతే రవిం వినా, 'అన్యారా దితరర్తే' ఇత్యాదినా పంచమీ. కః క్షమేత శక్నుయాత్, నకోఽపీత్యర్థః. క్షమూష్ సహనే లిఙ్. అత్ర వాక్యద్వయేఽపి సమానధర్మస్యైకస్య ఈశిషే క్షమేతేతి శబ్దద్వయేన వస్తుప్రతివస్తుభావేన నిర్దేశాత్ తత్రాపి వ్యతిరేకముఖత్వాద్వైధర్మ్యేణ ప్రతివస్తూపమాలంకారః. తదుక్తం—'సర్వస్య వాక్యార్థగతత్వేన సామాన్యస్య వాక్యద్వయే పృథఙ్నిర్దేశే ప్రతివస్తూపమా.

కరోతి కంసాదిమహీభృతాం వధా
జ్జనో మృగాణా మివ యత్తవ స్తవమ్,
హరే హిరణ్యాక్షపురస్సరాసుర
ద్విపద్విషః ప్రత్యుత సా తిరస్క్రియా. 39

కరోతీతి. కించ జనో మృగాణామివ, కంసాదిమహీభృతాం వధాద్ధేతోః తవ స్తవం స్తోత్రం, 'స్తవః స్తోత్రం స్తుతి ర్నుతి రి'త్యమరః. కరోతీతి యత్, హే హరే కృష్ణ, సింహేతి చ గమ్యతే. సా స్తుతిక్రియా, హిరణ్యాక్షపురస్సరాః హిరణ్యాక్షప్రముఖాః యే అసురాః త ఏవ ద్విపా గజా స్తేషాం ద్విషో హంతురిత్యర్థః. తస్య తవ. ప్రత్యుత వైపరీత్యేన, 'ప్రత్యుతేత్యుక్తవైపరీత్యే' ఇతి గణవ్యాఖ్యానే. తిరస్క్రియా అవమానః, యదితి సామాన్యే నపుంసకమ్. సేతి విధేయలిఙ్గమ్. గజఘాతినస్సింహస్య, మృగవధవర్ణనమివ మహాసురహంతు స్తవ కంసాదిక్షుద్రనృపవధోద్ఘాటనం తిరస్కార ఏవేత్యర్థః. అత్రాసురద్విపానామితి హరివద్ధరిరితి శ్లిష్టపరంపరితరూపకమ్. మృగాణా మివేత్యుపమయా అంగాంగిభావేన సంకీర్యతే.

ఏవం స్తుత్యాదిభిరభిముఖీకృత్యాగమనప్రయోజనం వక్తు ముపోద్ఘాతయతి.

ప్రవృత్త ఏవ స్వయ ముజ్ఝితక్రమః
క్రమేణ పేష్టుం భువనద్విషా మసి,

తథాపి వాచాలతయా యునక్తి మాం
మిథ స్త్వదాభాషణలోలుపం మనః. 40

ప్రవృత్త ఇతి. త్వ ముజ్ఝితక్షమ స్త్యక్తక్రమస్సన్, క్రమేణ భువనాని ద్విషంతీతి భువనద్విషో దుష్టాః తేషాం పేష్టుం తాన్ హంతుమిత్యర్థః. 'జాసినిప్రహణనాటక్రాథపిషాం హింసాయా' మితి కర్మణి శేషే షష్ఠీ. స్వయమేవాప్రేరిత ఏవ ప్రవృత్తోఽస్యేవ తర్హి పిష్టపేషణం మాకార్షీ రితి చేత్తత్రాహ—తథాపి స్వతః ప్రవృత్తేఽపి, మిథో రహసి, త్వదాభాషణే త్వయా సహ సల్లాపే, లోలుపం లుబ్ధం 'లుబ్ధోఽభిలాషుకస్తృష్ణక్సమౌ లోలుపలోలుభౌ' ఇత్యమరః. మనః మాం వాచాలతయా సహ యునక్తి లట్ వాచాలం కరోతీత్యర్థః. వాచో బహ్వ్యోఽస్యసంతీతి వాచాలః. 'అల జాటజౌ బహుభాషిణీ'తి ఆలచ్ప్రత్యయః. 'స్యా జ్జల్పాకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవా గి'త్యమరః.

అథ స్వవాక్యశ్రవణం సహేతుకం ప్రార్థయతే.—

తదింద్రసందిష్ట ముపేంద్ర య ద్వచః
క్షణం మయా విశ్వజనీన ముచ్యతే,
సమస్తకార్యేషు గతేన ధుర్యతా
మహిద్విష స్తద్భవతా నిశమ్యతామ్. 41

తదితి. తత్తస్మాత్, ఇంద్ర ముపగత ఉపేంద్రః, హే ఇంద్రానుజ అతఏవేంద్రసందిష్టం శ్రోతవ్య మితి భావః. కించ విశ్వస్మై జనాయ హితం విశ్వజనీనం, 'ఆత్మన్విశ్వజనభోగో త్తరపదాత్ఖ' ఇతి ఖప్రత్యయః. య ద్వచః, క్షణం న తు చిరం, మయోచ్యతే, తద్వచః, అహిద్విషో వృత్రఘ్నస్య, 'సర్పే వృత్రాసురేఽప్యహి' రితి వైజయంతీ. సమస్తకార్యేషు, ధుర్యతాం ధురంధరత్వం, గతేన అతోఽపి భవతా నిశమ్యతాం శ్రూయతాం, ప్రార్థనాయాం లోట్. ధురం వహతీతి ధుర్యః. 'ధురో యడ్ఢకా'వితి యత్ప్రత్యయః. స్ఫుట మత్ర పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

అథ శిశుపాలో హంతవ్య ఇతి వక్తుం తస్యావశ్యవధ్యత్వేఽనన్యవధ్యత్వజ్ఞాపనౌపయికతయాత్మౌద్ధత్యప్రకటనార్థం జన్మాంతరవృత్తాంతం తావదుద్ఘాటయతి.—

అభూదభూమిః ప్రతిపక్షజన్మనాం
భియాం తనూజ స్తపనద్యుతి ర్దితేః,
య మింద్రశబ్దార్థనిషూదనం హరే
ర్హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే. 42

అభూదితి. ప్రతిపక్షాచ్ఛత్రోః జన్మ యాసాం తాసాం భియాం, అభూమిర విషయః, నిర్భీక ఇత్యర్థః, తపనద్యుతిస్ఫూర్జత్ప్రతాపః, దితేస్తనూజో దైత్యోఽభూత్. కోఽసావత ఆహ— హారేరింద్రస్య ఇంద్రశబ్దార్థనిషూదనం ఇందతీతీంద్రః 'ఇదిపరమైశ్వర్యే' 'ఋజ్రేంద్రే'త్యాదినా రన్ప్రత్యయాంత ఔణాదికో నిపాతః. తస్య ఇంద్రశబ్దస్య ఇంద్ర ఇతి సంజ్ఞాపదస్య, యోఽర్థః. పరమైశ్వర్యలక్షణః తస్య నిషూదనం నివర్తకం కర్తరి ల్యుట్. హారే రైశ్వర్యహర్తార మిత్యర్థః. యం దైత్యం హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యశబ్దపూర్వం, కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే, హిరణ్యకశిపుమాహు రిత్యర్థః. అత్ర హిరణ్యశబ్దపూర్వత్వం కశిపుశబ్దస్యైవ నతు సంజ్ఞినః తదర్థస్యేతి శబ్దపరస్య కశిపుశబ్దస్యార్థగతత్వేనాప్రయోజ్యస్య ప్రయోగాదవాచ్యవచనాఖ్యార్థదోష మాహుః— 'యదవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హి త' దితి సమాధానంతు, ఏవంవిధవిషయే శబ్దపరేణాప్యర్థలక్షణేతి కథంచి త్సంపాద్య మిత్యుక్తమస్మాభిర్దేవపూర్వం గిరింతే ఇతి, 'ధను రుపపద మస్మై వేదమభ్యాదిదేశ' ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే సంజీవిన్యాం ఘంటాపథేచ. విశేషతశ్చాత్ర— యం దైత్య ముద్దిశ్య హిరణ్యపూర్వం కశిపుం హిరణ్యశబ్దపూర్వం కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే సంజ్ఞాత్వేన ప్రయుంక్తే ఇతి.

స మత్సరేణాసుర ఇత్యుపేయుషా
 చిరాయ నామ్నః ప్రథమాభిధేయతాం,
భయస్య పూర్వావతర స్తరస్వినా
 మనస్సు యేన ద్యుసదాం న్యధీయత. 43

సమత్సరేణేతి. సమత్సరేణ సవైరేణ, 'మత్సరోఽన్యశుభద్వేషే' ఇత్యమరః. అస్యతీత్యసురః. 'అసేరురన్' అసుర ఇతి నామ్నః, చిరాయ చిరకాలేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకాః' ఇత్యవ్యయేష్వమరః. ప్రథమాభిధేయతాం ఉపేయుషా అన్వర్థతయా ముఖ్యార్థతాం గతేన, తరస్వినా బలవతా, 'తరసీ బలరంహసీ' ఇతివిశ్వః. యేన హిరణ్యకశిపునా, దివి సీదంతీతి ద్యుసదః దేవాః, తేషాం మనస్సు భయస్య పూర్వావతరః ప్రథమప్రవేశః, 'ఋహోరణ్' న్యధీయత నిహితః, ధాఞః కర్మణి లఙ్. అస్మాదేవ దేవానాం భయోత్పత్తిరభూదిత్యర్థః.

దిశామధీశాం శ్చతురో యత స్సురా
 నపాస్య తం రాగహృతా స్సిషేవిరే,
అవాపు రారభ్య తత శ్చలా ఇతి
 ప్రవాద ముచ్చై రయశస్కరం శ్రియః. 44

దిశామితి. శ్రియ స్సంపదః, యతో యదేశ్యర్థః. దిశా మధీశాన్ దిక్పతీ నపి, చతురస్సురాన్, ఇంద్ర యమవరుణకుబేరాన్, అపాస్య హిత్వా తం హిరణ్యకశిపుం, రాగవృతాః రాగాకృష్టా స్సత్యః, నతు బలాదితి భావః. సిషేవిరే, యతో వీరప్రియాః శ్రియ ఇతి భావః. తత ఆరభ్య తదా ప్రభృతి, అయశః కరోతీత్యయశస్కరం, దుష్కీర్తి హేతుమిత్యర్థః. 'కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేష్వి'తి టప్రత్యయః. అతః 'కృకమి'త్యాదినా విసర్జనీయస్య సత్వం. ఉచ్చైః ప్రచురం, చలా అస్థిరాః, ఇతి ప్రవాదం జనాపవాదం, అవాపుః, దిగీశానా మపి స్వస్వహరణా త్కృతమితి తదాధిపత్యస్య పరా కాష్ఠేతి భావః.

పురాణి దుర్గాణి నిశాత మాయుధం
బలాని శూరాణి ఘనాశ్చ కఞ్చుకాః,
స్వరూపశోభైకఫలాని నాకినాం
గణైర్య మాశంక్య తదాది చక్రిరే. 45

పురాణీతి. కిం చ, నాకినాం సురాణాం, గణైః యం హిరణ్యకశిపుం ఆశంక్య, బాధకత్వేనోత్ప్రేక్ష్య స కాల ఆది ర్యస్మిన్ తత్తదాది, తదా ప్రభృతీత్యర్థః. స్వరూప శోభైవ, ఏకఫలం ముఖ్యం ప్రయోజనం, యేషాం సురాదీనాం తాని తథోక్తాని, ప్రాగి వ స్వసాధ్యశత్రోరభావాదితి భావః. 'నపుంసక మనపుంసకే నైకవ చ్చాస్యాన్యతరస్యామి'తి నపుంసకైకశేషః. పురాణి దుర్గాణి ప్రాకారపరిఘాదిభి రగమ్యాని, చక్రిరే, 'సుదురో రధికరణే' ఇతి గమేర్డః. ఆయుధం చ నిశాతం నిశితం, చక్రే, 'శో తనూకరణే' ఇతి ధాతోః క్తః. 'శాచ్ఛోరన్యతరస్యా మి'తీత్వవికల్పా త్పక్షే ఆత్వమ్. బలాని సైన్యాని శూరాణి శౌర్యవంతి, చక్రిరే సంపాదితాని, కంచుకాః వారవాణాః లోహవర్మాణీత్యర్థః. 'కంచుకో వారవాణోఽస్త్రీ'త్యమరః. ఘనా దుర్భేదాః, చక్రిరే లిట్. ఇత్థం నిత్య సన్నద్ధాః జాగ్రతిస్మేత్యర్థః.

స సంచరిష్ణు ర్భువనాంతరేషు యాం
యదృచ్ఛయా శిశ్రియ దాశ్రయ శ్శ్రియః,
అకారి తస్యై ముకుటోపలస్ఖల
త్కరై స్త్రిసంధ్యం త్రిదశైర్దిశే నమః. 46

సఇతి. అన్యేషు భువనేషు భువనాంతరేషు 'సుప్సుపే'తి సమాసః. సంచరిష్ణుః సంచరణశీలః, 'అలంకృఞి'త్యాదినా చరే రిష్ణుచ్ప్రత్యయః. శ్రియః లక్ష్మ్యాః, ఆశ్రయః సహిరణ్యకశిపుః, యదృచ్ఛయా స్వైరవృత్త్యా, 'యదృచ్ఛా స్వైరితే'త్యమరః, యాం దిశ మశిశ్రియత్ అగమత్ శ్రయతే ర్లుఙ్. 'ణి శ్రీ'త్యాదినా చఙి ద్విర్భావః. ఇయఙా దేశః. ముకుటోపలేషు, మౌళిరత్నేషు స్ఖలంతః కరాః యేషాం తైః శిరసి బద్ధాం

జలధి రిత్యర్థః. ‘ఉపలః ప్రస్తరే రత్నే’ ఇతి విశ్వః, తిస్రో దశా అవస్థాః బాల్యకౌమార యౌవనాని, జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తైః త్రిదశైః దేవైః, యద్వా త్రిదశ పరిమాణం వయో యేషా మితి బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డచ్, తిస్రస్సంధ్యా స్సమాహృతా స్త్రిసంధ్యమ్. ‘తద్ధితార్థే’ త్యాదినా సమాహారే ద్విగుః. ‘ద్విగురేకవచనం’ ‘వా టాబన్త’ ఇతి పక్షే నపుంసకత్వమ్, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. తస్యై దిశే, ‘నమస్స్వస్తీ’త్యాదినా చతుర్థీ. నమః నమస్కారః, అకారి కృతః, కృఞః కర్మణి లుఙ్. ‘చిణ్ భావకర్మణో’ రితి చిణి వృద్ధిః సంధ్యాస్వనసేఽపి దిఙ్నియమం పరిత్యజ్య తదాగమనభయా త్తస్యై దిశే నమస్కారః కృతఇతి భావః.

అథ సోఽపి త్వయైవ హత ఇత్యాహ.—

సటాచ్ఛటాభిన్నఘనేన బిభ్రతా
నృసింహ సైంహీ మతనుం తనుం త్వయా,
స ముగ్ధకాన్తాస్తనసఙ్గభఙ్గురై
రురోవిదారం ప్రతిచస్కరే నఖైః. 47

సటేతి. హే నృసింహ నారసింహ ఇవేత్యుపమితసమాసః. నా చాసౌ సింహశ్చేతి ప్రస్తావాత్. సింహస్యేమాం సైంహీం, అతను మనల్పాం, తనుం కాయం, బిభ్రతా, సింహావతారభాజేత్యర్థః. అతఏవ సటాచ్ఛటాభిః కేసరసమూహైః, భిన్నాః ఘనా మేఘాః యేన తేన, అభ్రంకషవిగ్రహత్వాదితి భావః. ‘సటా చ్ఛటా కేసరయోః, తనుః కాయే కృశేఽల్పక’ ఇ త్యుభయత్రాపి విశ్వః. త్వయా సదైత్యః, ముగ్ధా నవా, ‘ముగ్ధ స్సౌమ్యే నవే మూఢ’ ఇతి వైజయంతీ. యాః కాంతా స్తనా, తయోః సంగే నాపి, భంగురై ర్నఖైః, ఉరో విదార్య ఉరోవిదారం, ‘పరిక్లిశ్యమానే చే’తి ణముల్. ప్రతిచస్కరే హతః, కిరతేః కర్మణి లిట్. ‘ఋచ్ఛత్యౄతా మి’తి గుణః. ‘హింసాయాం ప్రతేశ్చే’తి సుడాగమః. వజ్రకఠినోఽపి నఖై ర్విదారిత ఇత్యవాఙ్మనసగోచరమహిమ్నః తే కిమసాధ్యమితి భావః.

అథాస్యానంతరజన్మచేష్టితా న్యాచష్టే.—

వినోద మిచ్ఛన్నథ దర్పజన్మనో
రణేన కణ్డ్వా స్త్రిదశై స్సమం పునః,
స రావణో నామ నికామభీషణం
బభూవ రక్షః క్షతరక్షణం దివః. 48

వినోదమితి. అథ సః హిరణ్యకశిపుః, పునః భూయోఽపి, త్రిదశైస్సమం దేవైస్సహ ‘సాకం సత్రా సమం సహే’త్యమరః. రణేన యుద్ధేన, దర్పాత్ అంతస్సారాత్, జన్మ యస్యాః తస్యాః, కండ్వాః భుజకండూతేః, వినోదమపనోదమిచ్ఛన్, ప్రాగ్భవే నఖక్షతై స్తదపనోదాభావాదితి భావః. దివః స్వర్గస్య క్షతం

రక్షణం రక్షా యేన తత్, క్షతద్వ్యరక్షణమిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః. ఏతేన దేవసర్వస్వాపహారిత్వముక్తం. భీషయతీతి భీషణం నంద్యాదిత్వాల్ల్యుట్ప్రత్యయః. నితాన్తం భీషణం. 'సుప్సుపే' తి సమాసః. రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధం, రక్షః, బభూవ, రాక్షసయోనౌ జాత ఇత్యర్థః. విశ్రవసోఽపత్యం పుమాన్ రావణ ఇతి విగ్రహః. 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'విశ్రవసో విశ్రవసో విశ్రవణ రవణౌ' ఇతి ప్రకృతే రవణాదేశః. పౌరాణికాస్తు రావయతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్తముత్తర కాండే—'యస్మాల్లోకత్రయం చైత ద్రావితం భయ మాగతమ్, తస్మాత్త్వం రావణో నామ నామ్నా వీర భవిష్యసీ' తి. రౌతేర్ణ్యంతాత్కర్తరిల్యుట్. రావణరక్షసో ర్నియతలింగత్వా ద్విశేషణవిశేష్యభావేఽపి స్వలింగతా.

అథాస్యోద్ధత్య మష్టాదశశ్లోకై ర్వ్యనక్తి—

ప్రభు ర్బుభూషు ర్భువనత్రయస్య య
శ్శిరోతి రాగా ద్దశమం చికర్తిషుః,
అతర్కయ ద్విఘ్నమివేష్టసాహసః
ప్రసాద మిచ్ఛాసదృశం పినాకినః. 49

ప్రభురితి. యో రావణః భువనత్రయస్య ప్రభుః స్వామీ, బుభూషుః భవితు మిచ్ఛుః, భవతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః అతిరాగా దత్యుత్సాహాత్, న తు ఫలవిలంబననిర్వేదాదితి భావః. దశమం శిరః, చికర్తిషుః కర్తితుం ఛేత్తు మిచ్ఛుః, 'కృతీచ్ఛేదనే' ఇతి ధాతో స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, ఇష్టసాహసః, ప్రియసాహసః, అతఏవేచ్ఛాసదృశం స్వేచ్ఛానురూపం, పినాకిన శ్శివస్య ప్రసాదం వరం, విఘ్నమివాతర్కయత్ ఉత్ప్రేక్షితవాన్ ఇతి పరమసాహసికతోక్తిః, ఇత ఆరభ్య శ్లోకషట్కేఽపి యచ్ఛబ్దస్య సరావణో నామ రక్షో బభూవేతి పూర్వేణాన్వయః, రంగరాజస్తు 'నచక్రమస్యాక్రమతాధికంధర మి' త్యుపరిష్టాదన్వయ ఇత్యాహ. తదసత్ 'గుణానాం చ పరార్థత్వా ది'తి న్యాయాదారుణ్యాదివత్ ప్రత్యేకం ప్రధానాన్వయినాం మిథస్సంబంధాయోగాదిత్యలం శాఖాచంక్రమణేన. పురాకిల రావణః కామ్యే కర్మణి ప్రజాపతిప్రీణనాయ నవ శిరాంసి అగ్నౌ హుత్వా దశమారంభే సంతుష్టాత్ తస్మాత్త్రైలోక్యాధిపత్యం వవ్ర ఇత్యుత్తరకాండోక్తా కథాఽత్రానుసంధేయా.

అథ కైలాసోత్క్షేపవృత్తాంతమాహ.—

సముత్క్షిపన్ యః పృథివీభృతాం వరం
వరప్రదానస్య చకార శూలినః,
త్రసత్తుషారాద్రిసుతాససంభ్రమ
స్వయంగ్రహాశ్లేషసుఖేన నిష్క్రియమ్. 50

సముత్క్షిపన్నితి. యో రావణః, పృథివీభృతాం వరం కైలాసం, సముత్క్షిపన్ దర్పాదితి శేషః. శూలినః వరప్రదానస్య పూర్వోక్తస్య త్రసంత్యాః శైలచలనేన విభ్రాంత్యాః, తుషారాద్రిసుతాయాః పార్వత్యాః ససంభ్రమః యః స్వయంగ్రాహః ప్రియప్రార్థనాం వినా కంఠగ్రహణం, 'సుప్సుపే'తి సమాసః తేన యః ఆశ్లేషః ఆలింగనం, తేన యత్సుఖం తేన, త్రైలోక్యాధిపత్యసుఖాదుత్కృష్టసుఖేనేతి భావః. నిష్క్రియం ప్రత్యుపకారేణ నిర్గతిం చకార. 'నిష్క్రియో బుద్ధిసామర్థ్యే నిర్గతా చే'తి విశ్వః. యద్వా క్రయణం చకార, క్రయవ్యవహారేణ యాచ్ఞాదైన్యదోషం మమార్జే త్యర్థః. అత్ర సుఖవరప్రదానయో ర్వినిమయాత్పరివృత్తి రలంకారః.

పురీ మవస్కంద లునీహి నందనం
ముషాణ రత్నాని హరామరాఙ్గనాః,
విగృహ్య చక్రే నముచిద్విషా బలీ
య ఇత్థ మస్వాస్థ్య మహర్దివం దివః. 51

పురీమితి. బలీ బలవాన్ యో రావణః నముచిద్విషా శక్రేణ విగృహ్య విరుధ్య, పురీ మమరావతీం అవస్కంద అవరురోధ, నందనం తద్వనం, లునీహి చిచ్ఛేద, ఈహాల్య ఘోరి టీకాకారః. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని మణీన్ వా 'రత్నం శ్రేష్ఠ మణావ' పీతి విశ్వః. ముషాణ ముమోష, 'ముష స్తేయే', 'హల శ్శ్నః శ్శాన జ్ఝా'వితి శానజాదేశః. అమరాంగనాః దేవస్త్రియః, హర జహార, సర్వత్ర పౌనఃపున్యేనేత్యర్థః, ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, అహని చ దివా చ అహర్దివం, అహన్యహనీత్యర్థః. 'అచతురే'త్యాదినా సప్తమ్యర్థే ద్వంద్వసమాసాంతనిపాతః. దివః స్వర్గస్య అస్వాస్థ్య ముపద్రవం, చక్రే, అత్ర అవస్కందేత్యాదౌ 'క్రియాసమభిహారే లోట్ లోటో హి స్వౌ వా చ తధ్వమో రి'త్యనువృత్తౌ, 'సముచ్చయేఽన్యతరస్యా' మితి వికల్పేన కాలసామాన్యే లోట్. తస్య యథోపగ్రహం సర్వతిఙాదేశో హిస్వౌ చ. ప్రకరణాదినా త్వర్థవిశేషావసానమ్, 'అతో హే రి'తి యథాయోగ్యం హేర్లుక్. పౌనఃపున్యం భృశార్థో వా క్రియాసమభిహారః అవస్కందనాదిక్రియావిశేషాణాం సముచ్చయః ప్రత్యేకం క్రియాసమభిహారః. తత్సామాన్యస్య కరోతేః 'సముచ్చయేసామాన్యవచనస్యే' త్యనుప్రయోగః చక్రే ఇతి. అత్ర తిఙ్వైచిత్ర్యాత్సౌశబ్ద్యాఖ్యో గుణః 'సుపాం తిఙాం చ వ్యుత్పత్తి స్సౌశబ్ద్య' మితి లక్షణాత్. సముచ్చయ శ్చాలంకారః.

సలీలయాతాని న భర్తు రభ్రమో
ర్న చిత్ర ముచ్చైః శ్రవసః పదక్రమం,
అనుద్రుత స్సంయతి యేన కేవలం
బలస్య శత్రుః ప్రశశంస శీఘ్రతామ్. 52

సలీలేతి. సంయతి యుద్ధే. 'సముదాయః స్త్రియాః సంయత్సమిత్యాజిసమిద్యుధః' ఇత్యమరః. యేన రావణేన, అనుద్రుతః అనుధావితః, బలస్య శత్రుః, ఇంద్రః అభ్రమోర్భర్తుః ఐరావణస్య, సలీలయాతాని గంభీరగమనాని న ప్రశశంస న శ్లాఘయామాస, తథా ఉచ్చైఃశ్రవసః స్వాశ్వస్య, చిత్రం నానావిధం పదక్రమం పాదవిక్షేపం అర్ధపులాయితాదిగతివిశేషమిత్యర్థః న ప్రశశంస. కింతు శీఘ్రగతిమేవ ప్రశశంస, అన్యథా శీఘ్రం మామాస్కంద్య గృహీష్యతీతి భయాదితి భావః.

అశక్నువన్ సోఢుమధీరలోచనః
సహస్రరశ్మేరివ యస్య దర్శనమ్,
ప్రవిశ్య హేమాద్రిగుహాగృహాంతరం
నినాయ బిభ్యద్దివసాని కౌశికః. 53

అశక్నువన్నితి. అధీరలోచనః అస్థిరదృష్టిః, కౌశికో మహేంద్రః, ఉలూకశ్చ, 'మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక' ఇత్యమరః. సహస్రరశ్మేః సూర్యస్యేవ, యస్య రావణస్య, కర్మణి దర్శనం సోఢుం అశక్నువన్, హేమాద్రేః మేరోః గుహైవ గృహం, తస్యాంతరం, ప్రవిశ్య, బిభ్యత్. తత్రాపి వేపమాన ఏవ. బిభ్యతేః శతరి 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమభావః. దివసాని దినాని, నినాయ 'వాతుక్లీబే దివసవాసరా వి' త్యమరః, కౌశిక ఇత్యత్రాభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వే నోభయత్శ్లేషేఽపి విశేష్యాశ్లేషా సంభవా దులూకవిషయ శ్శబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిః, సహస్రరశ్మే రివేత్యుపమానిర్వాహకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగమ్.

బృహచ్ఛిలానిష్ఠురకణ్ఠఘట్టనా
ద్వికీర్ణలోలాగ్నికణం సురద్విషః,
జగత్ప్రభో రప్రసహిష్ణు వైష్ణవం
న చక్రమస్యాక్రమతాధికన్ధరమ్. 54

బృహదితి. బృహతీ శిలేవ నిష్ఠురే కంఠే, ఘట్టనాదభిఘాతాత్, వికీర్ణాః విక్షిప్తాః లోలాశ్చ అగ్నికణాః స్ఫులింగా యస్య తత్, అప్రసహిష్ణు అనభిభావుకం, ప్రసహన మభిభవ ఇతి వృత్తికారః. 'అలంకృఞ్' త్యాదినా ఇష్ణుచ్. వైష్ణవం చక్రం సుదర్శనం, జగత్ప్రభోః సకలలోకస్వామినః, అస్య సురద్విషః రావణస్య, కంధరాయాం అధికంధరం అధిగ్రీవం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చేతి' నపుంసకత్వాత్ 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తి హ్రస్వత్వం 'కంఠో గళోఽథ గ్రీవాయాం శిరోధిః కంధ రే త్య పీ' త్యమరః. నాక్రమత అప్రతిహతం నక్రమతే న ప్రవవృతే స్మ, కింతు ప్రతిహతమేవేత్యర్థః 'వృత్తి సర్గ తాయనేషు క్రమ' ఇతి వృత్తౌ వాత్మనేపదం. వృత్తి రప్రతిబంధః.

విభిన్నశఙ్ఖః కలుషీభవ న్ముహు
ర్మదేన దన్తీవ మనుష్యధర్మణః,
నిరస్తగామ్భీర్య మపాస్తపుష్పకం
ప్రకమ్పయామాస న మానసం సనః. 55

విభిన్నేతి. స రావణః. మదేన దర్పేణ దానేనచ, 'మదే దర్పేభదానయో' రితి విశ్వః. దంతీ గజ ఇవ, విభిన్నో విఘట్టితః, శంఖః నిధిభేదః, కంబుశ్చ యేనసః 'శంఖో నిధ్యంతరేకంబులలాటాస్థిన ఖేషు చే' తి విశ్వః, అకలుషం కలుషం క్షుబ్ధమావిలం చ భవ త్కలుషీభవత్, నిరస్తగాంభీర్య మవికారిత్వం అగాధత్వంచ యస్య తత్, అపాస్తాని నిరస్తాని పుష్పాణి విమానం చ యస్మాత్తత్, పుష్పపక్షే వైభాషికః కప్. మనుష్యస్యేవ ధర్మః శ్మశ్రులత్వాది ర్యస్యేతి స్వామీ. తస్య మనుష్యధర్మణః ధనదస్య 'ధర్మాదనిచ్కేవలా ది' త్యనిచ్ మానసం చిత్తం, తదీయం సరశ్చ 'మానసం సరసి స్వాంత' ఇతి విశ్వః. ముహుః న ప్రకంపయమాసేతి న న క్షోభయామాసేతి న, కింతు ప్రకంపయామాసేత్యర్థః కుబేరస్య మహామహిమతయా సంభావితా ప్రకంప్యత్వనివారణాయ నఞ్ ద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే నఞ్ ద్వయం' ఇతి వామనః. అత్ర దంతిరావణయోః ప్రకృతాప్రకృతయోః శ్లేషః.

రణేషు తస్య ప్రహితాః ప్రచేతసా
సరోషహుంకారపరాఙ్ముఖీకృతాః,
ప్రహర్తురేవోరగరాజరజ్జవో
జవేన కణ్ఠం సభయాః ప్రపేదిరే. 56

రణేష్వితి. కించ రణేషు యుద్ధేషు, ప్రచేతసా వరుణేన ప్రహితాః ప్రయుక్తాః ఉరగరాజాః మహాసర్పాః, తే రజ్జవ ఇవోరగరాజరజ్జవః, నాగపాశా ఇత్యర్థః. తస్య రావణస్య సరోషహుంకారేణ, పరాఙ్ముఖీకృతాః వ్యావర్తితాః, అతఏవ సభయాః సంతః, జవేన వేగేన, ప్రహర్తుః, ప్రయోక్తుః, తస్య ప్రచేతసఏవ కంఠం ప్రపేదిరే. అత్ర పరహింసార్థం ప్రయుక్తస్యాయుధస్య, వైపరీత్యేన స్వకంఠగ్రహణాత్. అన ర్థోత్పత్తిరూపవిషమాలంకారః 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూప ఘటనా సా స్యా ద్విషమాలంకృతిస్త్రిధే' తి లక్షణాత్.

పరేతభర్తుర్మహిషోఽమునాధను
ర్విధాతుముత్ఖాతవిషాణమణ్డలః,
హృతేఽపి భారే మహత స్త్రపాభరా
దువాహ దుఃఖేన సదా నతం శిరః. 57

పరేతేతి. అమునా రావణేన, ధను శ్శార్ఙ్గం. విధాతుం నిర్మాతుం, ఉత్ఖాత ముత్పాటితం, విషాణయోః శృంగయో ర్మండలం వలయం యస్య సః, పరేతభర్తుః ప్రేతరాజస్య మహిషః వాహనభూత ఇతి భావః. భారే విషాణరూపే భృఙ్ఘోత్పుష్ట్. హృతేఽపి, మహతః త్రపైవ భరః తస్మాత్, తతోఽపి దుర్భరాదితి భావః. భృధాతోః క్రైయాదికాత్. 'బ్రూహో ర' విత్యప్. సదా నతం శిరః, దుఃఖేన కష్టేన, ఊవాహ వహతిస్మ, అసంయోగా ల్లిటః కిత్త్వాత్. 'వచి స్వపీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. హృతేఽపి భారేనతమితి విరోధః. తదనుప్రాణితా చేయ మవనతిహేతుత్వసాధర్మ్యాత్ త్రపాభరతోత్ప్రేక్షా.

స్పృశన్ సశఙ్కం సమయే శుచావపి
 స్థితః కరాగ్రై రసమగ్రపాతిభిః,
అఘర్మఘర్మోదకబిన్దుమౌక్తికై
 రలంచకారాస్య వధూరహస్కరః. 58

స్పృశన్నితి. అహః కరోతీ త్యహస్కరః, 'దివావిభే' త్యాదినా టప్రత్యయః. కస్కాదిత్వాత్సత్వం, శుచౌ సమయే గ్రీష్మకాలే, అనుసహతాచారేవ స్థితోఽపి. 'శుచి శ్శుద్ధేఽనుపహతే శృంగారాషాఢయోరపి, గ్రీష్మే హుతవహేఽపి స్యా' దితి విశ్వః 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదః' ఇత్యమరః. అసమగ్రపాతిభిః, సంకుచద్వృత్తిభిరిత్యర్థః. కరాణాం అంశూనాం హస్తానాంచ, అగ్రైః 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. సశంకం సభయం, స్పృశన్ అవిశ్వాసభయాదితి భావః. అఘర్మాః అనుష్ణాః, ఘర్మోదకబిందవః, 'మంథౌదనే' త్యాదినా వికల్పా దుదకశబ్ద స్యోదాదేశాభావః. తైరేవ మౌక్తికైః అస్య రావణస్య, వధూః స్త్రీః, అలంచకార, గ్రీష్మేఽపి తద్భయా న్నాపవహ్యాం తపతీత్యర్థః అత్ర ప్రస్తుతసూర్యవిశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతప్రతీతేః సమాసోక్తి రలంకారః.

కళాసమగ్రేణ గృహా నముంచతా
 మనస్వినీ రుత్కయితుం పటీయసా,
విలాసిన స్తస్య వితన్వతా రతిం
 న నర్మసాచివ్య మకారి నేన్దునా. 59

కళేతి. కళాభిః షోడశాంశైః, శిల్పవిద్యాదిభిశ్చ, సమగ్రేణ సంపూర్ణేన 'కాలే శిల్పే విత్తవృద్ధౌ చంద్రాంశే కలనే కళే' తి వైజయంతీ. గృహాన్ అముంచతా సదా తద్గృహేష్వేవ వసతా, అన్యథా దండాత్, సేవాధర్మత్వా చ్చేతి భావః. మనస్వినీః మానినీః ఉత్కాః ఉత్సుకాః, కర్తు ముత్కయితుం, 'ఉత్క ఉన్మనా' ఇతి నిపాతితా దుత్కశబ్దా 'త్తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా త్తుమున్ప్రత్యయః. పటీయసా మాన

ఛేదచతురేణేత్యర్థః. కుతః, రతిం, వితన్వతా, చంద్రికాభిః చతురోక్తిభిశ్చ రాగం సంవర్ధయతా, ఇన్దునా చంద్రేణ, విలాసినో విలసనశీలస్య, 'వి కష లస గ్రంథ స్రమ్భ' ఇతి ఘినుణ్ప్రత్యయః. తస్య రావణస్య నర్మసాచివ్యం క్రీడాసంధికారిత్వం, చేటకత్వం చ, 'క్రీడా లీలా చ నర్మ చే' త్యమరః. నాకారీతి న కిం త్వకార్యేవేత్యర్థః. అనౌచిత్య ప్రాప్తసాచివ్యనిషేధనివారణార్థం నఞ్ద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ నఞౌ ప్రతిషేధా'వితి వామనః. అత్ర ఇన్దోః ప్రకృతే స్యాప్రకృతేన నర్మసచివేన శ్లేషః.

విదగ్ధలీలోచితదంతపత్త్రికా
విధిత్సయా నూన మనేన మానినా.
న జాతు వైనాయక మేక ముద్ధృతం
విషాణ మద్యాపి పునః ప్రరోహతి. 60

విదగ్ధేతి. మానినా అహంకారిణా, అనేన రావణేన, విదగ్ధలీలాః చతురలీలాః, విలాసిన్య ఇత్యర్థః. తాసా ముచితాః విదగ్ధలీలోచితాః విలాసినీవిభ్రమదంతపత్త్రికేతి తు సాధీయాన్ పాఠః. అన్యథా విప్రకృష్టార్థప్రతీతికత్వేన క్లిష్టాఖ్యార్థదోషాపత్తేః. తదుక్తం 'క్లిష్టం తదర్థావగతిః దూరాయత్తా భవే'దితి లక్షణాత్. విలాసినీనాం సుంద రీణాం యాః విభ్రమదంతపత్త్రికాః విభ్రమార్థాని యాని దంతమయపత్త్రాణి, విభ్రమ దంతపత్త్రశబ్దయోః షష్ఠీసమాసపర్యవసానాత్తాదర్థ్యలాభః. తాసాం విధిత్సయా విధాతు మిచ్ఛయా, విపూర్వాద్దధాతేః. సనిమీమేత్యాదినా అచ ఇస్. అత్ర 'సస్సి' ఇతి తకారః 'లోపోఽభ్యాసస్యే' త్యభ్యాసలోపః తతః 'స్త్రియామి' త్యను వృత్తౌ, 'అ ప్రత్యయాత్' ఇత్యకారప్రత్యయే టాప్. నూనం జాతు కదాచిత్, 'కదా చిజ్జాత్వి' త్యమరః. ఉద్ధృత ముత్పాటితం, వినాయకస్యేదం వైనాయకం ఏకం విషాణం దంతః. 'విషాణం పశుశృంగే స్యాత్క్రోడేభదంతయో' రితి విశ్వః, అద్యాపి పునర్న ప్రరో హతి, కి మన్య దకార్య మస్యేతి భావః. ఏతదన్యథా కథం గజానన స్యైకదంతత్వ మిత్యుత్ప్రేక్ష్యతే నూన మితి.

నిశాంతనారీపరిధానధూనన
స్ఫుటాగసా ప్యూరుషు లోలచక్షుషః,
ప్రియేణ తస్యానపరాధబాధితాః
ప్రకంపనే నాను చకంపిరే సురాః. 61

నిశాంతేతి. 'నిశాంతం గృహం 'నిశాంతం గృహశాంతయో' రితి విశ్వః. తత్ర నార్యః అంతఃపురస్త్రియ ఇత్యర్థః. తాసాం పరిధానాని అంతరీయాణి 'అంతరీయోప సంవ్యానపరిధానాన్యధోఽంశుక' ఇత్యమరః. తేషాం ధూననం చాలనం ధూఞో ణ్యాం తాల్ల్యుట్, 'ధూఞ్ ప్రీఞోర్నుగ్వక్తవ్య' ఇతి నుక్. తేన స్ఫుటాగసా వ్యక్తాపరాధే

నాపి, అంతఃపురద్రోహస్య మహాపరాధత్వాదితి భావః, ఊరుషు తాసాం సక్థిషు, లోల చక్షుషః సతృష్ణదృష్టేః, 'సక్థి క్లీబే పుమా నూరుః లోలశ్చల సతృష్ణయో'రితి చామరః. అతఏవ తస్య ప్రియేణ ప్రేమాస్పదీభూతేన, అంగీకృతా గ్లానిర్నదోషాయేతి న్యాయా దితి భావః. ప్రకంపనేన వాయునా, అనపరాధే అపరాధాభావేఽపి, బాధితాః రాజ పురుషై రితి శేషః, సురాః దేవాః, అనుచకంపిరే స్వయముపాయేనాంతః ప్రవిశ్య, అనపరాధబాధానిర్వేదనేన మోచయతా వాయునా అనుకంపితా ఇత్యర్థః. ఏకస్య వైదగ్ధ్యా దృహవో జీవంతీతి భావః.

తిరస్కృత స్తస్య జనాభిభావినా
ముహు ర్మహిమ్నా మహసాం మహీయసామ్,
బభార బాష్పై ర్ద్విగుణీకృతం తను
స్తనూనపాద్ధూమవితానమాధిజైః. 62

తిరస్కృతఇతి. కించ తస్య రావణస్య జనాభిభావినా లోకతిరస్కారిణా, మహీ యసామతిమహతాం, మహసాం తేజసాం, మహిమ్నా మహత్త్వేన, 'పృథ్వాదిభ్య ఇమని జ్వే'తి ఇమనిచ్. ముహుస్తిరస్కృతః అతఏవ తనుః కృశః, తనుం నపాతయతి జ్వాలా (జాఠర) రూపేణ శరీరం ధారయతీతి తనూనపాదగ్నిరితి క్షీరస్వామీ. 'నభ్రా డి'త్యాదిసూత్రేణ నిపాతనా న్నఞో నలోపాభావః ఆధిజైః దుఃఖోత్థితైః, బాష్పై ర్నిశ్వాసోష్మభిః, 'బాష్పం నేత్రజలోష్మణోః పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథే'తి విశ్వామరౌ. ద్వౌ గుణావావృత్తీ యస్య స ద్విగుణః, తతః ద్విః ద్విగుణీకృతం ద్విరావృత్తం 'గుణ స్త్వావృత్తి శబ్దాది జ్యా సంధ్యా ద్యతుతం తుష్వి'తి వైజయంతీ. ధూమవితానం ధూమ పటలం, బభార భృతవాన్, అగ్ని రపి తత్సన్నిధా వి స్తేజస్కః. కేవలం ధూమప్రాయ ఆస్త ఇత్యర్థః. ధూమద్వైగుణ్యాసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిః.

పరస్య మర్మావిధ ముజ్ఝతాం నిజం
ద్విజిహ్వతాదోష మజిహ్మగామిభిః,
తమిద్ధ మారాధయితుం సకర్ణకైః
కులై ర్న భేజే ఫణినాం భుజఙ్గతా. 63

పరస్యేతి. కించ ఇద్ధం దీప్తం ఉగ్రమిత్యర్థః 'ఇంధీదీప్తా' వితి ధాతోః కర్తరి క్తః. తం రావణమారాధయితుం సేవితుం, పరస్య స్వేతరస్య, మర్మాణి హృదయాదిజీవస్థానాని, కులాచారాదీనిచ, విధ్యతి భినత్తీతి మర్మావిత్, పరప్రాణాపహర్తేతియావత్. విధ్యతేః క్విప్. 'గ్రహి జ్యే'త్యాదినా సంప్రసారణం 'న హి వృత్తీ'త్యాదినా పూర్వస్య దీర్ఘః. తం మర్మావిధం, నిజం స్వీయం, ద్విజిహ్వతాయాం సర్పత్వే యో దోషః దృష్టిరివ

త్వాదిః తం. అన్యత్ర ద్విజిహ్వతా పిశునతా, 'ద్విజిహ్వావ్యసర్పసూచకా' విత్యమరః, సైవ దోషః తం, ఉజ్ఝితాం త్యజతాం, ఫణీనాం సర్పాణాం సంబంధిభిః, అజిహ్మగామిభిః. కరచరణాదిమద్విగ్రహధారిత్వాదృజుగతిభిః, అకపటచారిభిశ్చ, తథా కర్ణాభ్యాం సహ వర్తంత ఇతి సకర్ణకాః తైః శ్చక్షుశ్శ్రవస్త్వం విహాయ అవిమృశ్యకర్ణైరిత్యర్థః. 'తేన సహే' తి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః 'శేషాద్విభాషే'తి కప్ అన్యత్ర కర్ణయతి సర్వం శృణోతీతి కర్ణకో నియంతా. కర్ణయతే ర్ణ్వుల్. తతః పూర్వవత్సమాసః. స కర్ణకైః సనియామకైరిత్యర్థః. ఫణినాం సర్పాణాంకులైః వర్గైః, భుజంగతా సర్పతా, విటత్వంచ. 'భుజంగో విటసర్పయో'రితి హలాయుధః నభేజేత్యుక్తః. భుజేన గచ్ఛంతీతి భుజంగాః 'గమే స్సుపి ఖోడిచ్చ. తస్మిన్ నియంతరి, ఖలైః ఖలత్వమపి సర్పైశ్చ సర్పత్వమపి విహాయ, వేషభాషాక్రియాదిభిః సౌమ్యత్వ మాశ్రయత ఇత్యర్థః, అత్ర ప్రస్తుత సర్పవిశేషణసామ్యా దప్రస్తుతఖలవ్యవహారప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.

తదీయ మాతఙ్గఘటావిఘట్టితైః
కటస్థలప్రోషితదానవారిభిః,
గృహీతదిక్కై రపున ర్నివర్తిభి
శ్చిరాయ యాథార్థ్య మలంభి దిగ్గజైః. 64

తదీయేతి. తదీయానాం మాతంగానాం గజానాం ఘటాభిః వ్యూహైః, విఘట్టితైః అభిహతైః, 'కరిణాం ఘటనాఘటే'త్యమరః. అతఏవ కటస్థలేభ్యః గండప్రదేశేభ్యః, ప్రోషితాని, ఉపరతాని, దానవారీణి మదోదకాని యేషాంతైః, గృహీతాః పలాయ్య సంశ్రితాః, దిశో యై స్తైః, గృహీతదిక్కైః, 'శేషాద్విభాషే'తి కప్. అపునర్నివర్తిభిః భయా త్తత్రైవ స్థితైః, దిగ్గజైః దిశాకరిభిః. చిరాయ యాథార్థ్యం దిక్షు స్థితా గజాః దిగ్గజా ఇతి అనుగతార్థనామకత్వం, అలంభి లబ్ధం లభేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లుఙ్. 'విభాషాచిణ్ణములో' రితి వికల్పా న్నుమాగమః.

అభీక్ష్ణముష్ణై రపి తస్య సోష్మణ
స్సురేన్ద్రబన్దీశ్వసితానిలై ర్యథా,
సచన్దనామ్భఃకణకోమలై స్తథా
వపు ర్జలార్ద్రా పవనై ర్న నిర్వవౌ. 65

అభీక్ష్ణమితి. ఊష్మణా స్మరజ్వరేణ, సహ వర్తత ఇతి సోష్మణః, తస్య రావణస్య, వపుః శరీరం, అభీక్ష్ణం భృశం ఉష్ణైరపి శోకాదితి భావః, సురేంద్రస్య ఇంద్రస్య బంద్యో బందీకృతాః స్త్రియః, తాసాం శ్వసితానిలైః నిశ్వాసమారుతైః యథా నిర్వవౌ నిర్వవాతే, 'నిర్వాణం నిర్వృతౌ మోక్ష'ఇతి వైజయంతీ. తథా సచందనాంభఃకణాః చందనోదకబిందుసహితాః, తేచ తే కోమలాశ్చ తైః, జలార్ద్రాణాంజలో

త్వితతాళవృంతానాం, పవనై ర్వ్యయుఙ్భి ర్ననిర్వవౌ నిర్వాణం న ప్రాప 'ధవిత్రం తాళవృంతం స్యా దుత్క్షేపో వ్యజనం చ తత్, జలార్ద్రా స్యా జ్జలేసార్ద్రా' మితి వైజయంతీ. అత్ర సంతప్తస్యోష్ణోపచారా స్నిర్వృతి రితి కారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తిరూపో విషమాలంకారః.

తపేన వర్షా శ్శరదా హిమాగమో
వసన్తలక్ష్మ్యా శిశిర స్సమేత్య చ,
ప్రసూనక్లృప్తిం దధత స్సదర్తవః
పురేఽస్య వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం యయుః. 66

తపేనేతి. సదా నిత్యం, సతు యథాకాలం, ప్రసూనక్లృప్తిం పుష్పసంపత్తిం, 'ప్రసూనం కుసుమం సుమం' ఇత్యమరః. దధతో ధారయంతః ఋతవః, వర్షాః ప్రావృట్, తపేన గ్రీష్మేణ, 'ఉష్ణ ఊష్మాగమ స్తపః, స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా అథ శరత్ స్త్రియా' మితి చామరః. తథా హిమాగమో హేమంతః శరదా, తథా శిశిరః, వసంతలక్ష్మ్యా చ, సమేత్య మిథునీభావేన మిళిత్వా, అస్య రావణస్యపురే, వసంతీతి వాస్తవ్యా వస్తారః, 'వసే స్తవ్య త్కర్తరి ణి చ్చే'తి తవ్యత్ప్రత్యయః. వృద్ధిశ్చ. తే చ తే కుటుంబినశ్చ తేషాం భావం తత్తాం, ప్రతివాసిత్వమిత్యర్థః. యయుః, సమేత్య యయురితి సముదాయసముదాయినో రభేదవివక్షయా సమానకర్తృకత్వం, అత్ర పురే యుగపత్సర్వర్తుసంబంధాభిధానాదసంబన్ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః.

స చాయమాసన్నవినాశ స్తుభ్య మపి ద్రష్ట్వా పున స్త్వయైవ హత ఇతి యుక్తే నాహ.—

అమానవం జాత మజం కులే మనోః
ప్రభావినం భావిన మన్త మాత్మనః,
ముమోచ జాన న్నపి జానకీం న య
స్సదాభిమానైకధనా హి మానినః. 67

అమానవమితి. మనో రయం మానవః, 'తస్యేద మి'త్యణ్ ప్రత్యయే పర్యవసానాజ్జాతావేకవచనమ్. అన్యథా మనో ర్జాతా ఇత్యేవ స్యాత్, అమానవ మమానుషం, నజాయత ఇత్యజం 'అన్యేష్వపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. తథాపి మనోః కులే జాతం, రామరూపేణోత్పన్న మితి విరోధః. స చాభాసత్వా దలంకార ఇత్యాహ—ప్రభావిన మితి. మహానుభావే తస్మిన్ న కశ్చి ద్విరోధ ఇతి భావః. 'అభిక్ష్ణ్యేణిని' రితి ణినిః. ఇనిర్వా మత్వర్థీయః భవంత మితి శేషః. ఆత్మనః స్వస్య అంత మత్యంతం కరోతీత్యంత మంతకం, అంతశబ్దాత్కరోతే ర్ణ్యంతా త్పచాద్యచ్. భావినం భవిష్యంతం భవిష్యతి గమ్యాదయః. జానన్నపి యో రావణః, జనకస్యాప

త్యంస్త్రీ జానకీ సీతా తాం, నముమోచ నత్యక్తవాన్, అముమిత్యుత్తరశ్లోకేనా న్వయః. జానతాప్యమోచనే మానిత్వం కారణమాహ—మానినః సదా ప్రాణాత్య యేఽపి అభిమాన ఏవైకం ముఖ్యం ధనం యేషాం తే తథోక్తాః, ప్రాణాత్యయేఽపి మానం న ముఞ్చంతీత్యర్థః. కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

స్మరత్యదో దాశరథి ర్భవన్ భవా
నముం వనాన్తా ద్వనితాపహారిణమ్,
పయోధి మావిద్ధ చలజ్జలావిలం
విలంఘ్య లఙ్కాం నికషా హనిష్యతి. 68

స్మరతీతి. భాతీతి భవాన్ 'భాతే ర్డవతుః, దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథిః 'అత ఇఞ్' భవన్ రామస్సన్నిత్యర్థః. భవతే ర్లట శ్శత్రాదేశః. వనాంతాత్ దండ కారణ్యాత్, వనితాపహారిణం సీతాపహర్తారం అముం రావణం, అవిద్ధాని సేతుబంధే అద్రిభి రభిహతాని, అతఏవ చలంతి జలాని యస్య సః అతఏవావిలం కలుషం పయోధిం సముద్రం, విలంఘ్య, లంకాం నికషా లంకాయా స్సమీపే, 'సమయా నికషాశబ్దౌ సామీప్యేఽవ్యయే మతౌ' ఇతి హలాయుధః. 'అభితః పరితస్సమయా నికషా హా ప్రతియోగేఽపీ'తి ద్వితీయా. హనిష్యతి అవధీత్, 'అభిజ్ఞావచనే లృడి'తి భూతే లృట్. అదో హననం భవాన్ స్మరతీతి కాకుః. ప్రత్యభిజానాసి కిమిత్యర్థః. 'శేషే ప్రథమః.'

అథోపపత్తిం ఛలనాపరో పరా
మవాప్య శైలూష ఇవైష భూమికామ్,
తిరోహితాత్మా శిశుపాలసంజ్ఞయా
ప్రతీయతే సంప్రతి సోఽప్యసః పరైః. 69

అథేతి. అథ రాక్షసదేహత్యాగానంతరం సంప్రతి ఛలనాపరః పరప్రతారణ పరః, ఏష రావణః, శైలూషః నటః, తస్య భూమికాం రూపాంతరమివ, 'శైలూషో నటశిల్పయోః, భూమికా రచనాయాం స్యా న్మూర్త్యంతరపరిగ్రహే' ఇతిశాశ్వతః. అపరా మన్యాముపపత్తి ముత్పత్తిం, భవాంతర మిత్యర్థః. అవాప్య ప్రాప్య శిశుపాల సంజ్ఞయా, తిరోహితాత్మా తిరోహితస్వరూపస్సన్, సోఽపి రావణఏవసన్నపి, పరై రితరైః, స న భవతీత్యసతస్మా దన్యఏవ, 'నఞ్' ఇతి నఞ్ సమాసః. అతఏవ 'ఏతత్తదో స్సులోపోఽకోరనఞ్ సమాసే హలీ'తి. నఞ్ సమాసే సులోపాభావః. ప్రతీయతే జ్ఞాయతే, ప్రతిపూర్వాదిణః కర్మణి లట్. యథైక ఏవక శైలూషో రూపాద్రూపాం తర మాస్థాయ తత్తద్వేషభాషాదిభి రన్యఏవ భాతి తద్వదయ మపి మానుషదేహపరి గ్రహా దన్య ఇవ భాతి. దౌర్జన్యం తు తదేవేత్యవశ్య ముపసంహార్య ఇతి భావః,

అథైత ద్దార్ఢ్యం త్రిభి రావిష్కరోతి.—

స బాల ఆసీ ద్వపుషా చతుర్భుజో
ముఖేన పూర్ణేన్దునిభ స్త్రిలోచనః,
యువా కరాక్రాన్తమహీభృ దుచ్చకై
రసంశయం సంప్రతి తేజసా రవిః. 70

స ఇతి. స శిశుపాలః బాలస్సన్, వపుషా చతుర్భుజః భుజచతుష్టయవాన్, ఆసీత్, విష్ణు రితి చ ధ్వనిః. తథా ముఖేన, పూర్ణేన్దునిభః పూర్ణచన్ద్రతుల్య ఆసీత్, త్రిలోచనః లోచనత్రయవాం శ్చాసీత్, త్ర్యమ్బక ఇతిచ ధ్వనిః, బాలవిశేషణాత్ సంప్రతి తత్సర్వ మన్తర్హిత మితి భావః. సంప్రతి తు యువా తరుణ స్సన్, కరేణ బలినా, ఆక్రాన్తమహీభృత్, అధిష్ఠితరాజకస్సన్, అన్యత్రాంశువ్యాప్తశైలః 'బలి హస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. ఉచ్చకై స్తేజసా రవి స్సూర్యః, అసంశయం సంశయో నాస్తీత్యర్థః. అర్థాభావేఽవ్యయీభావః వపుషా ముఖేనేతిచ, 'యేనాఙ్గవికార' ఇతి తృతీయా. హీనపదాధిక్యస్యాపి వికారత్వాత్. తథాచ వామనః—'హీనపదాధిక్య మప్యఙ్గవికార' ఇతి. తేజసేతి 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన'మితి తృతీయా, కరాక్రాన్తేత్యాదినా శ్లేషానుప్రాణితేయ ముత్ప్రేక్షా - రవిరసంశయమితి. తస్యాః పూర్ణేన్దునిభ ఇత్యుపమయా సంసృష్టిః. హరిహరాదితుల్యమహిమత్వా దతి దుర్ధర్ష ఇతిభావః.

స్వయం విధాతా సురదైత్యరక్షసా
మనుగ్రహావగ్రహయో ర్యదృచ్ఛయా,
దశాననాదీనభిరాద్ధదేవతా
వితీర్ణవీర్యాతిశయాన్ హసత్యసౌ. 71

స్వయమితి. యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా. స్వయం స్వసామర్థ్యేన, నతు దేవతాప్రసాద బలాదిత్యర్థః. అనుగ్రహావగ్రహయోః, విధాతా కర్తా, అసౌ శిశుపాలః, అభిరాద్ధాభిః ఆరాధితాభిః, దేవతాభిరీశ్వరాదిభిః, వితీర్ణః దత్తః, వీర్యాతిశయః ప్రభావాతిశయః, యేషాం తాన్, దశాననాదీన్ హసతి, అనన్యప్రసాదలబ్ధశక్తేర్మే కథం యాచకై స్తుల్యతేతి గర్వాద్ధసతీత్యర్థః.

బలావలేపా దధునాపి పూర్వవ
త్ప్రబాధ్యతే తేన జగజ్జిగీషుణా,
సతీవ యోషి త్ప్రకృతి స్సునిశ్చలా
పుమాంస మభ్యేతి భవాన్తరేష్వపి. 72

బలేతి. జిగీషుణా నిత్యోత్సాహవతేత్యర్థః. తేన శిశుపాలేన బలావలేపాత్ బలగర్వాత్, అధునాపి పూర్వవత్ పూర్వజన్మనీవ, జగత్ ప్రబాధ్యతే, తథాహి—

సతీ పతివ్రతా యోషిదివ, సునిశ్చలా అతిస్థిరా, ప్రకృతిః స్వభావః, భవాంతరేషు జన్మాంతరేష్వపి, పుమాంసం పురుష మన్వేతీతి యావత్, 'పతిం యా నాభిచరతి మనో వాక్కాయసంయతా, సా భర్తృలోకమాప్నోతి సద్భిస్సాధ్వీతిచోచ్యత' ఇతి మనుః. ఉపమానోపమేయపురస్కృతోఽర్థాంతరన్యాసః.

తదేవ ముల్లంఘితశాసనం విధే
ర్విధేహి కీనాశనికేతనాతిథిమ్,
శుభేతరాచారవిపక్త్రిమాపదో
నిపాతనీయా హి సతా మసాధవః. 73

తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్, విధేర్విధాతురపి ఉల్లంఘితశాసనం, స్వయం విధాతే త్యాద్యుక్తరీత్యా, అతిక్రాంతబ్రహ్మాజ్ఞమిత్యర్థః సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః ఏనం శిశుపాలం, కీనాశనికేతనస్య కృతాంతసదనస్య అతిథిం విధేహి, మారయేత్యర్థః 'కీనాశః కర్షకే క్షుద్రే కృతాంతపశుఘాతినో' రితి విశ్వః. న చైతత్ప్రాఘుణికమాత్రేన సర్వమారణం కిం తు భవాదృశా మవశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యాహ—శుభేతరాచారేణ దురాచారేణ, విపక్త్రిమా విపాకేన ప్రాప్తాః, ఆపదో యేషాం తే తథోక్తాః, 'ద్వితః క్త్రి' రితి పచేః క్త్రిప్రత్యయః. 'క్త్రేర్మమ్నిత్యమి' తి తద్ధితో మప్ప్రత్యయః. అసాధవో దుష్టాః, సతాం భవాదృశాం జగన్నియంతౄణాం, నిపాతనీయాః వధ్యా హి, న చ నైర్ఘృణ్యాదోషః. స్వదోషేణైవ తేషాం వినాశే నిమిత్తమాత్రత్వా దస్మాక మిత్యాశయేన శుభేతరేత్యాదివిశేషణోక్తిః, సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

కిం చైవం దుష్టనిగ్రహే శిష్టానుగ్రహస్స్యా దిత్యాహ.—

హృదయ మరివధోదయా దుదూఢ
ద్రఢిమ దధాతు పునః పురన్దరస్య,
ఘనపులకపులోమజాకుచాగ్ర
ద్రుతపరిరమ్భనిపీడనక్షమత్వమ్. 74

హృదయమితి. అరివధోదయాత్ రిపునాశలాభాత్, ఉదూఢద్రఢిమ నైశ్చింత్యాద్ధృతదార్ఢ్యం, స్వస్థ మితి యావత్. పృథ్వాదిత్వా ద్దృఢశబ్దా దిమనిచ్ ప్రత్యయః. 'ర ఋతో హలాదే ర్లఘో' రితి ఋకారస్య రేఫాదేశః పురః శత్రుపురాణి దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః, 'పూస్సర్వయోర్దారిసహో' రితి ఖచ్ప్రత్యయః. 'ఖచి హ్రస్వ' ఇత్యుత్తరపదహ్రస్వః, 'వాచంయమపురందరౌ చే'తి నిపాతనా న్ముమాగమశ్చ తస్య హృదయం పున ర్భూయోఽపి, పూర్వవదేవేతి భావః. ఘనపులకయోః సాంద్రరోమాంచయోః, పులోమ్నః జాతా పులోమజా శచీ, తస్యాః కుచాగ్రయోః,

ద్రుతపరిరంభాత్, ఔత్సుక్యాత్ శీఘ్రాలింగనం. తత్ర యన్నిపీడనం తస్య క్షమత్వం సహత్వం దధాతు ప్రాక్ఛిత్తవిక్షేపాత్త్యక్తభోగేన శక్రేణ సంప్రతి త్వత్ప్రసాదాన్ని ష్కంటకం స్వారాజ్యం భుజ్యతామిత్యర్థః. అత్ర దార్ఢ్యస్యోద్గాఢద్రఢిమేతి విశేషణ గత్యా నిపీడనక్షమత్వం ప్రతి హేతుత్వోక్త్యా పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమ్. హృద యస్య నిపీడనక్షమత్వసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యా సంబంధేఽసంబంధరూపాతిశయోక్తి రిత్యర్థాలంకారః. వృత్త్యనుప్రాసశ్చ, తైరన్యోన్యం సంసృజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తం. 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చపుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్.

ఓ మి త్యుక్తవతోఽథ శార్ఙ్గిణ ఇతి వ్యాహృత్య వాచం నభ
స్తస్మి న్నుత్పతితే పుర స్సురమునా విన్దో శ్శ్రియం బిభ్రతి,
శత్రూణా మనిశం వినాశపిశునః క్రుద్ధస్య చైద్యం ప్రతి
వ్యోమ్నీవ భ్రుకుటిచ్ఛలేన వదనే కేతు శ్చకారాస్పదమ్

ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
కృష్ణనారదసంభాషణం నామ ప్రథమః సర్గః.

ఓమితి. తస్మిన్ సురమునౌ నారదే, ఇతీత్థంభూతాం వాచం, వ్యాహృత్య ఉక్త్వా, నభ ఉత్పతితే ఖముత్పతితే, పురః అగ్రే, ఇందోః శ్రియం బిభ్రతిసతి, అథ ముని వాక్యానంతరం, ఓ మిత్యుక్తవతః తథాస్త్విత్యంగీకృతవత ఇత్యర్థః. 'ఓం ప్రశ్నేఽంగీ కృతౌ రోష'ఇతి విశ్వః. చేదీనాం జనపదానాం రాజా చైద్యః శిశుపాలః, 'వృద్ధేత్కోసలా జాదాఞ్ఞ్య' జితి ఞ్యఙ్ ప్రత్యయః తం ప్రతి క్రుద్ధస్య శార్ఙ్గిణఃవదనే వ్యోమ్నీవ, అనిశం సర్వదా అవ్యభిచారేణేత్యర్థః శత్రూణాం వినాశస్య పిశునః సూచకః, 'చంద్ర మభ్యుదితః కేతుః క్షితీశానాం వినాశకృ ది'తి శాస్త్రాదితి భావః కేతురుత్పాతవిశేషః, 'కేతు ర్ధ్వజే పతాకాయాం గ్రహోత్పాతాదిలక్ష్మసు' తి విశ్వః భ్రుకుటిచ్ఛలేన భ్రూభంగవ్యాజేన, ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాం, స్థితిం చకార, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి ని పాతనా త్సుడాగమః. ఏతేన కావ్యార్థభూతవీరసహకారిణో రౌద్రస్య స్థాయీ క్రోధః స్వానుభావేన భ్రుకుట్యా కారణభూతోఽనుమేయ ఇత్యుక్తం తదా తదవినాభూత స్యాంగినో వీరస్యాపి స్థాయిప్రయత్నాపరనామక ఉత్సాహోఽప్యుపపన్న ఏవే త్యనుసంధేయమ్. ఇందోః శ్రియం బిభ్రతీత్యత్ర మునే రిందుశ్రియోఽయోగా త్తత్స దృశీమితి సాదృశ్యాక్షేపాత్ అసంబంధవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. వదనే

వ్యోమ్నీవేత్యుపమా. భ్రుకుటిచ్ఛలేన కేతు రితి ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవః. తత్ర శత్రువినాశసూచనాయ కేత్వపేక్షితేందుసాన్నిధ్యవ్యోమావస్థానసంపాదకత్వేన నిదర్శనోపమయోరపహ్నవోపకారకత్వాదంగాంగిభావేన సంకరః. చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూపతయా చ సర్గాంత్యశ్లోకేషు శ్రీశబ్దప్రయోగః. యథాహ భగవాన్భాష్యకారః—మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపురుషాణ్యాయుష్మత్పురుషాణి చ భవంతి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవంతీ'తి శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శార్దూలవిక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. సర్గాంతత్వాద్వృత్తభేదః. యథాహ దండీ—'సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః. సర్వత్ర భిన్నసర్గాంతైరుపేతం లోకరంజక' మితి.

అథ కవిః కవికావ్యవర్ణనీయాఖ్యానపూర్వకసర్గసమాప్తిం కథయతి—ఇతీతి ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తౌ. మాఘకృతావితి కవినామకథనం మహాకావ్య ఇతి మహచ్ఛబ్దేన లక్షణసంపత్తి స్సూచితా. శిశుపాలవధ ఇతి కావ్యనామకథనమ్. 'సామాన్యవచనస్యే'తి అనుప్రయోగః అత్ర తిఙ్వైచిత్ర్యా త్సౌశబ్ద్యాఖ్యో గుణః 'సుపాంతిఙాంచవ్యుత్పత్తి స్సౌశబ్ద్య మితి కథ్యత' ఇతి లక్షణాత్. సముచ్చయ కావ్యవర్ణనయోః ప్రథమ స్సర్గ ఇతి సమాప్త ఇతి శేషః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం ప్రథమస్సర్గః.

ద్వితీయః సర్గః.

అథాస్మిన్ సర్గే మంత్రవర్ణనాయ బీజమావపతి—

ఇయక్షమాణేనాహూతః పార్థేనాథ ద్విషన్మురమ్,
అభిచైద్యం ప్రతిష్ఠాసురాసీత్కార్యద్వయాకులః. 1

ఇయక్షమాణేనేతి. అథ ఇంద్రసందేశశ్రవణానంతరం, ఇయక్షమాణేన యష్టుమిచ్ఛతా, యజతే స్సన్నంతాల్లటశ్శానజాదేశః. పార్థేన పృథాపుత్రేణ యుధిష్ఠిరేణ, 'తస్యేద మి'త్యణ్. అన్యథా 'స్త్రీభ్యో ఢగి'తి ఢక్స్యాత్. తతః పార్థేయ ఇతి స్యాత్. ఆహూతః ఆకారితః. హ్వయతేః కర్మణి క్తః సంప్రసారణే దీర్ఘః. అథ అభిచైద్యం శిశుపాలం ప్రతి, 'లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః, 'అభిరభాగే' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వే తద్యోగే ద్వితీయా వా. ప్రతిష్ఠాసుః ప్రస్థాతుమిచ్ఛుః. తిష్ఠతే స్సన్నంతాదుప్రత్యయః. మురం ద్విషన్ మురారిః, 'ద్విషోఽమిత్రే' ఇతి శతృప్రత్యయే, 'నలోకే' త్యత్ర 'ద్విషశ్శతుర్వా వచనమి'తి వైకల్పిక షష్ఠీ ప్రతిషేధః. కార్యద్వయేన సురకార్యసుహృత్కార్యరూపేణ. ఆకులః విప్రతిషేధాదావశ్యకత్వాచ్చ, ద్వయో స్సందేహావాసీత్, అతో మంత్రస్యాయమవసర ఇతి భావః.

ఏవం మంత్రబీజం సందేహ ముక్త్వాస్య, మంత్రోచితదేశగమనమాహ:—

గురుకావ్యానుగాం బిభ్రచ్చాంద్రీ మభి నభశ్శ్రియమ్,
సార్థముద్ధవసీరిభ్యా మథాసావాసదత్సదః. 2

గుర్వితి. అథ సందేహానంతరం, అసౌ హరిః, అభినభః పూర్వవదవ్యయీభావః. కర్మప్రవచనీయత్వేవా ద్వితీయా. గురుకావ్యౌ బృహస్పతిశుక్రౌ, అనుగౌ అనుయాయినౌ యస్యాం తాం 'గీష్పతి ర్ధిషణో గురుః, శుక్రో దైత్యగురుః కావ్య' ఇతి చామరః. చంద్రస్యేమాం చాంద్రీం, శ్రియం బిభ్రత్. అత్ర శ్రీతుల్యాం శ్రియమితి నిదర్శనాభేదః. ఉద్ధవసీరిభ్యాం సార్థం ఉద్ధవబలరామాభ్యాం సహ, సదః సభాం, ఆసదత్ అగమత్, రాజసదనః ప్రాసాదత్వాదితి భావః. సదే ర్లుజి పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః. అత్ర మనుః 'గిరేః పృష్ఠం సమారుహ్య ప్రాసాదం వా రహో గతః, అరణ్యే నిశ్శలాకే వా మంత్రయే (ద్భావభావినా) తావిభావిత' ఇతి.

జాజ్వల్యమానా జగతశ్శాంతయే సముపేయుషీ,
వ్యద్యోతిష్ట సభావేద్యా మసౌ నరశిఖిత్రయీ. 3

జాజ్వల్యమానేతి. జగతః లోకస్య, శాంతయే అనుపద్రవాయ, సముపేయుషీ

మిళితా, జాజ్వల్యమానా భృశం జ్వలంతీ, 'ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే' ఇతి యఙ్.—తతో లటశ్శానజాదేశే టాప్. అసౌ నరాః పురుషా ఏవ, శిఖినః అగ్నయః, తేషాం త్రయీ. 'ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయజ్వా' త్యయజాదేశే టిడ్ఢాణఞ్' త్యాదినా ఙీప్. సభా ఆస్థానీ సైవ వేదిః పరిష్కృతాభూమిః 'వేదిః పరిష్కృతాభూమి' రిత్యమరః. తస్యాం వ్యద్యోతిష్ట దీప్యతేస్మ, 'ద్యుతేర్లుఙి' ఇతి వా తఙ్. రూపకాలంకారః.

రత్నస్తంభేషు సంక్రాంతప్రతిమాస్తే చకాశిరే,
ఏకాకినోఽపి పరితః పౌరుషేయవృతా ఇవ. 4

రత్నేతి. రత్నానాం స్తంభా ఇతి షష్ఠీసమాసః. విశేషపర్యవసానాద్వికారార్థత్వం తేషు సంక్రాంతప్రతిమాః సంక్రాంతప్రతిబింబాః 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనే'త్యమరః. తే త్రయః ఏకాకినః అసహాయా అపి, 'ఏకాదాకినిచ్చాసహాయే' ఇత్యాకినిచ్ప్రత్యయః. పరితః అభితః సర్వతః, 'పర్యభిభ్యాం చే'తి తసిల్ స చ 'సర్వపురుషాభ్యాం నఢఞౌ' సర్వోభయార్థవర్తమానాభ్యామిష్యతే. పౌరుషేయేణ ప్రతిబింబభూయస్త్వాత్పురుషసమూహేన, ఆవృతా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, చకాశిరే, 'పురుషాద్వధవికారసమూహతేన కృతేష్వితి వక్తవ్య' మితి ఢఞ్ ప్రత్యయః. ఏతేన విజనత్వముక్తమ్. యద్యపి 'నిస్తంభే నిర్గవాక్షే చ నిర్భిత్త్యంతర సంశ్రయే, ప్రాసాదాగ్రే త్వరణ్యే వా మంత్రయేతావిభావిత' ఇతి కామందకే. ఏతేన మంత్రభూమేః స్తంభప్రాచుర్యనిషేధో దృశ్యతే. తథాప్యేతస్యాపి విజనత్వోపలక్షణత్వాన్న దోష ఇతి భావః.

అధ్యాసామాసురుత్తుంగహేమపీఠాని యాన్యమీ,
తైరూహే కేసరిక్రాంతత్రికూటశిఖరోపమా. 5

అధ్యాసామాసురితి. అమీ త్రయః ఉద్ధవరామకృష్ణాః, యాని ఉత్తుంగహేమపీఠాని, అధ్యాసామాసుః అధిష్ఠితః, యేషూపవిష్టా ఇత్యర్థః. 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వమ్ ఆసఉపవేశనే లిట్. 'దయాయాసశ్చే'త్యామ్ ప్రత్యయే 'కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటీ'త్యస్తేరనుప్రయోగః 'ఆమ్ప్రత్యయవత్కృఞోఽనుప్రయోగస్యే'తి కృఞ్.—ఏవేతి నియమాదస్తేర్నాత్మనేపదమ్. తైః పీఠైః. కేసరిభిః సింహైః, క్రాంతానాం త్రికూటస్య త్రికూటాద్రేః, శిఖరాణాముపమా సాదృశ్యం ఊహే ఊఢా, వహేః కర్మణి లిట్ సంప్రసారణమ్. 'త్రీణి కూటాన్యస్యే'త్యన్వర్థ సంజ్ఞా 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగమి'త్యమరః. ఉపమాలంకారః.

గురుద్వయాయ గురుణో రుభయోరథ కార్యయోః,
హరిర్విప్రతిషేధం తమాచచక్షే విచక్షణః. 6

గురుద్వయాయేతి. అథ ఉపవేశనానంతరం, విచష్టే ఇతి విచక్షణః వక్తా 'కర్తరిల్యుడి'తి న్యాసకారః. 'అసనయోశ్చ ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షిఙః ఖ్యా

ఖాదేశాభావః. హరిః, గురోర్వా ఉద్ధవరామయోః, పితృవ్యజ్యేష్ఠభ్రాత్రోః, ద్వయాయ' ద్వాభ్యాం గురుభ్యామిత్యర్థః. గురుణోః మహతోః, ఉభయోః కార్యయోః పూర్వోక్తయోః, తం విప్రతిషేధం విరోధం, ఆచచక్షే ఆఖ్యాతవాన్, తుల్యబలవిరోధో విప్రతిషేధః.

ద్యోతితాంతస్సభైః కుందకుట్మలాగ్రదతః స్మితైః,
స్నపితేవాభవత్తస్య శుద్ధవర్ణా సరస్వతీ. 7

ద్యోతితేతి. కుందం మాఘ్యభవః పుష్పవిశేషః 'మాఘ్యం కుందం రక్తకస్తు బంధూకో బంధుజీవక' ఇత్యమరః. కుందకుట్మలాగ్రాణీవ దంతా యస్య కుందకుట్మలాగ్రదతః, 'అగ్రాంతశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్యశ్చే'తి అగ్రాంతపూర్వపదబహువ్రీహేః సమాసాంతో వైభాషికో దతాదేశః. తస్య హరేః, సరస్వతీ వాక్, అంతః ప్రధానా సభా అంతస్సభా, సభాభ్యంతరమిత్యర్థః. సా ద్యోతితా ప్రకాశితా యైస్తైః స్మితైః స్నపితేవ క్షాళితేవ, స్నాతే ర్ణ్యంతాత్ కర్మణి క్తః 'అర్తిహ్రీ' త్యాదినా పుగాగమః. 'మితాం హ్రస్వ శ్చే' తి హ్రస్వః. శుద్ధవర్ణాస్ఫుటాక్షరత్వాత్ స్వచ్ఛకాంతిరభవత్. అత్ర స్వాభావికవర్ణశుద్ధే స్స్నానహేతుకత్వ ముత్ప్రేక్షతే స్మితపూర్వాభిభాషీహరి రితి భావః.

కార్యవిప్రతిషేధ మాపేద్య తత్ర స్వమత మావేదయిష్యన్ పండితంమన్యత్వం తావత్పరిహరతి.—

భవద్భిరామవసరప్రదానాయ వచాంసి నః,
పూర్వరంగః ప్రసంగాయ నాటకీయస్య వస్తునః. 8

భవదితి. భవద్గిరాం యుష్మద్వాచాం, అవసరప్రదానాయ ప్రస్తావప్రసంజనాయేత్యర్థః. నః అస్మాకం వచాంసి, సిద్ధాంతోత్పాదకార్థముచ్యంతే, న తు సిద్ధాంతత్వేనేత్యర్థః. తథాహి—పూర్వం రజ్యతేఽస్మిన్నితి పూర్వరంగః నాట్యశాలా, తత్రత్యకర్మాపి పూర్వరంగ ఇతి దశరూపకే, అతః పూర్వరంగో నామ రంగప్రసాధనాఖ్యో రంగవిఘ్నశాంతికారీ నాందీపాఠగీతవాదిత్రాద్యనేకాంగవిశిష్టః నాట్యాదౌ కర్తవ్యః కర్మవిశేషః. తదుక్తం వసంతరాజీయే—'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగః ప్రకీర్తిత' ఇతి. స పూర్వరంగః నాటకే భవం నాటకీయం తత్ర వర్ణ్యమిత్యర్థః. వృద్ధాచ్ఛః తస్య 'ఆయనే' ఇతీయాదేశః. తస్య వస్తున ఇతివృత్తస్య, ప్రసంగాయ ప్రసంజనాయ, ప్రవర్తనాయేతి యావత్. అతః ప్రథమవాదో న దోషాయేతి భావః. పూర్వరంగః ప్రస్తావనేతి రంగరాజః. తచ్చింత్యం పూర్వరంగం విధాయాదౌ సూత్రధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః కావ్యమాస్థాపయేన్నటః. ప్రథమం పూర్వరంగశ్చ తతః ప్రస్తావనేతిచ, ఆరంభే సర్వనాట్యానా మేతత్సామాన్యమిష్యత' ఇతి. దశరూపకాద్యుక్తిభేదవిరోధాదితి. అత్ర హరివాక్య పూర్వరంగయోః, ప్రసంజకత్వరూప సామా

న్యస్య వాక్యద్వయే శబ్దాంతరేణ పృథఙ్నిర్దేశాత్ ప్రతివస్తూపమాలంకారః. లక్షణం తూక్తమ్.

సంప్రతి స్వమత మాహ:—

కరదీకృతభూపాలో భ్రాతృభి ర్జిత్వరై ర్దిశామ్,
వినాప్యస్మదలం భూష్ణు రిజ్యాయై తపస స్సుతః. 9

కరదీకృతేతి. దిశాం జిత్వరైః జయశీలైః, 'ఇణ్నశ్జిస ర్తిభ్య శ్చే'తి క్వరప్. కృద్యోగా త్కర్మణి షష్ఠీ భ్రాతృభి ర్భీమాదిభిః, హేతుభిః, కరదాః షష్ఠభాగప్రదాః, 'భాగధేయః కరో బలి'రిత్యమరః. తత శ్చ్విః. 'ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయాం 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి నిత్యసమాసః. అకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్య స తథోక్తః, వశీకృతరాజమండల ఇత్యర్థః. తపసస్సుతః ధర్మపుత్త్రః, 'తపశ్చాంద్రాయణాదౌ స్యాద్ధర్మే లోకాంతరేఽపి చే'తి విశ్వః. అస్మద్వినాపి అస్మాభి ర్వినాపీత్యర్థః. 'పృథగ్వినే' త్యాదినా తృతీయావికల్పాత్పక్షే పంచమీ. ఇజ్యాయై యాగాయ, యజేర్భావే క్యప్. 'వచిస్వపీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. 'నమః స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ. అలం సమర్థః భూష్ణు ర్భవితా భవనశీలః, 'భూర్భవిష్ణుర్భవితే' త్యమరః. 'గ్లాజిస్థశ్చక్స్నుః' రితి చకారాత్ క్స్నుప్రత్యయః. 'క్ఙితిచ' ఇత్యత్ర గకారప్రశ్లేషా ద్గుణాభావః. తథాచ జయాదిత్యః. తత్రైవ గకారోఽపి చ త్త్వభూతో నిర్దిశ్యతే. అతో జైత్రయాత్రైవ కార్యా న యజ్ఞయాత్రే తి భావః.

నను యజ్ఞాంతే జైత్రయాత్రాయా ముభయానుసరణం స్యా త్తత్రాహ.—

ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోపేక్ష్యః పథ్యమిచ్ఛతా,
సమౌ హి శిష్టై రామ్నాతౌ వర్త్స్యంతావామయ స్స చ.

ఉత్తిష్ఠమానఇతి. ఉత్తిష్ఠమానః వర్ధమానః, 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి' త్యాత్మనేపదమ్. పరః శత్రుస్తు, పథోఽనపేతం పథ్యం. హిత మారోగ్యం చ ఇచ్ఛతా పుంసేతి శేషః. నోపేక్ష్యః ఔదాసీన్యేన న ద్రష్టవ్యః, కుతః హి యస్మాత్, వర్త్స్యంతౌ వర్తిష్యమాణౌ 'లృటస్స ద్వే'తి సదాదేశే 'వృద్భ్యస్స్యసనో' రితి విభాషయా పరస్మైపదం. 'నవృద్భ్యశ్చతుర్భ్య' ఇతీడభావః. ఆమయో వ్యాధిః, 'రోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః. సశత్రుశ్చ శిష్టై ర్నీతిజ్ఞైః, సమౌ తుల్యవృత్తీ, ఆమ్నాతౌ అఖ్యాతౌ. 'అల్పీయసోఽప్యరే ర్వృద్ధి ర్మహానర్థాయ రోగవ' దితి. అత స్తస్యానుపేక్ష్యత్వాదుభయానుసృతిః కుత ఇతి భావః. ఉపమాలంకారః.

న చేత్థం స్వార్థపరత్వదోషః కింతు లోకానుగ్రహార్థత్వాదస్యాః ప్రవృత్తిరిత్యాశయే నాహ.—

న దూయే సాత్వతీసూను ర్య న్మహ్య మపరాధ్యతి,
యత్తు దందహ్యతే లోక మదో దుఃఖాకరోతి మామ్. 11

నదూయఇతి. సాత్వతీసూనుః సత్వతోఽపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ నామ హరేః పితృష్వసా. 'ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్'. తస్యాః సూనుః శిశుపాలః, బన్ధురపి ఖలో నమృష్య ఇతిభావః. మహ్య మపరాధ్యతి ద్రుహ్యతీతి యత్. 'క్రుధద్రుహే'త్యాదినాచతుర్థీ. తత ఇతి శేషః. యత్తదోర్నిత్యసంబన్ధాత్. నదూయే నపరితప్యే దూఙో దైవాదికాత్కర్తరి లడుత్తమపురుషైకవచనమ్ కింతు లోకం దందహ్యతే గర్హితం దహతీతి యత్, 'లుపసదచరజపజభదహదశగృభ్యోభావగర్హాయా మి'తి యఙ్. 'జపజభదహదశభఞ్జపశాం చే'తి అభ్యాసస్య నుమాగమః. అథో లోకదహనం, మాం దుఃఖాకరోతి దుఃఖమనుభావయతీత్యర్థః, దుఃఖాత్ప్రాతిలోమ్య ఇతి డాచ్ప్రత్యయః. అతశ్చైద్య ఏవాభియాతవ్యః పార్థస్తు ప్రార్థనయాపి పశ్చాత్సమాధేయ ఇతి భావః.

స్వమతం నిగమయన్ పరమతం శుశ్రూషుః పృచ్ఛతి.—

మమ తావన్మత మిదం శ్రూయతా మఙ్గ వా మపి,
జ్ఞాతసారోఽపి ఖల్వేకః సన్దిగ్ధే కార్యవస్తుని. 12

మమేతి. తావత్ భవన్మతశ్రవణపర్యంతమిత్యర్థః, మమ మతమిదం, అఙ్గేత్యామన్త్రణే అవ్యయమ్. 'అఙ్గసంబోధనార్థకాః, స్యుః ప్యాట్పాడఙ్గ హేహైభోః' ఇత్యమరః. వాం యువయోరపి. సూ. యుష్మదస్మదోష్షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాం నావా వి'తి వామాదేశః మతం శ్రూయతాం, విధౌ లోట్. తదపి మయా శ్రోతవ్యం అన్యథా సందేహానివృత్తే రితి భావః. విదుష స్తే కుత స్సందేహ స్తత్రాహ—జ్ఞాతసారః జ్ఞాతార్థతత్త్వోఽప్యేకః కార్యవస్తుని కర్తవ్యార్థే సందిగ్ధే సంశేతేఖలు, అతో మమాపి సందేహ ఇత్యర్థః. దిహ ఉపచయే కర్తరి లట్. ఝష్త్వధత్వే. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

యావదర్థపదాం వాచ మేవమాదాయ మాధవః,
విరరామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః. 13

యావదితి. మాధవో హరిః, యావా నర్థో యావదర్థం. 'యావదవధారణే' ఇత్యవ్యయీభావః, యావదర్థం పదాని యస్యాస్తాం అభిధేయసమ్మితాక్షరామిత్యర్థః. వాచ మేవమాదాయ గృహీత్వేత్యర్థః. విరరామ తూష్ణీమాస, 'వ్యాఙ్పరిభ్యోరమ' ఇతి పరస్మైపదమ్ తథాహి మహీయాంస ఉత్తమాః ప్రకృత్యా స్వభావేన మితభాషిణః, భవన్తీతి శేషః. వృథాలాపనిషేధా దితి భావః. పూర్వవదలంకారః.

అథాష్టభిః కులకేన రామం వర్ణయన్ తద్వాక్య మవతారయతి.—

తత స్సపత్నాపనయస్మరణానుశయస్ఫురా,
ఓష్ఠేన రామో రామోష్ఠబింబచుంబనచుంచునా. 14

తతఇతి. తతః రామో జగాదేత్యుత్తరేణాన్వయః. సపత్నో రిపుః 'రిపౌవైరిసపత్నారి' రిత్యమరః. తస్యాపనయః అపకారః, తస్య స్మరణేన యః అనుశయః పశ్చాత్తాపః, 'భవేదనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో' రితి విశ్వః. తేన స్ఫురతీత్య

నుశయస్యాః తేన స్ఫురా, ఓష్ఠో బింబమివేత్యుపమితసమాసః. రామాయా ఓష్ఠబింబస్య చుంబనేన విత్తః రామోష్ఠబింబచుంబనచుంచుః, 'తేనవిత్తశ్చుంచుప్చణపౌ' వితి చుంచుప్ప్రత్యయః. 'ఓత్వోష్ఠయోస్సమాసే వే'తి పరరూపమ్. తేనోష్ఠేనోపలక్షితః. సమరసురతయో స్సమరస ఇతి భావః. ఉపమానుప్రాసయోస్సంసృష్టిః.

వివక్షితామర్థవిద స్తత్క్షణప్రతిసంహృతామ్,
ప్రాపయ న్పవనవ్యాధే ర్గిర ముత్తరపక్షతామ్. 15

వివక్షితామితి. వివక్షితాం వృద్ధత్వాభిమానా దగ్రే వక్తుమిష్టాం, వచేర్వ్యాప్తిరస్త్వో వా సన్నంతా త్కర్మణి క్తః. తత్క్షణే వివక్షాక్షణఏవేత్యవిలంబోక్తిః ప్రతిసంహృతాం రామానురోధానురుద్ధాం, అర్థవిదః అర్థజ్ఞస్య, అతఏవ పవనవ్యాధే రుద్ధవస్య, గిరం ఉత్తరపక్షతాం సిద్ధాంతతాం ప్రాపయన్, స్వయమసత్పక్షావలంబిత్వాదితిభావః. ఏతేన రామస్య వ్యగ్రతోక్తా.

ఘూర్ణయ న్మదిరాస్వాదమదపాటలితద్యుతీ,
రేవతీవదనోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటే దృశౌ. 16

ఘూర్ణయన్నితి. పునః మదిరాస్వాదేన మద్యపానేన, యో మద స్తేన, పాటలితా ఈషద్రక్తీకృతా, ద్యుతి ర్యయో స్తే, రేవత్యా దేవ్యాః, వదనే య దుచ్ఛిష్టం మద్యలేపన తాంబూలాది, అక్షిచుంబనేన సంక్రాంతమితి భావః. తేన పరిపూతే శుద్ధే, పుటే యయో స్తే దృశౌ ఘూర్ణయన్ భ్రామయన్నితి మద్యవికారోక్తిః. ఉచ్ఛిష్టపరిపూతేత్యత్ర 'రతికాలే ముఖం స్త్రీణాం శుద్ధ మాఖేటకే శునా' మితి స్మరణాత్. ఉచ్ఛిష్టపావనత్వవిరోధస్యాభాసత్వాద్విరోధాభాసాలంకారః 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస' ఇష్యత ఇతి లక్షణాత్.

ఆశ్లేషలోలుపవధూస్తనకార్కశ్యసాక్షిణీమ్,
మ్లాపయ న్నభిమానోష్ణైర్వనమాలాం ముఖానిలైః. 17

ఆశ్లేషేతి. పునః ఆశ్లేషలోలుపాయాః ఆలింగనలుబ్ధాయాః, వధ్వా రేవత్యాః, స్తనయోః కార్కశ్యస్య కాఠిన్యస్య సాక్షిణీ ముపద్రష్ట్రీం, నిత్యం పీడ్యమానామితి భావః 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయా' మితి సాక్షాచ్ఛబ్దాదిని ప్రత్యయః. వనమాలాం అభిమానోష్ణై రహంకారతప్తైః ముఖానిలై ర్నిశ్వాసవాతైః, మ్లాపయన్ గ్లాపయన్, మ్లాయతేర్ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. 'ఆదేచ' ఇతి ఆత్వే పుగాగమః. అమ్లానే మ్లానసంబంధాభిధానా దతిశయోక్తిః.

దధత్సంధ్యారుణవ్యోమస్ఫురత్తారానుకారిణీః,
ద్విషద్ద్వేషోపరక్తాంగసంగినీ స్స్వేదవిప్రుషః. 18

దధదితి. పునః సంధ్యయా అరుణే వ్యోమ్ని, స్ఫురంతీ స్తారాః. అనుకుర్వంతీతి తథోక్తాః, పునః ద్విషతి శత్రౌ, ద్వేషేణ, ఉపరక్తేఽంగే వక్షసి సంగినీ స్సక్తాః, స్వేద

విప్రుషః స్వేదబిన్దూన్, 'పృషన్తి బిన్దు పృషతాః పుమాంసో విప్రుషః స్త్రియా' మిత్య మరః. దధత్ దధానః 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమభావః. ఉపమాలంకారః.

ప్రోల్లసత్కుణ్డలప్రోతపద్మరాగ దళత్విషా,
కృష్ణోత్తరాసఙ్గరుచం విదధచ్చూతపల్లవీమ్. 19

ప్రోల్లసదితి. పునః ప్రకర్షేణ ఉల్లసతాం కుణ్డలయోః ప్రోతానాం స్యూతానాం, పద్మరాగదళానాం మాణిక్యశకలానాం త్విషా కాన్త్యా ప్రోతేతి ప్రపూర్వాద్వేఞః కర్మణి క్తః యజాదిత్వాత్ సంప్రసారణమ్ కృష్ణోత్తరాసఙ్గో నీలోత్తరీయమ్. 'ద్వౌ ప్రావారోత్తరాసఙ్గౌ సమౌ బృహతికా తథా, సంవ్యాన ముత్తరీయం చే' త్యమరః. తస్య రుచం, చూతపల్లవస్యేమాం చౌతపల్లవీం, విదధత్ విదధానః లోహితమిశ్రణాచ్చూత పల్లవవద్ధూమ్రాం కుర్వన్నిత్యర్థః. 'ధూమ్రధూమళౌ కృష్ణలోహితే' ఇత్యమర వచనాత్. అత్రాప్యన్యరుచోఽన్యదీయత్వాయోగాత్సాదృశ్యాక్షేపే నిదర్శనా.

కకుద్మికన్యావక్త్రాన్త ర్వాసలబ్ధాధివాసయా,
ముఖామోదం మదిరయా కృతానువ్యాధముద్వమన్. 20

కకుద్మీతి. పునః కకుద్మికన్యాయాః రేవత్యాః, వక్త్రస్య, అన్తరభ్యన్తరే వాసేన స్థిత్యా, లబ్ధోఽధివాసో వాసనా, యయా తయా, తన్ముఖసౌరభవాసితయేత్యర్థః. 'సంస్కారో గన్ధమాల్యాద్యై ర్యస్స్యా త్తదధివాసన' మిత్యమరః. మదిరయా, కృతానువ్యాధం కృతసంసర్గం, ప్రియాగణ్డూషగన్ధినమిత్యర్థః. 'వ్యధజపోరనుపసర్గ' ఇతి అనుపసృష్టాదప్ప్రత్యయవిధానాదుపసృష్టా ద్వ్యధేర్ఘఞ్ప్రత్యయః. ముఖామోదం ముఖ గన్ధవిశేషమ్. 'ఆమోదస్సోఽతినిర్హారీ' త్యమరః. ఉద్వమన్ ఉద్గిరన్ అత్ర మదిరా రామముఖయోః, స్వగన్ధతిరోధానేన, రామాముఖతద్గణ్డూషమద్య గన్ధస్వీకారా త్తద్గుణయోః తత్రోత్తరస్యాత్మ విశేషకత్వేన పూర్వసాపేక్షత్వా దఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః. 'తద్గుణః స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి'రితి లక్షణాత్.

జగాద వదనచ్ఛద్మపద్మపర్యన్తపాతినః,
నయ న్మధులిహ శ్శ్వైత్య ముదగ్రదశనాంశుభిః. 21

జగాదేతి. వదనమేవ ఛద్మ కపటం, యస్య తత్పద్మం వదనపద్మమిత్యర్థః. ఛలాది శబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవః. తస్య పర్యన్తపాతినః ప్రాన్తచారిణః, మధూని లిహన్తీతి మధులిహః మధుపాః, క్విప్, ఉదగ్రై రుచ్ఛ్రితై ర్దశనాంశుభిః దన్త కాన్తిభిః శ్వైత్యం ధావళ్యం, నయన్ ఏవం జగాద తద్గుణాలంకారః. తస్య మధుప సన్నిధాపకవదనాపహ్నవసాపేక్షత్వాత్తేన సఙ్కరః.

రామో జగాదేత్యుక్తం, కిం తదిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ:—

యద్వాసుదేవేనాదీన మనాదీనవ మీరితమ్,
వచస స్తస్య సపది క్రియా కేవల ముత్తరమ్. 22

యదితి. వాసుదేవేన కృష్ణేన, న దీన మిత్యదీనం అకాతరం, నాస్త్యాదీనవోఽస్యే త్యనాదీనవం నిర్దోషం, 'దోష ఆదీనవో మత' ఇతి విశ్వః. యద్వచ ఊచే తు 'ఉత్తిష్ఠమానస్తు పర' ఇత్యాది నా యానపక్ష మాశ్రిత్య య దుక్త మిత్యర్థః. తస్య వచసః, సపది, క్రియా కేవల ముత్తరం సద్యోఽనుష్ఠానమే వోత్తరం, సిద్ధాంతత్వేనోక్తత్వా దితి భావః.

అత్రైతదేవ ప్రతిపాదయిష్యన్, అనన్యాతిశయనీయతయోపస్కరోతి.—

నైతల్లఘ్వపి భూయస్యా వచో వాచాతిశయ్యతే,
ఇంధనౌఘధగప్యగ్ని స్త్విషా నాత్యేతి పూషణమ్. 23

నైతదితి. లఘు సంక్షిప్తమపి, ఏత ద్వచః. భూయస్యా బహుతరయా, విస్తృతయాపీత్యర్థః. 'ద్వివచనవిభజ్యే'త్యాదినా ఈయసున్. 'బహోర్లోపో భూ చ బహో' రితీకారలోపః. బహోశ్చభూరాదేశః. వాచా నాతిశయ్యతే నాతిరిచ్యతే. గుర్వర్థత్వా దితి భావః. శీఙః కర్మణి లటి యక్. 'అయఙ్యి క్ఙితీ'తి అయఙాదేశః. తథాహి—ఇంధనౌఘా న్దహతీతి ఇంధనౌఘధక్ కాష్ఠరాశిదాహకః, భూయానపీత్యర్థః. 'క్విపి ఘత్వ ధత్వభష్భావాః అగ్నిః త్విషా ప్రభయా, పూషణం సూర్యం, అల్పమపీతి భావః. నాత్యేతి నాతిక్రామతి, తేజసః ప్రభావత్త్వ మివ వచసోఽర్థవత్త్వమలంఘ్యత్వహేతు రిత్యర్థః. అత్ర సమానధర్మస్య బింబప్రతిబింబతయోక్తే ర్దృష్టాంతాలంకారః.

యది హరివచో నాతిశయ్యతే అలం తర్హి తవాల్పవాగాడంబరై రత ఆహ.—

సంక్షిప్తస్యాప్యతోఽస్యైవ వాక్యస్యార్థగరీయసః,
సువిస్తరతరా వాచో భాష్యభూతా భవంతు మే. 24

సంక్షిప్తస్యేతి. అతో హరివచసోఽనతిశయనీయత్వాదేవ, సువిస్తరతరాః ప్రపంచతరాః, 'ప్రథనే వావశబ్దే' ఇతి ఘఞ్ ప్రతిషేధః. 'ఋదోరబి'త్యప్ మే వాచః, సంక్షిప్తస్యాల్పాక్షరస్యాపి, అర్థేన గరీయసః. సూత్రకల్పస్యేత్యర్థః 'అల్పాక్షర మసందిగ్ధం సారవ ద్విశ్వతోముఖమ్, అస్తోభ మనవద్యం చ సూత్రం సూత్రవిదో విదు' రితి లక్షణాత్. అస్యైవ వాక్యస్య నాన్యస్య భాష్యభూతాః భాష్యసమాః నిత్యసమాసః. 'క్ష్మాదౌ జాతౌ భూతం క్లీబం సమేఽతీతే చ త్రిష్వి'తి వైజయంతీ. వ్యాఖ్యానరూపా భవంత్విత్యర్థః. సూత్రవ్యాఖ్యానవిశేషో భాష్యం. 'సూత్రస్థం పదమాదాయ వాక్యై స్సూత్రానుసారిభిః, స్వపదాని చ వర్ణ్యంతే భాష్యం భాష్యవిదో విదు' రితి లక్షణాత్. మయాతు తదేవ విశేషప్రకాశనాయ వ్యాఖ్యాయతే న త్వతిశయాయ. ప్రత్యాఖ్యాయత ఇత్యదోష ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

ఇత్థం యానం సిద్ధాంతయిత్వా తత్రోద్ధవప్రతిరోధం హృది నిధాయ త్రిభిః ప్రత్యాచష్టే.—

విరోధివచసో మూకాన్వాగీశానపి కుర్వతే,
జడానప్యనులోమార్థాన్ ప్రవాచః కృతినాం గిరః. 25

విరోధీత్యాది. కృతినాం కుశలానాం, గిరః కర్త్ర్యః, విరోధివచసః ప్రతికూల వాదినః, వాగీశాన్ వాక్పతీనపి, 'వాగీశో వాక్పతి స్సమౌ' ఇత్యమరః. మూకాన్ నిర్వాచః, కుర్వతే జనయంతీత్యర్థః. అనులోమాః అనుకూలాః, అర్థోఽభిధేయం. యేషాం తే అనులోమార్థాః అనుకూలవాదిన ఇత్యర్థః. తాన్ జడాన్ మందానపి ప్రవాచః ప్రగల్భవాచః, కుర్వతే, అతో నాస్మద్గిరః ప్రతివాచ్యా ఇతి భావః. అత్ర వాగీశానాం మూకీకరణాత్ జడానాం ప్రవాక్త్వకరణాచ్చ శక్యవస్తువర్ణనరూపో విశేషాలంకార భేదః. అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తి ప్రతిభోత్థాపిత ఇతి సంకరః.

నన్వాత్మనీనేన స్వామినా 'బుద్ధేః ఫల మనాగ్రహ' ఇతి న్యాయేన శాస్త్రజ్ఞ వచనం ప్రతికూలమపి గ్రాహ్యమేవేత్యాశంక్యాహ.—

షడ్గుణా శ్శక్తయ స్తిస్ర స్సిద్ధయశ్చోదయా స్త్రయః,
గ్రంథానధీత్య వ్యాకర్తు మితి దుర్మేధసోఽప్యలమ్. 26

షడితి. దుష్టా మేధా యేషాం తే దుర్మేధసో మందబుద్ధయోఽపి, 'నిత్యమసిచ్ప్రజామేధయో' రితి సమాసాంతోఽసిచ్ప్రత్యయః. గ్రంథాన్ శాసనపాదీన్, అధీత్య పఠిత్వా, గుణాః సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాఖ్యాః షట్, శక్తయః ప్రభుమంత్రోత్సాహాఖ్యా స్తిస్రః, సిద్ధయః పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యాః పురుషార్థాలాభాత్మకాః తాశ్చ తిస్రః ప్రభావసిద్ధిర్మంత్రసిద్ధిరుత్సాహసిద్ధిశ్చేతి. ఉదయాః వృద్ధిక్షయస్థానాని చ త్రిణీతి న్యాయేన ఉదయా ఉచ్యంతే—తత్ర వృద్ధిక్షయౌ పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యౌ శక్తిసిద్ధ్యోః పూర్వావస్థాతః ఉపచయాపచయౌ స్థానం సామ్యేనావస్థానం తే చ త్రయ ఇతి వ్యాకర్తుం వ్యాఖ్యాతుం అలం సమర్థాః. 'పర్యాప్తివచనే ష్వలమర్థేషు' ఇతి తుమున్ ప్రత్యయః. పంచాంగనిర్ణయశక్తివికలానాం సిద్ధ్యాదిస్వరూప సంఖ్యామాత్రపాఠకానా మశాస్త్రజ్ఞత్వా దుద్ధవాదయో న గ్రాహ్యవచస ఇత్యభిసంధిః. అత్రామరసింహః—'సంధి ర్నా విగ్రహో యానమాసనం ద్వైధ మాశ్రయః, షడ్గుణా శ్శక్తయ స్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమంత్రజాః. క్షయః స్థానంచ వృద్ధిశ్చ త్రివర్గో నీతివేదినామ్.' ఇతి అత్ర విజిగీష్వోర్వ్యవస్థాకరణలక్షణమైక్యం సంధిః విరోధో విగ్రహః. విజిగీషో రరిం ప్రతి యాత్రా యానమ్. తయోర్మిథః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయా తూష్ణీ మవస్థాన మాసనమ్. దుర్బలప్రబలయోః ద్వయోః వాచికమాత్మసమర్పణం ద్వైధీభావః. అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయః కోశదండోత్థం తేజః ప్రభావః. కర్తవ్యార్థేషు స్థైర్యాన్ ప్రయత్న ఉత్సాహః షాడ్గుణ్యచింతనం మంత్రః. సుగమమన్యదితి సంక్షేపః. అత్ర కేషాంచిల్లక్షణాన్యుచ్యంతే—'ఉత్కృష్టబలవీర్యస్య విజిగీషోర్జయైషిణః, గుణానురక్తప్రకృతే ర్యాత్రా యానమితి స్మృతమ్. ఆసనం తుల్యబలయోరరినాయకయో స్స్మృతమ్, పరస్పరస్య సామర్థ్యేఽధికారా దాసనం స్మృతమ్. అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ తత్స్పందకధమచ్యత' ఇతి. ద్వైధీభావస్తు—'బలినో

ద్విషతో ర్మధ్యే వాచాత్మానం సమర్పయేత్, ద్వైధీభావేన వర్తేత కాకాక్షివ దలక్షితః. ఉచ్ఛిద్యమానో బలవా న్నిరపాయప్రతిక్రియః, కులోద్గతం సత్య మార్య మాశ్రయేత బలోత్కట' ఇతి ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోపేక్ష్య ఇతి హరేర్వాక్యం యానాశ్రిత మభిప్రేత్య ఉక్తవానితి సంక్షేపః.

నను శాస్త్రోక్తార్థవ్యాఖ్యాతైవ శాస్త్రజ్ఞః సఏవ గ్రాహ్యవచనశ్చేత్యాశంక్య నేత్యాహ.—

అనిర్లోడితకార్యస్య వాగ్జాలం వాగ్మినో వృథా,
నిమిత్తాదపరాద్ధేషో ర్ధానుష్కస్యేవ వల్గితమ్. 27

అనిర్లోడితేతి. అనిర్లోడితం అనాలోచితం కార్యం యేన తస్య, కార్యాకార్య మజానత ఇత్యర్థః. వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్మీ వావదూకః, 'వాచోయుక్తిపటు ర్వాగ్మీ వావదూకశ్చ వక్తరి' త్యమరః 'వాచోగ్మిని' రితి గ్మినిప్రత్యయః తస్య వాగ్జాలం వాగాడంబరం నిమిత్తా ల్లక్ష్యాత్, 'వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమం విదు' రితి వైజయంతీ. అపరాద్ధేషోః స్ఖలితబాణస్య ధనుః ప్రహరణ మస్యేతి ధానుష్కో ధన్వీ. 'ప్రహరణ మి' తి ఠక్. 'ఇసుసుక్తాంతాత్కః, ఇగుపధస్య చే' తి షత్వం. 'అపరాద్ధపృషత్కోఽసౌ లక్ష్యా ద్యశ్చ్యుతసాయకః, ధన్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్క' ఇతి చామరః తస్య వల్గితమివ వృథా నిష్ఫలం, కార్యజ్ఞస్య వచో గ్రాహ్యం న తు వాచాటస్యేతి భావః.

ఇత్థం షాడ్గుణ్యాది పాఠమాత్రం న మంత్ర ఇతి సిద్ధే సంప్రతి స్వయం మంత్ర స్వరూప మాహ.—

సర్వకార్యశరీరేషు ముక్త్వాంగస్కంధపంచకమ్,
సౌగతానామివాత్మాన్యో నాస్తి మంత్రో మహీభృతామ్. 28

సర్వేతి. కార్యాణి సంధ్యాదీని, తాని శరీరాణీ వేత్యుపమితసమాసః వ్యాఖ్యానే సౌగతానామివేతి లింగాత్. తేషు సర్వేషు కార్యశరీరేషు సర్వేషుశరీరేష్వివ, సర్వకార్యేష్విత్యర్థః అంగాని స్కంధా ఇవేతి పూర్వవ త్సమాసః. తేషాం పంచకం ముక్త్వా, స్కంధపంచకమివ అంగపంచకం ముక్త్వేత్యర్థః. పంచ పరిమాణ మస్యేతి పంచకః 'సంఖ్యాయా స్సంజ్ఞాసంఘసూత్రాధ్యయనే ష్వి'తి కన్ప్రత్యయః సుగతో భక్తి ర్భజనీయో యేషాం సౌగతా బౌద్ధాః 'భక్తి'రితి సూత్రేణ అణ్ప్రత్యయః తేషా మన్య ఆత్మేవ, మహీభృతా మన్యో మంత్రో నాస్తి కర్మణామారంభోపాయః, పురుషద్రవ్యసంపత్, దేశకాలవిభాగః, వినిపాతప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచాంగాని, యథాహ కామందకః—'సహాయాస్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః విపత్తేశ్చ ప్రతీకారః సిద్ధిః పంచాంగ మిష్యత' ఇతి. రూప వేదనా విజ్ఞానసంజ్ఞా సంస్కారాః పంచస్కంధాః. తత్ర విషయప్రపంచో రూపస్కంధః తజ్జ్ఞానప్రపంచో

వేదనాస్కంధః. ఆలయవిజ్ఞానసంతానో విజ్ఞానస్కంధః నామప్రపంచస్సంజ్ఞాస్కంధః. వాసనాప్రపంచ స్సంస్కారస్కంధః. ఏవం పంచధా పరివర్తమానో జ్ఞానసంతాన ఏవాత్మేతి బౌద్ధాః. ఏవం చ యథా బౌద్ధానాం సర్వేషు శరీరేషు స్కంధపంచకాతిరిక్త ఆత్మా నాస్తి, తథా రాజ్ఞా ముక్తాంగపంచకాతిరిక్తో మంత్రో నాస్తీత్యుపమాలంకారః. తచ్చ అస్మాకం సమగ్ర మేవే త్యయ మేవ యాత్రాకాల ఇతి భావః.

అథ మంత్రితార్థక్రియావిళంబే దోష మాహ.—

మంత్రో యోధ ఇవాధీర స్సర్వాంగై స్సంవృతై రపి,
చిరం న సహతే స్థాతుం పరేభ్యో భేదశంకయా. 29

మంత్ర ఇతి. సంవృతైః గుప్తైః సర్వాంగైః పూర్వోక్తైః ఉపాయాదిభిః, ఉరస్థలాదిభి శ్చోపలక్షిత సర్వాంగసంవృతోఽపీత్యర్థః. మంత్రో విచారః, అధీరోభీరుః, యుధ్యత ఇతి యోధః భటఇవ పచాద్యచ్. పరేభ్యః అన్యేభ్యోఽరిభ్యశ్చ. 'పరందూరాన్య ముఖ్యేషు పరోఽరిపరమాత్మనో, రితి వైజయంతీ. భేదో విదారణం, తృతీయగామిత్వం చ తస్య శంకయా చిరం స్థాతుం విళంబితు మిత్యర్థః. న సహతే న క్షమతే. 'శకధృషే' త్యాదినా తుమున్ప్రత్యయః. అతో న విళంబితవ్యం అన్యథా మంత్రభేదే కార్యహానిః స్యాదితి భావః.

కించ నీతిస్వరూపపర్యాలోచనయాపి న విళంబః కార్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ.—

ఆత్మోదయః పరజ్యాని ర్ద్వయం నీతిరితీయతీ,
తదూరీకృత్య కృతిభి ర్వాచస్పత్యం ప్రతాయతే. 30

ఆత్మోదయఇతి. ఆత్మనః ఉదయో వృద్ధిః, పరస్య జ్యాని ర్హానిః 'వీజ్యాజ్వరిభ్యోనిరి' త్యౌణాదికో నిప్రత్యయః. ఇతి ద్వయం ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇయతీ ఏతావతీ. 'కిమిదంభ్యాం వో ఘ' ఇతి వతుపోవస్యఘశ్చ 'ఉగితశ్చే'తి ఙీప్. నీతిర్నీతిసంగ్రహః, ఏతద్ద్వయాతిరిక్తో న కశ్చిన్నీతిపదార్థోఽస్తీత్యర్థః. యదన్యత్ షాడ్గుణ్యాదివర్ణనం, సర్వోఽప్యయమస్యైవ ప్రపంచ ఇత్యాహ—తదితి. తద్ద్వయ మూరీకృత్య అంగీకృత్య, 'ఊరీకృత మురరీకృత మంగీకృత'మి త్యర్థః. 'ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయాం, 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసే క్త్వో ల్యబాదేశః. కృతిభిః కుశలైః, వాచస్పత్యం వాగ్మిత్వం, కస్కాదిత్వాదలుక్సత్వే 'షష్ఠ్యాః పతిపుత్రే' త్యాదినా సత్వమితి స్వామీ. తన్నఛందోవిషయత్వాత్, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః. ప్రతాయతే విస్తార్యతే, కర్మణి లట్. 'తనోతేర్యకీ' త్యాత్వం. తస్మాదాత్మోదయార్థిభిరవిళంబా చ్ఛత్రురుచ్ఛేత్తవ్యఇతి భావః.

నను లబ్ధోదయస్య కిం పరోచ్ఛిత్త్యా నేత్యాహ.—

తృప్తియోగః పరేణాపి న మహిమ్నా మహీయసామ్,
పూర్ణశ్చంద్రోదయాకాంక్షీ దృష్టాంతోఽత్ర మహార్ణవః. 31

తృప్తియోగ ఇతి. మహీయసాం మహాత్మనాం, పరేణ ప్రభూతేనాపి, మహిమ్నా ఐశ్వర్యేణ, తృప్తియోగః మహానయమస్మాకం విభవ ఏతావానేవ అల మితి సంతోషలాభః, న, అత్ర తృప్త్యభావే పూర్ణ స్సన్ చంద్రోదయాకాంక్షీ, వృద్ధ్యర్థ మితి భావః మహార్ణవ స్సముద్ర ఏవ దృష్టాంతః దృష్టో అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ స దృష్టాంతో నిదర్శనం, ఉపమానమితి యావత్. న రాజ్ఞాం వృద్ధావలంబుద్ధిః కార్యా. 'అసంతుష్టా ద్విజా నష్టా స్సంతుష్టా ఇవ పార్థివాః, సలజ్జా గణికా నష్టా నిర్లజ్జేవ కులాంగనే'తి న్యాయాదితి భావః. నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బింబప్రతిబింబభావేనాప్యస్య గమ్యత్వే తస్యోత్థానాత్. కింతు దృష్టాంతశబ్దేన తస్యాభిధానాత్ ఉపమాలంకారః. అత ఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపాః శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పౌనరుక్త్యాపత్తే రిత్యేకావళ్యలంకారః.

తథాపి సంతోషే దోష మాహ.—

సంపదా సుస్థిరం మన్యో భవతి స్వల్పయాపి యః,
కృతకృత్యో విధి ర్మన్యే న వర్ధయతి తస్య తామ్. 32

సంపదేతి. యః స్వల్పయాపి సంపదా సుస్థిర మాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరం మన్యః, స్వస్థమానీ భవతి, 'అరుర్ద్విషది'తి ముమాగమః. తస్య అల్పసంతుష్టస్య, తాం స్వల్పసంపదం, కృతకృత్యః తావతైవ కృతార్థః విధిః దైవమపి, న వర్ధయతీతి మన్యే పౌరుషహీనం దైవమపి జుగుప్సతే తత్ప్రవృత్తేః పారార్థ్యాదితి భావః. మన్యే ఇత్యేతస్య వాక్యార్థః కర్మ. మన్యే ఇత్యేతత్తిఙంతప్రతిరూపకమవ్యయమ్. 'మన్యే శంకే ధ్రువం రూపం ప్రాయ ఇత్యేవమాదయ' ఇతి.

కించ పరాక్రమలబ్ధ ఏవోదయో నాన్య ఇత్యాహ.—

సమూలఘాత మఘ్నంతః పరా న్నోద్యంతి మానినః,
ప్రధ్వంసితాంధతమస స్తత్రోదాహరణం రవిః. 33

సమూలఘాతమితి. మానినః అభిమానవంతః. పరాన్ శత్రూన్, సమూలం హత్వా సమూలఘాతం, అఘ్నంతః అనున్మూలయంత ఇత్యర్థః, 'సమూలాకృతజీవేషు హన్ కృఞ్ గ్రహః' ఇతి ణముల్ప్రత్యయః. 'హనస్తోఽచిణ్ణలో'రితి నకారస్య తకారః. 'హోహంతే ర్ఞ్ణిన్నే ష్వి'తి కుత్వం కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ ఇతి హంతే రనుప్రయోగతః, నోద్యంతి ఉదయం న ప్రాప్నువంతి, కింతు హత్వైవోద్యంతీత్యర్థః. తత్ర హత్వైవోదయే అంధయతీత్యంధం గాఢం తత్తమః అంధతమసం. 'ధ్వాంతే

గాఢేఽంధతమస మి' త్యమరః. 'అవతమసమంధేభ్య స్తమస' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. ప్రధ్వాంసిత మంధతమసం యేన సః, ఉదయాత్ప్రాగితి భావః. రవిః ఉదాహరణం దృష్టాంతః, అత్రాపి దృష్టాంతోఽత్ర మహార్ణవ ఇతి వదుపమాలంకారః. న దృష్టాంత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

కించ అనుచ్ఛిన్నశత్రోః ప్రతిష్ఠైవ దుర్లభేత్యాహ.—

విపక్ష మఖిలీకృత్య ప్రతిష్ఠా ఖలు దుర్లభా,
అనీత్వా పంకతాం ధూళి ముదకం నావతిష్ఠతే. 34

విపక్షమితి. విపక్షం శత్రుపక్షం, అఖిలీకృత్య ఖిలముత్పన్న మకృత్వా అనున్మూల్యేత్యర్థః 'ఖిలంతు ప్రహతస్థానమి'తి యాదవః. ఖిలశబ్దాత్. 'అభూతతద్భావేచ్వి' రితి చ్విప్రత్యయః. 'చ్వావి'తీత్వం తతోనఞ్ సమాసశ్చ. ప్రతిష్ఠా దుర్లభా ఖలు తథా హి—ఉదకం కర్తృ-ధూళిం, స్వపరిభావినిమిత్యర్థః పంకతా మనీత్వా అనధః కృత్వేతి భావః. నావతిష్ఠతే, కింతు నీత్వైవ తిష్ఠతీత్యర్థః. 'సమవప్రవిభ్యః స్థ' ఇత్యాత్మనేపదం వాక్యభేదేన ప్రతిబింబసాపేక్షో దృష్టాంతాలంకారః.

నన్వయ మేకాకీ శిశుపాలః కి మస్మాకం కరిష్యతీత్యాశంక్యాహ.—

ధ్రియతే యావ దేకోఽపి రిపు స్తావ త్కుతః సుఖమ్,
పురః క్లిశ్నాతి సోమం హి సైంహికేయోఽసురద్రుహామ్. 35

ధ్రియతఇతి. ఏకోఽపిరిపుః, యావత్ ధ్రియతే అవతిష్ఠతే, ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి ధాతోస్తౌదాదికా త్కర్తరి లట్. 'రిఙ్ శయగ్లిఙ్క్ష్వి'తి రిఙాదేశః. తావత్తదవధి సుఖం కుతః, 'యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ' త్యమరః. తథాహి సింహికాయా అపత్యం పుమాన్ సైంహికేయో రాహుః, 'తమస్తు రాహు స్స్వర్భానుస్సైంహికేయో విధుంతుద'ఇత్యమరః. 'స్త్రీభ్యో ఢక్' అసురద్రుహాం దేవానాం పురోఽగ్రే సోమం క్లిశ్నాతి బాధతే, ప్రాచుర్యాత్సోమ గ్రహణం సూర్యగ్రహణం చేతి భావః. తస్మా దేకోఽపి శత్రుః ఛేత్తవ్యః 'అగ్నేశ్శేషమృణాచ్ఛేషం శత్రోశ్శేషం న శేషయే'దితి తాత్పర్యమ్. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

నను క్షుద్రోఽయం చైద్యః కిం నః కరిష్యతీ త్యాశంక్య తస్య బలవత్తాం వక్తుం మిత్రామిత్ర బలాబలవివేకం తావత్కరోతి.—

సఖా గరీయాన్ శత్రుశ్చ కృత్రిమ స్తౌ హి కార్యతః,
స్యాతా మమిత్రౌ మిత్రే చ సహజప్రాకృతా వపి. 36

సఖేతి. క్రియయా ఉపకారాపకారాన్యతరరూపయా, నిర్వృత్తః కృత్రిమః. డ్వితః క్త్రిః, 'క్త్రేర్మమ్నిత్య'మితి మప్. సఖా సుహృద్గరీయాన్ బలీయాన్. ఏవం శత్రుశ్చ కృత్రిమో గరీయాన్, కుతః హి యస్మాత్ తౌ కృత్రిమమిత్రశత్రూ, కార్యతః ఉప

కారాపకారరూపకార్యవశాత్, నిర్వృత్తావితి శేషః. ఉక్తకార్యోపాధే ర్యావజ్జీవ మనపాయా దనయోర్మిత్రామిత్రభావోఽప్యనపాయీతి గరీయస్త్వమితి భావః. సహజప్రాకృతౌ తు నైవ మిత్యాహ—స్యాతా మితి. సహజస్సహజాతః, ఏకశరీరావయవవాన్, తత్ర సహజం మిత్రం మాతృష్వసేయ పైతృష్వసేయాదిః, సహజశత్రుస్తుపితృవ్యతత్పుత్రాదిః, ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః, పూర్వోక్తకృత్రిమసహజలక్షణరహిత ఇత్యర్థః. తత్ర విషయానంతరః ప్రాకృతః శత్రుః తదనంతరః ప్రాకృతం మిత్రం, 'విషయానంతరో రాజా శత్రుర్మిత్ర మతః పరమి'త్యమరః. అపిశబ్దస్త్వర్థే. తౌ సహజప్రాకృతౌ తు శత్రూ, అమిత్రౌ మిత్రే చ స్యాతాం, తాదాత్వికకార్యవశాదనియమేనోభయరూపతామాపద్యేతే న తు కృత్రిమవత్ శత్రుశ్శత్రురేవ, మిత్రం చ మిత్రమేవేతి కృత్రిమావేవ మిత్రామిత్రౌ గరీయాంసౌ న తు సహజౌ, నాపి ప్రాకృతా విత్యర్థః ఏతేన కృత్రిమత్వం సర్వాపవాదీతి సిద్ధమ్.

ఏవం చే దస్మాకం పైతృష్వసేయ శ్శిశుపాల స్సహజమిత్రత్వాత్సంధాతవ్యః. న తు యాతవ్య ఇత్యత్రాహ.—

ఉపకర్త్రారిణా సంధి ర్న మిత్రేణాపకారిణా,
ఉపకారాపకారౌ హి లక్ష్యం లక్షణమేతయోః. 37

ఉపకర్త్రేతి. ఉపకర్త్రా ఉపకారిణా, అరిణాపి సహజేన ప్రాకృతేనవేతి శేషః. సంధిః కార్యః అరిత్వాపవాదేన కృత్రిమమిత్రతాయాః బలీయస్యాః యావజ్జీవభావిన్యాః తత్రోత్పన్నత్వా దితి భావః. ఏవ మపకారిణాఽమిత్రేణాపి సహజేన ప్రాకృతేన వేతిశేషః సంధిర్న కార్యః, మిత్రత్వాపవాదేన కృత్రిమశత్రుతాయాః గరీయస్యా యావజ్జీవభావిన్యాః తత్రోత్పన్నత్వాదితి భావః. నను సాక్షాదరిణా కథం సందధ్యాత్ మిత్రేణ వా కథం విరుధ్యాత్. ఇత్యాశంక్య క్రియయా తయో ర్వైపరీత్యాదదోషఇత్యాహ:- హి యస్మా త్కారణాత్ ఉపకారాపకారా ఏతయోర్మిత్రామిత్రయోర్లక్షణం స్వరూపం, లక్ష్యం ద్రష్టవ్యం ఉపకర్తైవ మిత్రం అపకర్తైవ శత్రురిత్యర్థః. తస్మాత్సహజమిత్రత్వేఽపి చైద్యః క్రియయా శత్రుత్వాత్ యాతవ్య ఏవేతి భావః.

అథ చైద్యస్య కృత్రిమశత్రుత్వం త్వయేత్యాదిచతుర్భి రాహ.—

త్వయా విప్రకృత శ్చైద్యో రుక్మిణీం హరతా హరే,
బద్ధమూలస్య మూలం హి మహద్వైరతరోః స్త్రియః. 38

త్వయేతి. హేహరే రుక్మిణీం హరతా, బంధుభి స్తస్మై దత్తాం రాక్షసధర్మేణోద్వహతేత్యర్థః. 'రాక్షసో యుద్ధహరణా' దితి యాజ్ఞవల్క్యః. 'గాంధర్వో రాక్షసశ్చైవ ధర్మ్యౌ క్షత్రస్య తౌ స్మృతా' వితి మనుః. త్వయా చైద్యో విప్రకృతః, తథాహి బద్ధమూలస్య రూఢమూలస్య, వైరతరోః స్త్రియః, మహత్ప్రధానం మూలం హి రూపకసంసృష్టోఽయ మర్థాంతరన్యాసః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః.

అథ తేనాపి త్వం విప్రకృత ఇత్యాహ.—

త్వయి భౌమం గతే జేతు మరౌత్సీ త్స పురీ మిమామ్,
ప్రోషితార్యమణం మేరో రంధకార స్తటీ మివ. 39

త్వయీతి. భూమే రపత్యం పుమాంసం భౌమం, నరకాసురం, జేతుం త్వయి గతేసతి, స చైద్యః, ఇమాం పురీం ద్వారకాం ప్రోషితః అర్యమా సూర్యః యస్యాస్తాం మేరోః తటీం సాను మంధకారఇవ, అరౌత్సీత్ రుద్ధవాన్, రుధేరనిటో లుజిసిచి వృద్ధిః. ఉపమాలంకారః.

అపకారాంతర మాహ.—

ఆలప్యాలమిదం బభ్రో ర్య స్సదారా నపాహరత్,
కథాపి ఖలు పాపానా మల మశ్రేయసే యతః. 40

ఆలప్యేతి. స చైద్యః, బభ్రోః యాదవభేదస్య, దారాన్ భార్యాం, 'భార్యా జాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా స్స్యాత్తు కుటుంబినీ' త్యమరః. అపాహరదితి యత్. ఇదం దారాపహరణం ఆలప్య ఉచ్చార్య అలం నాలపనీయమిత్యర్థః. 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వే'తి క్త్వాప్రత్యయః సమాసే ల్యబాదేశః. యతః పాపానాం పాపాత్మనాం కథా కథన ముచ్చారణమపి, 'చింతిపూజి కథికుంభి చర్చ శ్చే'త్యఙ్ప్రత్యయః. అశ్రేయసే అనర్థాయ అలం శక్తంఖలు, 'నమ స్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ అత్ర నిషేధ్యమానాలపన కార్యమశ్రేయః ప్రాప్తిః తన్ముఖేన తత్కారణాలపన నిషేధసమర్థనాత్, కార్యేణ కారణసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

ఫలిత మాహ.—

విరాద్ధ ఏవం భవతా విరాద్ధా బహుధా చ నః,
నిర్వర్త్యతేఽరిః క్రియయా స శ్రుతశ్రవస స్సుతః. 41

విరాద్ధఇతి. కించ ఏవం భవతా విరాద్ధః విప్రకృతః 'రాధేరనిటః కర్మణి క్తః. బహుధా నః అస్మాకం చ, విరాద్ధా విప్రకర్తా శ్రుతశ్రవానామ మాతుః పితృష్వసా, తస్యా స్సుతః పైతృష్వసేయత్వాత్సహజమిత్రమపీతి భావః. స చైద్యః క్రియయా పూర్వోక్తాన్యోన్యాపక్రియయా. అరి శ్శిర్వర్త్యతే, కృత్రిమశత్రుః క్రియత ఇత్యర్థః. అతో బలీయస్త్వా దనుపేక్ష్య ఇతి భావః.

అథాప్యుపేక్షాయాం దోష మాహ.—

విధాయ వైరం సామర్షే నరోఽరౌ య ఉదాసతే,
ప్రక్షిప్యోదర్చిషం కక్షే శేరతే తేఽభిమారుతమ్. 42

విధాయేతి. యే నరః పుమాంసః, 'స్యుః పుమాంసః పంచజనాః పురుషాః పూరుషానరః' ఇత్యమరః. సామర్షే ప్రాగేవ సరోషే, అరౌ వైరం విధాయ స్వయం

చాపకృత్యేత్యర్థః. ఉదాసతే ఉపేక్షంతే ఆత్మరక్షానుకూలవ్యాపారశూన్యాభవంతి, తేనరాః కక్షే గుల్మే, 'కక్షౌ తు తృణవీరుధౌ' ఇత్యమరః 'కక్షస్తు గుల్మే దోర్మూలే పాపే శీర్ణవనే తృణే' ఇతి వైజయన్తీ. ఉదర్చిషమర్చిష్మంత మగ్నిం, ప్రతీప్యాభిమారుతం, అభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః. శేరతే స్వపంతి, తద్వన్నాశహేతురిత్యర్థః, 'శీఙో రుడ్' ఇతి రుడాగమః. అత్ర య ఉదాసతే తే శేరత ఇతి విశిష్టౌదాసీన్యశయనయోః వాక్యార్థయోః నిర్దిష్టైక్యాసంభవాత్ సాదృశ్యలక్షణాయా మసంభవద్వస్తు సంబంధో వాక్యార్థవృత్తి స్నిదర్శనాభేదః. న చాయం దృష్టాంతః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణా పేక్షితస్యార్థత్వాభావాత్. అత్రతు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపాద్వాక్యైకవాక్యతా యాం తదభావాదిత్యలంకారసర్వస్వకారః.

తథాపి బాంధవత్వాత్సోఢవ్య ఇత్యాశంక్యాహ.—

మనాగనభ్యావృత్త్యా వా కామం క్షామ్యతు యః క్షమీ,
క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం క్షమేత కః. 43

మనాగితి. యః క్షమీ సహనశీలః, 'శమిత్యష్టాభ్యో ఘిను ణి'తి ఘినుణ్ప్రత్యయః. స సోఢా మనాగల్పంవా, అనభ్యావృత్త్యాపపీతి భావః. అనభ్యావృత్త్యా అసకృద్వా అనల్పత్వేఽపీతి భావః. విరాధ్యంత మపకుర్వాణం, కామం భృశం, క్షామ్యతు క్షమతాం, సంభావనాయాం లోట్. 'శమామష్టానాం దీర్ఘ శ్శ్యని'తి దీర్ఘః. క్రియా సమభిహారేణ భృశం పౌనఃపున్యేన చేత్యర్థః. న చ పువాక్యేష్వనేకార్థత్వం దోషాయ విరాధ్యంతం కః క్షమేత సహేత, సోఢుం శక్నుయాత్ నకోఽపీత్యర్థః. 'శకి లి ఙ్చే'తి శక్యార్థే లిఙ్. 'క్షమూష్సహనే' ధావాదికో దైవాదికశ్చ.

నను సర్వదా క్షమైవ పుంసాం భూషణ మతః అపరాధేఽపి క్షంతవ్య మత ఆహ.—

అన్యదా భూషణం పుంసాం శమో లజ్జేవ యోషితామ్,
పరాక్రమః పరిభవే వైయాత్యం సురతేష్వివ. 44

అన్యదేతి. అన్యదా సురతవ్యతిరిక్తకాలే యోషితాం లజ్జేవ పుంసోఽన్యదా అపరిభవే, శమః భూషణం, పరిభవేతు యోషితః, సురతేషు, వైయాత్యం ధార్ష్ట్యమివ, 'ధృష్టేధృష్ణు ర్వియాత శ్చే' త్యమరః. పరాక్రమః పౌరుషం, భూష్యతే అనేనేతి భూషణం ఆభరణం, ఏవం చ క్రియావచనత్వాన్నియతపుల్లింగత్వావిరోధ ఇతి వల్లభోక్తం ప్రత్యుక్తమ్.

అథ పరిభవేఽప్యపరాక్రమే త్రిభి ర్నిందా మాహ.—

మా జీవన్ యః పరావజ్ఞాదుఃఖదగ్ధోఽపి జీవతి,
తస్యాజననిరేవాస్తు జననీక్లేశకారిణః. 45

మాజీవన్నితి. యః పరస్య కర్తుః, అవజ్ఞయా అవమానేన, యద్దుఃఖం, తేన దగ్ధస్తప్తోఽపి, అతఏవ, మాజీవన్ గర్హితజీవన్సన్. 'మాఙ్యాక్రోశే' ఇతి లటశ్శత్రాదేశః. జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతి, జనన్యాః, క్లేశకారిణః, గర్భధారణప్రసవాదివేదనాకారిణః. తద్వ్యతిరిక్తార్థక్రియాహీనస్యేత్యర్థః. తస్యైవాజననమజనిరనుత్పత్తిరేవాస్తు జననీక్లేశనివృత్త్యర్థమితి భావః. 'ఆక్రోశే నఞ్యనిః' ఇతి నఞ్పూర్వాజ్జనిధాతోరనిప్రత్యయః.

పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధానమధిరోహతి,
స్వస్థాదేవావమానేఽపి దేహినస్తద్వరం రజః. 46

పాదేతి. యద్రజః, పాదేన ఆహతం సత్, ఉత్థాయ ఉడ్డీయ మూర్ధానమాహన్తురేవ శిరః, అధిరోహతి ఆక్రమతి, తద్రజః అచేతనమపీతి భావః. అవమానే సత్యపి స్వస్థాత్సంతుష్టాద్దేహినః చేతనాద్వరం శ్రేష్ఠం, వ్యతిరేకాలంకారః.

అసంపాదయతః కంచిదర్థం జాతిక్రియాగుణైః,
యదృచ్ఛాశబ్దవత్పుంసస్సంజ్ఞాయై జన్మ కేవలమ్. 47

అసంపాదయతఇతి. కించ జాతిః బ్రాహ్మణత్వాదిః, క్రియా ఇజ్యాధ్యయనాదిః. గుణః శౌర్యాదిః, తైః సాధనైః కరణే తృతీయా కంచిదర్థం సుకృతకీర్త్యాది పురుషార్థం, అన్యత్ర గోత్వపాకశౌక్ల్యాదిభిః స్వాభిధేయభూతైః కరణైః కంచిదర్థం మహానసాదివ్యవహారరూపం ప్రయోజనమసంపాదయతః ఉభయత్ర తాదృగ్జాత్యాద్యసంభవాదితి భావః. పుంసో జన్మ సత్తాలాభః, యదృచ్ఛాశబ్దవదిచ్ఛాకల్పితస్య జాత్యాదిప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యస్య డిత్థాదిశబ్దస్యేవ, 'తత్ర తస్యేవే'తి వతిప్రత్యయః. 'స్వేచ్ఛా యదృచ్ఛా స్వచ్ఛందస్స్వైరితా చేరితా స్వమా' ఇతి కేశవః. సంజ్ఞాయై కేవలం సంజ్ఞార్థమేవ, ఏకత్ర పారిభాషికం కించిన్నామమాత్రమనుభవితుం, అన్యత్ర తాదృజ్ఞానుభవితుమిత్యర్థః.

ఏవమపౌరుషం దూషయిత్వా పౌరుషం భూషయతి.—

తుంగత్వమితరా నాద్రౌ నేదం సింధావగాధతా,
అలంఘనీయతాహేతురుభయం తన్మనస్విని. 48

తుంగత్వమితి. అద్రౌ తుంగత్వమౌన్నత్యమస్తీతి శేషః. 'అస్తిర్భవంతీపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'త్యాదిభాష్యాత్. భవంతీతి పూర్వాచార్యాణాం లటస్సంజ్ఞా. ఇతరా అగాధతా నాస్తి సింధౌ సముద్రే అగాధతా గంభీరతా. అస్తి, ఇదం తుంగత్వం నాస్తి, మనస్విని ధీరే తు, అలంఘనీయతాహేతురలంఘ్యత్వకారణం, తదుభయం తుంగత్వమగాధత్వంచ, తస్మాదద్రిసింధుభ్యామధికో మనస్వీతి వ్యతిరేకాలంకారః.

సంప్రతి శత్రౌ మార్దవ మనర్థాయే త్యాహ.—

తుల్యేఽపరాధే స్వర్భాను ర్భానుమంతం చిరేణ యత్,
హిమాంశు మాశు గ్రసతే తన్మ్రదిమ్నః స్ఫుటం ఫలమ్. 49

తుల్యఇతి. స్వర్భానుః, రాహుః; 'తమస్తు రాహు స్స్వర్భాను' రిత్యమరః. అపరాధే అపకారే తుల్యేఽపి, భానుమంతం సూర్యం, చిరేణ గ్రసతే హిమాంశుం చంద్రమాశు గ్రసతే, గిరతీతి యత్ 'గ్లసతే గ్రసతే గిళే' ఇత్యభిధానాత్. తన్మ్రదిమ్నః మార్దవస్య ఫలం, స్ఫుటం, తద్విపక్షే తీక్ష్ణేన భవితవ్యం అన్యదా మృదు స్సర్వత్ర బాధ్యత ఇతి భావః. ఏతచ్చ ప్రస్తుత మప్రస్తుతార్కేందుకథనేన సారూప్యాత్ప్రతీయత ఇత్యప్రస్తుతప్రశంసాభేదోఽయం. 'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే. అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితే' తి లక్షణాత్.

ఏతదేవ భంగ్యంతరేణాహ.—

స్వయం ప్రణమతేఽల్పేఽపి పరవాయావుపేయుషి,
నిదర్శన మసారాణాం లఘు ర్బహుతృణం నరః. 50

స్వయమితి. అసారాణాం దుర్బలానాం నిదర్శనం దృష్టాంతః. అతఏవేషదసమాప్తం తృణం బహుతృణం, తృణకల్పమిత్యర్థః. 'విభాషాసుపో బహుచ్పురస్తా' దితి బహుచ్ప్రత్యయః. ప్రకృతేః పూర్వం చ భవతి. 'స్యాదీషదసమాప్తౌ తు బహుచ్ప్రకృతలింగకే' ఇతి వచనాత్. ప్రకృతిలింగతా లఘుః నిష్పౌరుషో నరః, అల్పేఽపి పరో వాయు రివేత్యుపమితసమాసః. బహుతృణమితి స్పష్టోపమాసాహచర్యాత్. 'కల్పద్దేశ్యదేశీయదేశ్యా దీ'తి దండినా కల్పబాదీనా మౌపమ్యవాచకేష్వభిధానాత్. తస్మిన్నుపేయుషి ప్రాప్తే సతి, స్వయం ప్రణమతే స్వయమేవ ప్రహ్వీభవతి, 'కర్మవత్కర్మణా తుల్యక్రియే'తి కర్మవద్భావే భావకర్మణో రిత్యాత్మనేపదం. 'నదుహస్నుసమాంయక్చిణా వి'తి సూత్రేణ యక్ప్రతిషేధః. వాయునా తృణమివ, అల్పీయసాప్యరిణా లఘు ర్నరః అక్లేశేన పరిభూయత ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

పునః పౌరుషే గుణమాహ.—

తేజస్విమధ్యే తేజస్వీ దవీయానపి గణ్యతే,
పంచమః పంచతపస స్తపనో జాతవేదసామ్. 51

తేజస్వీతి. దవీయానతిదూరస్థోఽపి 'స్థూలదూరే' త్యాదినా పూర్వస్యగుణయణాదిపరలోపౌ. తేజస్వీ తేజస్వినాం మధ్యే, గణ్యతే సంఖ్యాయతే, తథాహి.— పంచాగ్నిభి స్సాధ్యం తపో యస్య తస్య పంచతపసః, పంచాగ్నిమధ్యే తపస్యతః, తపనోఽర్కః జాతవేదసా మగ్నీనాం పంచమః పంచానాం పూరణః పంచమో జాతవేదా భవతీత్యర్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

గుణాంతరం చ వ్యతిరేకేణాహ.—

అకృత్వా హేలయా పాద ముచ్చై ర్మూర్ధసు విద్విషామ్,
కథంకార మనాలంబా కీర్తి ర్ద్యా మధిరోహతి. 52

అకృత్వేతి. ఉచ్చైస్సున్నతేషు, విద్విషాం శత్రూణాం, మూర్ధసు శిరస్సు, హేలయా లీలయా, పాద మకృత్వా అనిధాయ, 'అనఞ్పూర్వే' ఇతి నిషేధా త్సమాసేఽపి ల్యబాదేశః. కీర్తిః కథంకారం కథమిత్యర్థః. 'అన్యథైవం కథ మిత్థం సుసిద్ధాప్రయోగశ్చేత్' ఇత్యనర్థకాదేవ కరోతేః కథంపూర్వా ణ్ణముల్. అనాలంబా నిరాధారా సతీ కీర్తిః ద్యాం దివం, అధిరోహతి, నకథంచిదిత్యర్థః. కించిన్నిశ్రేణ్యాదిక మనాక్రమ్య ఉత్సేధస్య దురారోహత్వాదితి భావః. తస్మాత్కీర్తిమిచ్ఛతా పౌరుషమేవాశ్రయణీయమితి శ్లోకతాత్పర్యం. కీర్తితద్వతోరభేదోపచారాత్సమానకర్తృకత్వనిర్వాహః. అత్ర ప్రస్తుతాయాః కీర్తేర్విశేషణమహిమ్నా అప్రస్తుతప్రాసాదారోహకస్త్రీవ్యవహారప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.

పౌరుషమేవ శ్రేయ ఇత్యత్రాన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతావాచష్టే.—

అంకాధిరోపితమృగ శ్చంద్రమా మృగలాంఛనః,
కేసరీ నిష్ఠురక్షిప్తమృగయూథో మృగాధిపః. 53

అంకేతి. అంక ముత్సంగ మధిరోపితో మృగో యేన సః చంద్రమాః, మృగలాంఛనో మృగాంకః, తథా నిష్ఠురం యథా తథా క్షిప్తో హతో మృగయూథో మృగసమూహో యేనసః కేసరీ సింహో మృగాధిపః ఉభయత్రాపి ఖ్యాత ఇతి శేషః. తస్మాచ్ఛత్రౌ మార్దవం దుష్కీర్తయే పౌరుషంతు కీర్తయ ఇతి భావః. అత్రా ప్యప్రస్తుత కథనాత్ప్రస్తుతార్థప్రతీతేః అప్రస్తుతప్రశంసా.

నను సామాపి సుకరోపాయముపేక్ష్య కిం పాక్షికసిద్ధినా దండేన. యథాహ మనుః 'సామ్నా భేదేన దానేన సమస్తై రథవా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారీన్న యుద్ధేన కదాచన' ఇతి. తస్మాత్సాంత్వమేవ యుక్త మిత్యాశంక్య ద్వాభ్యాం నిరాచష్టే.—

చతుర్థోపాయసాధ్యే తు రిపౌ సాంత్వ మపక్రియా,
స్వేద్య మామజ్వరం ప్రాజ్ఞః కోఽంభసా పరిషించతి. 54

చతుర్థేత్యాది. చతుర్థోపాయసాధ్యే దండసాధ్యే, రిపౌ శత్రౌ, సాంత్వం సామ 'సామ సాంత్వ ముభే సమే' ఇత్యమరః. అపక్రియా అపకారః, తథాహి— స్వేద్యం స్వేదార్హం, స్వేదేన ప్రతీకార్యమిత్యర్థః. 'స్వేద స్స్వేదోదకే ఘర్మః' ఇతి విశ్వః. ఆమజ్వరం అపక్వజ్వరం, 'ఆమో రోగే రోగభేద ఆమోఽపక్వేతు వాచ్యవత్' ఇతి విశ్వః. ప్రాజ్ఞః కః అంభసా పరిషించతి, నకోఽపీత్యర్థః. జ్వరితస్యాంభస్సేకవత్కృద్ధస్య

సాంత్వం ఉద్దీపకం స్యాత్. అతో దండ్య ఏవేతి భావః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణా త్దృష్టాంతాలంకారః.

సామవాదాః సకోపస్య తస్య ప్రత్యుత దీపకాః,
ప్రతప్తస్యేవ సహసా సర్పిషస్తోయబిందవః. 55

సామేతి. సకోపస్య రూఢవైరస్య, తస్య చైద్యస్య, సామవాదాః ప్రియోక్తయః, ప్రతప్తస్య క్వథితస్య, సర్పిషః ఘృతస్య, తోయబిందవ ఇవ, ప్రత్యుత వైపరీత్యేన, సహసా దీపకాః జ్వాలకారిణః, స శాంతికరా ఇత్యర్థః. తస్మాద్దండ్య ఏవ సః మనువచనంతు అప్రరూఢవైరవిషయమితి భావః. ఉపమాలంకారః.

ఏవం స్థితే యది కేచిదసద్వాదయః ప్రత్యాసన్నీరన్ తాన్ప్రత్యాహ.—

గుణానామయథాతథ్యా దర్థం విప్లావయంతి యే,
అమాత్యవ్యంజనా రాజ్ఞాం దూష్యా స్తే శత్రుసంజ్ఞితాః. 56

గుణానామితి. యే అమాత్యాః, గుణానాం సంధ్యాదీనాం, అయథాతథ్యాత్, యథాతథాత్వ మనతిక్రమ్య యథాతథం, యథార్థం యథాయోగ మితి యావత్, 'యథార్థం తు యథాతథ మి' త్యవ్యయేష్వమరః. యథార్థే ఽవ్యయీభావః 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తి హ్రస్వత్వం. అతో నఞ్సమాసే అయథాతథం తస్య భావః. అయథాతథ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః. 'యథాతథయథాపురయోః పర్యాయేణే'తి వికల్పాన్నఞ్పూర్వపదవృద్ధిః. తస్మాదయథాతథ్యాదయథాప్రయోగా దన్యకాలే అన్యస్య ప్రయోగాదిత్యర్థః. అర్థం ప్రయోజనం విప్లావయంతి నిఘ్నంతి, కార్యహానిం కుర్వంతీత్యర్థః. అమాత్యానాం వ్యంజనం చిహ్నం యేషాం తే తథోక్తాః తద్వేషధారిణ ఇత్యర్థః. 'అవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. వస్తుతస్తు శత్రు రితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాతా శత్రుసంజ్ఞితాః. శత్రవ ఏవ తే కూట మంత్రిణః రాజ్ఞాం దూషయితు మర్హాః దూష్యాః గర్హ్యా స్త్యాజ్యా ఇతి యావత్ 'కృత్యానాం కర్తరి వే'తి కర్తరి షష్ఠీ. అత స్సోఽప్యుక్తం న ప్రతిరోద్ధవ్యమితి భావః.

నను యాతవ్యోఽపి కాలే యాతవ్య ఇత్యాశంక్య అయమేవ కాల ఇత్యాహ.—

స్వశక్త్యుపచయే కేచిత్పరస్య వ్యసనే పరే,
యానమాహురుదాసీనం త్వాముత్థాపయతి ద్వయమ్. 57

స్వేతి. కేచిద్వృద్ధాః, స్వస్య శక్త్యుపచయే సామర్థ్యాతిరేకే, యానం యాత్రా మాహుః, యథాహ కామందకః—'ప్రాయేణ సంతో వ్యసనే రిపూణాం యాతవ్య మిత్యేవ సమాదిశంతి, తస్యైవ పక్షో వ్యసనం హ్యనిత్యం క్షమస్తు సన్నభ్యుదితో నయాయా ది'తి. పరేవృద్ధాః, పరస్య శత్రోః వ్యసనే విపది. 'వ్యసనం విపది

భ్రంశ' ఇత్యమరః. యానమాహుః, అత్ర మనుః—'తదా యాయాద్విగృహ్యైవ వ్యసనే చోత్థితే రిపో' రితి. ద్వయము క్తపక్షద్వయం, కర్తృ, ఉదాసీన మనుద్యుంజానం, 'ఈ దాస' ఇతి శానజాకారస్యేకారాదేశః. త్వా ముత్థాపయతి ప్రేరయతి, తదుభయలాభాదీప్సితార్థో న కదాపి లభ్యత ఇత్యర్థః.

అత్ర స్వశక్త్యుపచయం తావద్దర్శయతి.—

విలంఘయిషతో లోకానలంఘ్యా నలఘీయసః,
యాదవాంభోనిధీన్ రుంధే వేలేవ భవతః క్షమా. 58

విలంఘయిషత ఇతి. లోకాన్ లంఘితు మిచ్ఛతో విలంఘయిషతః, లంఘయతే స్సన్నంతా ల్లట శ్శతరి శప్. అలంఘ్యాన్ స్వయం దుర్లంఘ్యాన్ కుతః అలఘీయసోఽతిగురూన్, అత ఏవ యాదవా అంభోనిధయ ఇవేత్యుపమితసమాసః. వేలేవేతి లింగాత్. తాన్ యాదవాంభోనిధీన్, భవతః క్షమా తితిక్షా, వేలేవ కూలమివ. 'వేలా కూలేఽపి వారిధే' రితి శాశ్వతః. రుంధే ప్రతిరుణద్ధి అన్యథా ప్రాగేవ సర్వం సంహరేయు రితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అభ్యుచ్చయ శ్చాయమపరో యదక్లేశేనైవ తే విజయలాభ ఇత్యాహ.—

విజయస్త్వయి సేనాయాః సాక్షిమాత్రే ప్రదిశ్యతామ్,
ఫలభాజి సమీక్ష్యోక్తే బుద్ధే ర్భోగ ఇవాత్మని. 59

విజయ ఇతి. సేనాయాః కర్త్ర్యా విజయః, సాక్షిమాత్రే ఉదాసీన ఏవ ఫలభాజి త్వయి, సమీక్ష్యోక్తే సాంఖ్యోక్తే ఆత్మని బుద్ధే ర్మహత్తత్త్వస్య మూలప్రకృతేః ప్రథమవికారస్య కర్త్ర్యాః భోగః సుఖదుఃఖానుభవ ఇవ, అపదిశ్యతాం వ్యపదిశ్యతాం, భృత్యజయపరాజయయోః స్వామిగామిత్వాదితి భావః. సాంఖ్యా అప్యాహుః—'కర్తైవ భవత్యుదాసీనః' ఇతి, సర్వం ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్పురుషస్య సాధయతి బుద్ధి రితి చ.

అథ పరస్య వ్యసన మాహ.—

హతే హిడింబరిపుణా రాజ్ఞి ద్వైమాతురే యుధి,
చిరస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజః. 60

హత ఇతి. హిడింబరిపుణా భీమేన, ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం పుమాన్ ద్వైమాతురః 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయాః' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. ఉకారశ్చాంతాదేశో రేఫపరః. తస్మిన్ రాజ్ఞి జరాసంధే స హి ద్వాభ్యాం సపత్నీభ్యా మర్ధశః ప్రసూతః జరానామ్న్యా పిశాచ్యా సంధిత శ్చేతి కథయంతి. యుధి హతే సతి చిరస్య చిరకాలేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకాః' ఇత్యవ్యయే ష్వమరః, మిత్రవ్యసనీ మిత్రభ్రంశవాన్, 'వ్యసనం విపది భ్రంశే' ఇత్యమరః. దమఘోషా జ్జాతో దమఘోషజ శ్చైద్యః సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః ఏకాకిత్వా త్సుసాధ్య ఇత్యర్థః.

తచ్చాయం పక్షోఽభ్యుపేత్య వాదే నోక్తః వస్తుతస్తు శూరాణామగ్రిమపక్ష ఏవేష్టః, శాస్త్రసంవాదీచ. యథాహ కామందకః.—'యదా క్షమస్తం ప్రసభం నిహంతుం పరాక్రమా దూర్జితమప్యమిత్రం, తదాభియాయాదహితాని కుర్వన్నుపాయకః కర్శనపీడనానీ' త్యభిప్రేత్యాహ:—

నీతిరాపది యద్గమ్యః పర స్తన్మానినో హ్రియే,
విధు ర్విధుంతుదస్యేవ పూర్ణ స్తస్యోత్సవాయ సః. 61

నీతిరితి. పరః శత్రు రాపది గమ్య ఇతి నీతి రితి యత్తదాపది గమనం మానినః శౌర్యాభిమానవతః, హ్రియే, లజ్జాకరమిత్యర్థః. కింతు పూర్ణః ఉపచితః స శత్రుః తస్య మానినః, విధు శ్చంద్రః తం తుదతి హినస్తీతి విధుంతుదో రాహుః, 'విధ్వరుషోస్తుద' ఇతి ఖశ్ప్రత్యయే ముమాగమః. తస్యైవోత్సవాయ, అతో బలినా బలవానేవ యాతవ్యః బలినశ్చ వయమితి భావః.

తర్హి పూర్వోదాహృతమన్వాదిశాస్త్రవిరోధస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ.—

అన్య దుచ్ఛృంఖలం సత్త్వ మన్య చ్ఛాస్త్రనియంత్రితమ్,
సామానాధికరణ్యం హి తేజ స్తిమిరయోః కుతః. 62

అన్యదితి. ఉచ్ఛృంఖల మనర్గళం, ప్రసహ్య పీడనక్షమమితియావత్. సత్త్వం బల మన్యత్, శాస్త్రేణ, మన్వాదిశాస్త్రేణ నియంత్రిత ముదాహృతం, పరస్య వ్యసనే కాలే నియమితం సత్త్వ మన్యత్, ఉత్కటానుత్కటలక్షణ వైలక్షణ్యమన్యశబ్దార్థః తయోస్సాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వాభ్యాం మిథో విరోధా న్నైకశాస్త్రార్థత్వం సంభవతీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాంతమాహ—తేజస్తిమిరయోః సమానమధికరణం యయోస్తే తయోర్భావస్సామానాధికరణ్యం ఏకాశ్రయత్వం కుతః నకుతశ్చిదిత్యర్థః. తయోస్సహావస్థానవిరోధాదితి భావః. తస్మాదుభయో రుచితానుచితవిషయవద్భిన్నశాస్త్రార్థత్వా దితరేతరశాస్త్రవిరోధో న బాధక ఇతి భావః.

తర్హి నః కి మిదానీం కార్య మత ఆహ:—

ఇంద్రప్రస్థగమ స్తావత్కారి మా సంతు చేదయః,
ఆస్మాకదంతిసాన్నిధ్యా ద్వామనీభూతభూరుహాః. 63

ఇంద్రేతి. ఇంద్రప్రస్థస్య పార్థనగరస్య, గమో గమనం, 'గ్రహవృదనిశ్చిగమశ్చ' ఇ త్యప్ప్రత్యయః. మాకారి తావన్న క్రియతామేవేత్యర్థః. 'యావత్తావత్పరిచ్ఛేదే కార్త్స్న్యే మానేఽవధారణ' ఇతి విశ్వః, కృఞః కర్మణి లుఙ్. 'మాఙిలుఙ్' ఇత్యాశీరర్థే 'నమాఙ్యోగ' ఇత్యడ్ప్రతిషేధః. కింతు చేదయః చేదిదేశాః అస్మాక మిమే ఆస్మాకాః. 'యుష్మదస్మదో రన్యతరస్యాం ఖఞ్చ' ఇతి వికల్పాదణ్ప్రత్యయః. 'తస్మిన్నణి చ యుష్మాకాస్మాకా' విత్యస్మాకాదేశః. సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యం, స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః,

అస్తాకానాం దంతినాం సాన్నిధ్యాత్ వామనీభూతాః శాఖాభంగాత్ క్షరీకృతాః, స్వల్పీభూతాః భూరుహో యేషాం తే తథోక్తాస్సంతు, చేదియాత్రైవ క్రియతా మిత్యర్థః. సా చ ప్రస్తుతా ప్రస్తుతేన స్వకార్యేణైవ గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబంధాత్పర్యాయోక్త స్స ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాత్.

నిరుద్ధవీవధాసార ప్రసారా గా ఇవ వ్రజమ్,
ఉపరుంధంతు దాశార్హాః పురీం మాహిష్మతీం ద్విషః. 64

నిరుద్ధేతి. కించ దాశార్హా యాదవాః, వీవధో ధాన్యాదిప్రాప్తిః ఆసార స్సుహృద్బలం, ప్రసార స్తృణకాష్ఠాదిప్రదేశః. 'ధాన్యాదే ర్వీవధః ప్రాప్తిరాసారస్తు సుహృద్బలమ్, ప్రసార స్తృణకాష్ఠాదేః ప్రదేశ' ఇతి వైజయంతీ. తే నిరుద్ధా యైస్తే తథోక్తాః, అన్యత్ర నిరుద్ధా వీవధానాం పర్యాహారాపరనామ్నాం, స్కంధవాహ్యతీరాద్యాహరణసాధనభారవిశేషాణాం, ఆసారప్రసారా ప్రవేశనిర్గమా యైస్తే తథోక్తాః 'వివధో వీవధో భారః పర్యాహారాధ్వనోరపీ'తి హేమచంద్రః. వ్రజం గోష్ఠం. 'వ్రజస్స్యాద్గోకులం గోష్ఠం' ఇతి వైజయంతీ. గా ఇవ మాహిష్మతీం పురీం, ద్విషో రిపూన్, ఉపరుంధంతు, వ్రజే గా ఇవ మాహిష్మత్యా మరీనావృణ్వంత్విత్యర్థః. 'దుహ్యాచ్ప చ్ఛంద్రు ధీ'తి వచనాత్ ద్వికర్మకత్వం అత్ర రిపువ్రజావకథితం కర్మ, అన్యదీప్సితతమం కర్మ.

తర్హి పార్థివప్రార్థనాయాః కా గతి రి త్యాశంక్య ఉపేక్షైవ గతిరిత్యాహ.—

యజతాం పాండవ స్స్వర్గ మవత్వింద్ర స్తపత్వినః,
వయం హానామ ద్విషత స్సర్వ స్స్వార్థం సమీహతే. 65

యజతామితి. పాండవో యుధిష్ఠిరః, యజతాం యాగం కరోతు, ఇంద్ర స్స్వర్గ మవతు రక్షతు, ఇనః, అర్కః, తపతు ప్రకాశతాం, వయం ద్విషతః అరీన్, హానామ మారయామ, 'ఆడుత్తమస్య పి చ్చే' త్యాడాగమః, సర్వత్ర ప్రాప్తకాలే లోట్. తథాహి—సర్వో జనః, స్వార్థం స్వప్రయోజనం, సమీహతే. అనుసంధత్తే, ఇంద్రాదివత్సమానయోగక్షేమో నః పార్థ ఇత్యర్థః అర్థాంతరన్యాసః.

ప్రాప్యతాం విద్యుతాం సంప త్సంపర్కా దర్కరోచిషామ్,
శస్త్రై ర్ద్విషచ్ఛిరచ్ఛేద ప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షితైః. 66

ప్రాప్యతామితి. కించ ద్విషతాం, శిరశ్ఛేదేన ప్రోచ్ఛలతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితేనోక్షితైః సిక్తైః శస్త్రై రర్కరోచిషాం, సంపర్కాత్, విద్యుతాం సంపల్లక్ష్మీః ప్రాప్యతామితి నిదర్శనాలంకారః.

ఇతి సంరంభిణో వాణీ ర్బలస్యాలేఖ్యదేవతాః,
సభాభిత్తి ప్రతిధ్వానై ర్భయా దన్వవదన్నివ. 67

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం సంరంభిణ స్సంక్షుభితస్య, బలస్య బలభద్రస్య, వాణీః ఆలేఖ్యదేవతా శ్చిత్రలిఖితదేవతాః, సభాయా స్సదో గృహస్య, భిత్తీనాం ప్రతిధ్వానైః ప్రతిధ్వనివ్యాజేనేత్యర్థః. భయాదన్వవదన్నన్వమోదయన్నివ బలరామవచనమేవ సమ్యగిత్యనువదంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా.

నిశమ్య తాశ్శేషగవీ రభిధాతు మధోక్షజః,
శిష్యాయ బృహతాం పత్యుః ప్రస్తావ మదిశ ద్దృశా. 68

నిశమ్యేతి. అధఃకృత మక్షజం ఇంద్రియజన్యజ్ఞానం యేన సః. అధోక్షజో హరిః, తాః శేషస్య శేషావతారస్య బలభద్రస్య, గాః వాచః, శేషగవీః 'గోరతద్ధితలుకీ'తి టచ్. టిత్త్వాత్ ఙీప్. నిశమ్య శ్రుత్వా, 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపీ'తి భట్టమల్లః. తత్ర శామ్యతే రిదం రూపం అన్యథా నిశమయ్యేతిస్యాత్. అతఏవ వామనః—నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదా దితి. బృహతాం వాచాం, పత్యుః బృహస్పతేః, శిష్యాయోద్ధవాయ, అభిధాతుం వక్తుం, దృశా దృక్సంజ్ఞయా కటాక్షవిక్షేపేణ, ప్రస్తావ మవసర మదిశత్, అతిసృష్టవాన్, 'ప్రస్తావస్స్యా దవసర' ఇత్యమరః.

భారతీ మాహితభరా మథానుద్ధత ముద్ధవః,
తథ్యా ముతథ్యానుజవ జ్జగాదాగ్రే గదాగ్రజమ్. 69

భారతీమితి. అథ కృష్ణాభ్యనుజ్ఞానంతరం, ఉద్ధవః, ఆహితో భారోఽర్థగౌరవం యస్యాం తాం తథ్యాం యథార్థాం, భారతీం వాచం, అనుద్ధత మగర్వితం యథా తథా, గదోనామ కృష్ణస్యావరజో యాదవవిశేషః తస్యాగ్రజం, కృష్ణ మగ్రే పురత ఇతి ప్రాగల్భ్యోక్తిః, ఉచథ్యస్య మహర్షే రనుజః బృహస్పతిః. 'ఉచథ్యావరజో జీవ' ఇత్యమరశేషః. తద్వత్తేన తుల్యం జగాద, 'తేనతుల్యం క్రియాచేద్వతి' రితివతి ప్రత్యయః. తద్ధితగతేయముపమా.

కిం జగాదేత్యత ఆహ:—

సంప్రత్యసాంప్రతం వక్తుముక్తే ముసలపాణినా,
నిర్ధారితేఽర్థే లేఖేన ఖలూక్త్వా ఖలు వాచికమ్. 70

సంప్రతీతి. సంప్రతి ముసలపాణినా బలభద్రేణ, కేవలంశూరేణేతి చ ధ్వనిః. ఉక్తేసతి, వక్తు మసాంప్రత మయుక్తం, సాధూక్తత్వాదాభాసమానయోగక్షేమ ప్రసంగా దితిచ ధ్వనిః-సాంప్రతశబ్దస్యార్హార్థత్వాత్, 'యుక్తేద్వే సాంప్రతం స్థాన' ఇత్య

చేతః. తద్యోగే 'శకధృష' ఇత్యాదినా తుమున్. తథాహి—లేఖ్యేన పత్రేణ అర్థే వాచ్యే, నిర్ధారితే నిర్ణీతే సతి, వాచికం వ్యాహృతార్థాం వాచం సందేశవచనమిత్యర్థః. 'సందేశవాగ్వాచికం స్యాది' త్యమరః. 'వాచో వ్యాహృతార్థాయామి' తి ఠక్. ఖలూక్త్వా ఖలు నవాచ్యా ఖల్విత్యర్థః. ఖలురాద్యః, ప్రతిషేధే, అన్యో వాక్యాలంకారే. 'నిషేధ వాక్యాలంకార జిజ్ఞాసానునయే ఖ ల్వి' త్యుభయత్రాప్యమరః. అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వే'తి క్త్వాప్రత్యయః. ఇహ 'నపాదాదౌ ఖల్వాదయ' ఇతి నిషేధస్యోద్వేజకాభిప్రాయత్వాన్నఞర్థస్య ఖలుశబ్దస్య అనుద్వేజకత్వాన్నఞ్యేవ పాదాదౌ ప్రయోగో న దూష్యతీత్యనుసంధేయం. లిఖితార్థవాచికమివ బలోక్తే మదుక్తే రనవకాశ ఇతి వాక్యప్రతిబింబకరణాత్ .స్పష్ట స్తావద్దృష్టాంతః. స్తుతివ్యాజేన నిందావగమాద్వ్యాజస్తుతిశ్చ, లక్షణం త్వగ్రే వక్ష్యతే.

తర్హి కిం తూష్ణీంభూతేన భావ్యం నేత్యాహ.—

తథాపి యన్మయ్యపి తే గురు రిత్యస్తి గౌరవమ్,
తత్ప్రయోజకకర్తృత్వ ముపైతి మమ జల్పతః. 71

తథాపీతి. తథాపి బలేన నిర్ణీతేఽపి, తే తవ, మయ్యపి, బలభద్ర ఇవేత్యపేరర్థః. గురురిత్యేవ యద్గౌరవం ఆదరః. తద్గౌరవం, జల్పతో జల్పనే ప్రయోజ్యకర్మణో మే, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రేరకత్వ ముపైతి, అతో వక్ష్యామీత్యర్థః. నహిపండితై స్సాదరం పృష్టస్య విశేషజ్ఞస్య అజ్ఞవ త్తూష్ణీంభావో యుక్త ఇతి భావః.

నను రామేణైవ సర్వం ప్రపంచోక్తం సంప్రతి కిం తే వాచ్య మస్తీత్యాశంక్య వృథా ప్రసంగోఽయ మితి హృది నిధాయ స్తువన్నాహ వర్ణైరిత్యాదినా త్రయేణ.—

వర్ణైః కతిపయైరేవ గ్రథితస్య స్వరై రివ,
అనంతా వాఙ్మయస్యాహో గేయస్యేవ విచిత్రతా. 72

వర్ణైరితి. కతిపయైః పరిమితైః వర్ణైః, పంచాశతైవ మాతృకాక్షరైః, కతిపయై స్స్వరైరేవ స్వరైర్నిషాదాదిభిః. గ్రథితస్య గుంభితస్య, వాఙ్మయస్య శబ్దజాలస్య, 'ఏకాచోఽపి నిత్యం మయట మిచ్ఛంతీతి ప్రాకృతే మయట్. గీయత ఇతి గేయం తస్య గానస్యేవ, విచిత్రతా అవాంతరభేదః. అనంతరవచనాభేదాదపరిమితా భవతీత్యర్థః. అహో అత స్త్వేన సాధూక్తేఽపి విశేషానంత్యాన్మమాపి వక్తవ్య మస్తీత్యేకోభావః. తస్య దురుక్తత్వాన్మమైవాస్తీత్యన్యః. ప్రత్యవయవమిహో పాదానాదనేనై వేయముపమా.

బహ్వపి స్వేచ్ఛయా కామం ప్రకీర్ణ మభిధీయతే,
అనుజ్ఝితార్థసంబంధః ప్రబంధో దురుదాహరః. 73

మాఘవ్యాఖ్యా—లి

బహ్వపీతి. స్వేచ్ఛయా స్వప్రతిభానుసారేణ, ప్రకీర్ణమసంగతం, బహ్వపి కామం యథేష్టం, అభిధీయతే కింతు అనుజ్ఝితః అర్థసంబంధః అవ్యక్తపదార్థసంగతిః, యస్మిన్ సః, ప్రబంధః సందర్భః దురుదాహారః దుర్వచః, హారతేః ఖల్ప్రత్యయః. రామేణ తు సంగతమేవోక్తమితి స్తుతిః. అసంగతముక్తమితి నిందా చ గమ్యతే.

మ్రదీయసీమపి ఘనామనల్పగుణకల్పితామ్,
విస్తారయంతి కుశలా శ్చిత్రాం వాచం పటీమివ. 74

మ్రదీయసీమితి. కుశలా వక్తారః, మ్రదీయసీ మతిసుకుమారాక్షరాం, శ్లక్ష్ణతరాం చ తథాపి ఘనామర్థగుర్వీం, అన్యత్ర సాంద్రాం, కదళీదళకల్పామిత్యర్థః. అనల్పైః బహుభి ర్గుణైః శ్లేషాదిభి స్తంతుభిశ్చ, కల్పితాం రచితాం స్యూతాంచ, చిత్రాం శబ్దాదిచిత్రాం చిత్రరూపాం చ వాచం పటీం శాటీమివ, విస్తారయంతి ప్రసారయంతి, రామవాగప్యేవంవిధైవేతి స్తుతిః, రామవాక్తు నైవంవిధేతి నిందా చ గమ్యతే. అత్ర శ్లేషస్య శుద్ధవిషయాసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషోఽయమిత్యలంకారసర్వస్వకారః. ఏవం చ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వప్రసంగాచ్ఛ్లేషప్రతిభోత్థాపితేయముపమైవేత్యన్యే.

అథోద్ధవస్స్వసిద్ధాంతం వర్ణయిష్యన్ స్తుత్యా గర్వం పరిహరన్ హరిమభిముఖీకరోతి.—

విశేషవిదుషశ్శాస్త్రం యత్తవోద్గ్రాహ్యతే పురః,
హేతుః పరిచయస్థైర్యే వక్తు ర్గుణనికైవ సా. 75

విశేషేతి. విశేషం విద్వాన్, తస్య విశేషవిదుషః విశేషజ్ఞస్య, గతిగమ్యాది పాఠాద్ద్వితీయాసమాసః, తవ పురోఽగ్రే, శాస్త్రం నీతిశాస్త్రం, ఉద్గ్రాహ్యతే ఉపన్యస్యత ఇతి యత్, 'ఉద్గ్రాహితముపన్యస్తమి'తి వైజయంతీ. సా తదుద్గ్రాహణ మిత్యర్థః. విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగత్వం. వక్తు రుద్గ్రాహయితుః, పరిచయస్థైర్యే అభ్యాసదార్ఢ్యే, హేతుర్గుణనికా, ఆమ్రేడనమేవేతి యావత్. నతు వైదుష్య ప్రకటనమితి భావః. గుణ ఆమ్రేడనే చౌరాదికాత్ 'ణ్యాసశ్రంథో యుచ్' ఇతి యుచ్. తతస్సంజ్ఞాయాం కన్. 'ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యే' తీకారః.

సంప్రతి స్వమత ముపన్యస్యతి.—

ప్రజ్ఞోత్సాహావతస్స్వామీ యతేతాధాతు మాత్మని,
తౌ హి మూల ముదేష్యంత్యా జిగీషో రాత్మసంపదః. 76

ప్రజ్ఞేతి. అతోఽస్మాత్కారణాత్, స్వమస్యాస్తీతి స్వామీ ప్రభుః, 'స్వామిన్నైశ్వర్యే' ఇతి నిపాతః. ప్రజ్ఞోత్సాహౌ మంత్రోత్సాహశక్తీ. ఆత్మని స్వస్మిన్, ఆధాతుం సంపాదయితుం, యతేత, స్వయముభయశక్తిమాన్ భవేదిత్యర్థః.

కుతః హి 'యస్మాత్కారణాత్ తౌ ప్రజ్ఞోత్సాహౌ, ఉదేష్యంత్యాః వర్ధిష్యంత్యాః, జిగీషోః, ఆత్మనస్సంపదః, ప్రభుశక్తేర్మూలం నిదానం. అత ఉత్సాహగ్రహణం దృష్టాంతార్థం. యథోత్సాహ స్తథా మంత్రోఽపి గ్రాహ్యః. న తు కేవలోత్సాహ ఇతి బలభద్రపక్షాపవాదః.

ఉత్సాహవత్ప్రజ్ఞాపి గ్రాహ్యేత్యుక్తం తస్యాః ప్రయోజనమాహ.—

సోపధానాం ధియం ధీరాః స్థేయసీం ఖట్వయంతి యే,
తత్రానిశం నిషణ్ణా స్తే జానతే జాతు న శ్రమమ్. 77

సోపధానామితి. యే ధీరాః ధీమంతః, సోపధానాం సవిశేషాం, యుక్తియుక్తామిత్యర్థః. అన్యత్ర, సగండుకాం. సోపబర్హామిత్యర్థః. 'ఉపధానం విశేషే స్యాత్కందుకే ప్రణయేఽపి చే'తి విశ్వః. స్థేయసీం స్థిరతరాం, అచపలాం ద్రఢీయసీంచ, స్థిరశబ్దా దీయసుని. 'ప్రియస్థి రే'త్యాదినా స్థాదేశః. ధియం ఖట్వయంతి. ఖట్వాం పర్యంకం కుర్వంత్యాశ్రయతీత్యర్థః. 'శయనం మంచ పర్యంక పల్యంకాః ఖట్వయాసమా' ఇత్యమరః. 'తత్కరోతి తదాచష్ట' ఇతి ణిచ్. తే ధీరాః, తత్ర ధీఖట్వాయాం, అనిశం అశ్రాంతం, నిషణ్ణాః విశ్రాంతా స్సంతః, జాతు కదాచిదపి, శ్రమం ఖేదం, నజానతే నవిందంతి. 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే' రితి లక్షణం. ధీపూర్వక ఏవోత్సాహః సేవ్యోన తు కేవల ఇతి సర్వథా ధీరాశ్రయణీయేత్యర్థః. అత్ర ధియా మారోప్యమాణాయాః ఖట్వాయాః ప్రకృతశ్రమాపనోదనరూపోపకారపర్యంతతయా పరిణామాత్పరిణామాలంకారః. ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ ఇతి లక్షణాత్.

అథ ప్రజ్ఞాప్రజ్ఞయోః ద్వాభ్యాం వైషమ్యమాహ.—

స్పృశంతి శరవ త్తీక్ష్ణా స్తోక మంత ర్విశంతి చ,
బహుస్పృశాపి స్థూలేన స్థీయతే బహి రశ్మవత్. 78

స్పృశంతీతి. తీక్ష్ణాః నిశితప్రజ్ఞాః, శరవత్ శరేణ తుల్యం, స్తోకమల్పమేవ స్పృశంతి అంతః కార్యస్య కాయస్య చాంతరం, విశంతి చ అల్పాయాసేన బహుకార్యం సాధయంతీత్యర్థః. బహుస్పృశా వ్యాపినాపి, స్థూలేన మందేన బృహతాచ, అశ్మనా యంత్రోపలేన తుల్య మశ్మవత్, 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతిః' బహిరేవ, కార్యస్య అకార్యస్య చేతి భావః. స్థీయతే స్థితిః క్రియతే, మూఢో వ్యాప్యస్య హేతో ర్బహుప్రయతిష్యతే. మూషకగ్రహణాయ శిఖరిఖననమివ పరిహాసాస్పదం భవతీతి భావః. తద్ధితగతేయ ముపమా.

ఆరంభంతేఽల్పమేవాజ్ఞాః కామం వ్యగ్రా భవంతి తే,
మహారంభాః కృతధియ స్తిష్ఠంతి చ నిరాకులాః. 79

ఆరంభంత ఇతి. కించ, అజ్ఞాః మందబుద్ధయః, అల్పం తుచ్ఛమేవ కార్యం, ఆరంభంతే ఉపక్రమంతే, కామ మత్యంతం, వ్యగ్రా స్త్వరితాశ్చ, భవంతి, న చ పారం గచ్ఛంతీతి భావః. కృతధియః శిక్షితబుద్ధయస్తు, మహారంభాః మహోద్యోగా భవంతి, నిరాకులాః అవ్యగ్రాశ్చ, తిష్ఠంతి పారం గచ్ఛంతీతిభావః.

అథ ప్రజ్ఞావానపి ప్రమాద్యతీత్యాహ.—

ఉపాయమాస్థితస్యాపి నశ్యంత్యర్థాః ప్రమాద్యతః,
హంతి నోపశయస్థోఽపి శయాలు ర్మృగయు ర్మృగాన్. 80

ఉపాయమితి. ఉపాయ మాస్థితస్య ప్రాప్తస్యాపి, ఉపాయేనైవ కార్యం సాధయతోఽపీత్యర్థః. కిముత వ్యగ్రస్యేతి భావః. ప్రమాద్యతః అనవధానస్య 'ప్రమాదోఽనవధానతే'త్యమరః. అర్థాః ప్రయోజనాని, నశ్యంతి, తథాహి శయాలుర్నిద్రాలుః, 'ఆలుచిశీఙో గ్రహణాదాలుచ్' మృగాన్ యాతీతి మృగయు ర్వ్యాధః, 'మృగయ్వాదయశ్చే' త్యౌణాదికః కు ప్రత్యయాంతో నిపాతః. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయు ర్లుబ్ధకశ్చ సః' ఇత్యమరః. ఉపశేరతేఽస్మిన్నిత్యుపశయః మృగమార్గస్థాయినో వ్యాధస్యాత్మగుప్తిస్థానం గర్తవిశేషః. 'ఏరజ్' త్యచ్ప్రత్యయః తత్ర తిష్ఠతీత్యుపశయస్థోఽపి మృగా న్నహంతి, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

ఏవం ప్రజ్ఞాయా ఆవశ్యకత్వ ముక్తం. అథోత్సాహస్యావశ్యకత్వ మాహ.—

ఉదేతు మత్యజ న్నీహాం రాజసు ద్వాదశస్వపి,
జిగీషు రేకో దినకృదాదిత్యేష్వివ కల్పతే. 81

ఉదేతుమితి. జేతు మిచ్ఛు ర్జిగీషుః ఏకఏవ, ద్వాదశస్వపి, రాజసు మధ్యే, ద్వాదశస్వాదిత్యేషు, దినకృద్దినకరణే వ్యాప్రియమాణః, ఆదిత్యః సఇవ ఈహాం ఉత్సాహ మత్యజన్ ఉద్యుంజానఏవ న తు నిరుద్యోగ ఇతి భావః. ఉదేతుం కల్పతే ఉదయాయ ప్రభవతి ఉత్సాహశక్తిరేవ ప్రభుశక్తే ర్మూలమిత్యర్థః. 'నానాలింగత్వాదృతూనాం నానాసూర్యత్వ'మితి శ్రుతేః. ప్రతిమాసమాదిత్యభేదా ద్ద్వాదశత్వం, తస్యైకస్యైవ ద్వాదశాత్మత్వం. 'ద్వాదశాత్మా దివాకర' ఇత్యభిధానాత్. తే చార్యమాదయః పురాణోక్తా ద్రష్టవ్యాః, రాజానస్తు 'అరి ర్మిత్ర మరే ర్మిత్రం మిత్రామిత్ర మతః పరం, అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః' పంచేతి శేషః 'పార్ష్ణిగ్రాహ స్తతః పశ్చా దాక్రంద స్తదనంతరం, ఆసారా వనయో శ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః' పార్ష్ణిగ్రాహాసారఆక్రందాసారశ్చేత్యర్థః. అత్ర చత్వార ఇతి శేషః. ఏవం చ నవ భవంతి, విజిగీషుర్దశమః. 'అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః,

అనుగ్రహే సంహతయోః సమర్థో వ్యస్తయోర్వధే. మండలాద్బహిరేతేషా ముదాసీనో బలాధిక' ఇతి. మధ్యమోదాసీనాభ్యాం సహ ద్వాదశ వేదితవ్యాః. పూర్ణోపమా.

ఉపాయమాస్థితస్యేత్యత్ర రాజ్ఞాఽప్రమాద్యమిత్యుక్తం. అప్రమాదప్రకారమాహ.

బుద్ధిశస్త్రః ప్రకృత్యంగో ఘనసంవృతికంచుకః,
చారేక్షణో దూతముఖః పురుషః కోఽపి పార్థివః. 82

బుద్ధీతి. బుద్ధిరేవ శస్త్రం యస్య సః బుద్ధిశస్త్రః, అమోఘపాతత్వాత్తస్యా ఇతి భావః. ప్రకృతయః స్వామ్యమాత్యాదిరాజ్యాంగాని, 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయ' ఇత్యమరః. తా ఏవాంగాని గాత్రాణి యస్య సః ప్రకృత్యంగః, తద్వైకల్యాద్రాజ్ఞాం వైకల్యాదితి భావః. ఘనా దుర్భేదా, సంవృతిర్మంత్రగుప్తిరేవ. కంచుకః కవచో యస్య స తథోక్తః, మంత్రభేదే రాజ్యభేదాదితి భావః. చరతీతి చరః, పచాద్యచ్. స ఏవ చారో గూఢపురుషః ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః. 'చారశ్చ గూఢపురుష' ఇత్యమరః. స ఏవేక్షణం చక్షుర్యస్య సః చారేక్షణః, అన్యథా స్వపరమండలవృత్తాంతాదర్శనాదంధస్యేవ పదేపదే వినిపాతాదితి భావః. దూత ఏవ ముఖం వాగ్యస్య స దూతముఖః. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః. అన్యథా మూకస్యేవ వాగ్వ్యవహారాసిద్ధా తత్సాధ్యసంధ్యాదికార్యప్రతిబంధస్స్యాదితి భావః. ఏవంభూతః పార్థివః కోఽపి పురుషః. అన్య ఏవాయం లోకవిలక్షణః పుమానిత్యర్థః. అతో రాజ్ఞా సర్వథా బుద్ధ్యాదిసంపన్నేన భవితవ్యం. ఏతదేవాప్రమత్తత్వం, అన్యథా స్వరూపహానిస్స్యాదితి భావః. అత్ర కోఽపీతి రాజ్ఞో లోకసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యా తద్రూపాతిశయోక్తిః. సా చ బుద్ధిశస్త్ర ఇత్యాదిరూపకనిర్వాహ్యేతి తేన సహాంగాంగిభావేన సంకరః.

చతుర్థోపాయసాధ్య ఇత్యాదినా యత్ క్షాత్రమేవ కర్తవ్యమిత్యుక్తం తత్రోత్తరమాహ.—

తేజః క్షమా వా నైకాంతః కాలజ్ఞస్య మహీపతేః,
నైకమోజః ప్రసాదో వా రసభావవిదః కవేః. 83

తేజ ఇతి. కాలం జానాతీతి కాలజ్ఞః, అస్యాయం కాల ఇతి విదుష ఇత్యర్థః. 'ఆతోఽనుపసర్గే క' ఇతి కప్రత్యయః. న 'త్వగుపధే' త్యాదినా కవిధిః. సమాసే కర్మోపపదస్యైవ బలవత్త్వభావనాత్. తస్య మహీపతేః, తేజః క్షాత్రమేవేతి వా. క్షమైవేతి వా, ఏకాంతో నియమో నాస్తి, కింతు యథాకాల ముభయ మప్యాశ్రయణీయ మిత్యర్థః. తథాహి—రసాన్ శృంగారాదీన్ భావాన్ నిర్వేదాదీంశ్చ, వేత్తి యస్తస్య రసభావవిదః, భావగ్రహణం సంచారాద్యుపలక్షణం, కవేః కవయితుః ఏకం కేవలమోజః, సమాసబాహుళ్యాదినా ప్రౌఢబంధత్వం వా ఏకః ప్రసాదః సుకుమారబంధత్వం వా న కింతు తత్తద్రసానుగుణ్యేన యథాయోగముభయమప్యుపాదేయం. దృష్టాంతాలంకారః.

యదుక్తం క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం క్షమేత క ఇతి తత్రోత్తర మాహ.—

కృతాపచారోఽపి పరై రనావిష్కృతవిక్రియః,
అసాధ్యః కురుతే కోపం ప్రాప్తే కాలే గదో యథా. 84

కృతేతి. పరైశ్శత్రుభిః, కృతః అపచారః, అపకారః, అపథ్యం చ యస్య సః, తథాప్యనావిష్కృతవిక్రియః అంతర్గూఢవికారః, అతఏవాసాధ్యః అప్రతిసమాధే యస్సః, గదోయథా రోగఇవ, 'ఇవవద్వాయథాశబ్దా' ఇతి దండీ. కాలే బలక్షయా వసరే, ప్రాప్తే సతి, కోపం కురుతే, ప్రకుప్యతీత్యర్థః, తదుక్తం 'వహేదమిత్రం స్కంధేన యావత్కాలవిపర్యయః, తమేవ చాగతే కాలే భింద్యా ద్ఘటమివాశ్మనేతి.

తతశ్చ క్షంతవ్యమిత్యాహ.—

మృదువ్యవహితం తేజో భోక్తు మర్థాన్ ప్రకల్పతే,
ప్రదీపస్స్నేహ మాదత్తే దశయాభ్యంతరస్థయా. 85

మృద్వితి. మృదునా వస్తునా, వ్యవహిత మంతర్హితం తేజః, అర్థాన్ భోక్తుం ప్రకల్పతే ప్రభవతి, తథాహి ప్రదీపః అభ్యంతరస్థయా మధ్యస్థయా, దశయా వర్త్యా, స్నేహం తైలాదిక మాదత్తే, అన్యథా స్వయమేవ నశ్యేదితి. తతః క్షాంతిపూర్వకమేవ క్షాత్రం ఫలతీతి సర్వథా ప్రథమతః క్షంతవ్యమితి భావః 'దశా వర్త్యా మవస్థాయాం స్నేహ స్తైలాదికే రస' ఇతి చ విశ్వః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనాదర్థాంతరన్యాసః.

తర్హి పౌరుషమేవ మాభూత్ నిత్యం క్షమమాణస్య దైవమేవ శ్రేయో విధాస్యతీత్యాశంక్యాహ.—

నాలంబతే దైష్టికతాం న నిషీదతి పౌరుషే,
శబ్దార్థౌ సత్కవిరివ ద్వయం విద్వా నపేక్షతే. 86

నాలంబతఇతి. విద్వానభిజ్ఞః, దిష్టం మతి రస్యేతి దైష్టికః, దైవప్రమాణిక ఇత్యర్థః. 'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మిత్యమరః. 'అస్తినాస్తిదిష్టంమతి' రితి ఠక్. తద్భావం దైష్టికతా, తామేవ, నాలంబతే, సర్వథా తద్భవిష్యస్య వినాశాదితి భావః. తథా పౌరుషే కేవలం పురుషకారే, యువాదిత్వా దణ్ప్రత్యయః. ననిషీదతి నతిష్ఠతి, దైవ ప్రాతికూల్యే తస్య వైఫల్యాదితి భావః. కింతు సత్కవిః సమ్యక్కవయితా, శబ్దార్థావివ, తయోః కావ్యశరీరత్వాదితి భావః. యథాహ వామనః—'అదోషౌ సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్య' మితి. ద్వయం దైవం పౌరుషం చాపేక్షతే, అతః పౌరుష మప్యావశ్యకమేవ, కింతు కాలే కర్తవ్య మితి విశేషః, ఉపమాలంకారః. పౌరుషాదృష్టయోః పరస్పరసాపేక్షత్వా దితి భావః.

అథ క్షాంతేః ఫలమాహ.—

స్థాయినోఽర్థే ప్రవర్తంతే భావా స్సంచారిణో యథా,
రసస్యైకస్య భూయాంస స్తథా జేతు ర్మహీభృతః. 87

స్థాయినఇతి. రస్యతే స్వాద్యత ఇతి రసః శృంగారాదిః 'రసతే స్వాదనార్థత్వా ద్రస్యంత ఇతి తే రసాః' ఇతి నిర్వచనాత్. తస్య రసస్య సిద్ధయే, స్థాయినః స్థాయి భావస్య రత్యాదేః. 'రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా, జుగుప్సా విస్మయశమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితా' ఇతి వచనాత్. తస్యైకస్యైవార్థే స్థాయి భావరూపే, ప్రయోజనే భూయాంసః సంచారిణః వ్యభిచారిణో భావాః నిర్వేదాదయః. విభావాదీనామప్యుపలక్షణమేతత్. యథా ప్రవర్తంతే తదుక్తం—'విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆనీయమాన స్స్వాదుత్వం స్థాయీభావో రసః స్మృత' ఇతి తథా స్థాయినః స్థిరస్య, క్షాంత్యా కాలం ప్రతీక్షమాణస్యేత్యర్థః. తస్యైకస్య జేతుః విజిగీషోర్నాయకస్య అర్థే ప్రయోజనే, భూయాంసో మహీభృతో రాజానః ప్రవర్తంతే స్వయమేవ తస్య కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. అతః క్షంతవ్యమితి భావః. కేచిత్తు భావ శబ్దస్యాపి రసపరత్వమాశ్రిత్య యథా సంచారిణః ప్రసంగాదాగంతుకాః అన్యే రసాః స్థాయినః స్థిర స్యైకస్య ముఖ్యస్య రసస్యార్థే ప్రవర్తంతే తథాస్మిన్నేవ కావ్యే వీరస్య శృంగారాదయ ఇతి వ్యాచక్షతే. ఉపమాలంకారః.

క్షాంతిపక్ష ఏవ గుణాంతర మాహ:—

తంత్రావాపవిదా యోగైర్మండలాన్యధితిష్ఠతా,
సునిగ్రహా నరేంద్రేణ ఫణీంద్రా ఇవ శత్రవః. 88

తంత్రేతి. తంత్రావాపౌ స్వపరరాష్ట్రచింతే, అన్యత్ర తంత్రం శాస్త్రం ఆవాప మౌషధప్రయోగంచ, వేత్తి యస్తేన తంత్రావాపవిదా, 'తంత్రః స్వరాష్ట్రచింతాయామావాపః పరచింతనే, శాస్త్రౌషధాంతముఖ్యేషు తంత్ర' మితి వైజయంతీ. యోగై స్సామాద్యుపాయైః, అన్యత్ర దేవతాధ్యానైశ్చ, 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యాన సంగతి యుక్తిషు' ఇత్యమరః. మండలాని స్వపరరాష్ట్రాణి, మహేంద్రాదిదేవతాయతనానిచ, అధితిష్ఠతా ఆక్రమతా, నరేంద్రేణ రాజ్ఞా విషవైద్యేనచ, 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యే చ కథ్యత' ఇతి విశ్వః. శత్రవః ఫణీంద్రాఇవ, సునిగ్రహాః సుఖేన నిగ్రాహ్యాః, ఏష చ ప్రకృతాప్రకృతవిషయ శ్శ్లేషః. ఉపమైవేతి కేచిత్.

ప్రజ్ఞోత్సాహవతః స్వామిత్యత్రోత్తావేవ ప్రభుశక్తేర్మూల మిత్యుక్తం తదేవ వ్యనక్తి.—

కరప్రచేయా ముత్తుంగః ప్రభుశక్తిం ప్రథీయసీమ్,
ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః ఫలత్యుత్సాహపాదపః. 89

కరేతి. ఉత్తుంగో మహోన్నతః, ప్రజ్ఞాబలం మన్త్రశక్తిరేవ, బృహత్ప్రధానం మూలం యస్య సః, ఉత్సాహ ఏవ పాదపః, కరేణ బలినా, ప్రచేయాం వర్ధనీయాం హస్తగ్రాహ్యం చ, 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. 'ప్రథీయసీం పృథుతరాం' 'రఋతో హలాదేర్లఘోః' ఇతి రేఫాదేశః. ప్రభుశక్తిం తేజోవిశేషం, 'సప్రభావః ప్రతాపశ్చ యత్తేజః కోశదండజమి'త్యమరః. ఫలతి ప్రసూత ఇత్యర్థః, ఫలనిష్పత్త్యై మన్త్రపూర్వక ఏవోత్సాహ స్స్వతః ఫలతి విపరీతస్తు ఛిన్నమూలో వృక్ష ఇవ శుష్యతీతి భావః. రూపకాలంకారః.

విమృశ్యకారిణస్తు విశ్వమపి విధేయం స్యాదితి త్రయేణాహ.—

అనల్పత్వాత్ప్రధానత్వా దంశస్యేవేతరే స్వరాః,
విజిగీషో ర్నృపతయః ప్రయాంతి పరివారతామ్. 90

అనల్పత్వాదితి. అనల్పత్వాత్ప్రజ్ఞోత్సాహాధికత్వాత్, అతఏవ, ప్రధానత్వాత్. మండలనాయకత్వాత్, అన్యత్ర అనల్పత్వాత్, ఉచ్చైస్తరత్వాత్, ప్రయోగబహుళత్వాత్, ప్రధానత్వాత్, నాయకస్వరత్వాచ్చ, అంశస్య •అంశస్వరస్య, వాదిస్వరస్యేత్యర్థః. 'యో రక్తివ్యంజకో గేయే యత్సంవాద్యనువాదినౌ, అమాత్యౌ బహుళౌ యస్మా ద్రాగో మంద్రవ్యవస్థితిః. య స్స్వయం యస్య సంవాదీ చానువాదీ స్వరోఽపరః, న్యాసోపన్యాసవిన్యాససన్న్యాసగ్రహతాం గతః. ప్రయోగే బహుళ స్స స్యాద్వాద్యంశే యోగ్యతాదరా' దితి రత్నాకరేఽభిధానాత్, ఇతరే స్వరాః షడ్జాదయ ఇవ, విజిగీషోర్నాయకస్య, నృపతయో మధ్యమండలవర్తినో రాజానః, పరివారతాం శేషతాం ప్రయాంతి, తత్కార్యమేవ సాధయంతీత్యర్థః. తస్మా ద్విమృశ్య కర్తవ్యమితి తాత్పర్యార్థః. అంశస్వరలక్షణంచ రత్నాకరఏవ 'యోరక్తి' త్యాది నోక్తమేవ నిష్కృష్యోక్తం బహుళత్వం ప్రయోగేషు విశేషవ్యాపకత్వ మంశలక్షణ మితి శేషశేషిభావ శ్చైషాం తత్రైవోద్దేశలక్షణోక్తిపూర్వకం స్ఫుటీకృతః. 'చతుర్విధా స్స్వరా వాదీ సంవాదీ చ వివాద్యపి, అనువాదీ చ వాదీ తు ప్రయోగే బహుళ స్స్వరః. శ్రుతయో ద్వాదశాష్టౌ వా యయో రంతరగోచరాః, మిథ స్సంవాదినౌ తౌ స్తో విధానస్య వివాదినౌ. విధయో రేవ వా స్యాతాం తౌ తయో ర్వా విధావపి, శేషాణామనువాదిత్వం వాదీ రాజాత్ర గీయతే. సంవాదీ త్వనుసారిత్వా దస్యామాత్యో విధీయతే, వివాదీ విపరీతత్వా ద్ధీరై ర్యుక్తో రిపూపమః, నృపామాత్యానుసారిత్వా దనువాదీ తు భృత్యవ' దితి.

అప్యనారభమాణస్య విభో రుత్పాదితాః పరైః,
వ్రజంతి గుణతా మర్థాః శబ్దా ఇవ విహాయసః. 91

అపీతి. కించ అనారభమాణస్య స్వయమకించిత్కుర్వాణస్యాపి, విభోః ప్రభోర్వ్యాపకస్యచ, పరై రన్యైర్నృపతిభిః, శంఖభేర్యాదిభిశ్చ, ఉత్పాదితాః సంపాదితాః, జనితాశ్చార్థాః ప్రయోజనాని, విహాయసః ఆకాశస్య, శబ్దా ఇవ, గుణతాం విశేషణతాం. కారణత్వాద్గుణత్వం చ వ్రజంతి ప్రయాంతి, శక్తో హి రాజా స్వయముదాసీన ఏవ ఆకాశవత్ స్వమహిమ్నైవ కార్యదేశం వ్యాప్నువన్ శబ్దానివ సర్వార్థానపి స్వకీయతాం నయతీత్యర్థః. 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యాసంధ్యాద్యవృతతంతుష్వి'తి విశ్వః.

యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదిమాలాయామధికద్యుతిః,
ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం నాయకో నాయకాయతే. 92

యాతవ్యేతి. కించ ఏకార్థః ఏకప్రయోజనం, స ఏవ తంతుః సూత్రం తత్ర ప్రోతాయాం స్యూతాయాం, ఏకామిషాభిలాషిణ్యామిత్యర్థః. ప్రపూర్వాద్వేఞః కర్మణి క్తః. 'వచిస్వపీ'త్యాదినా సంప్రసారణం, యాతవ్యోఽభిషేణయితవ్యః, అరిః పార్ష్ణిం గృహ్ణాతీతి పార్ష్ణిగ్రాహః, పృష్ఠానుధావీ, 'కర్మణ్యణ్'తావాదీ యేషాం తే పూర్వోక్తాః పఙ్క్తిశః స్థితాః త ఏవ మాలా రత్నమాలికా తస్యామధికద్యుతిః మహాతేజాః, నాయకః శక్తిసంపన్నో జిగీషుర్నాయకాయతే మధ్యమణిరివాచరతి, స్వయమేవ సర్వోత్కర్షేణ వర్తత ఇత్యర్థః. తస్మాద్విమృశ్య కర్తవ్యమిత్యర్థః. 'నాయకో నేతరి శ్రేష్ఠే హారమధ్యమణావపీ'తి విశ్వః. 'ఉపమానాదాచార' ఇతి క్యఙ్. 'అకృత్సార్వధాతుకయో రి'తి దీర్ఘః. నాయకాయత ఇత్యుపమా. అన్యథా అనుశాసనవిరోధాత్. ఏకార్థతంత్విత్యత్ర తు రూపకత్వే అధిష్ఠానతిరోధానేనారోప్యమాణతంతుత్వస్యైవ ఉద్భటత్వాత్ప్రోతత్వసిద్ధేః తదేవ యుక్తం. తద్బలాత్పార్ష్ణిగ్రాహాదిమాలాయామిత్యత్రాపి రూపకమేవ. తదనుప్రాణితా చేయముపమేత్యంగాంగిభావేన సంకరః.

అథ విమృశ్యకరణప్రకారమాహ.—

షాడ్గుణ్యముపయుంజీత శక్త్యపేక్షో రసాయనమ్,
భవంత్యస్యైవమంగాని స్థాస్నూని బలవంతి చ. 93

షాడ్గుణ్యమితి. శక్తిం ప్రభ్వాదిత్రయం, బలం చాపేక్షత ఇతి శక్త్యపేక్షస్సన్, పదాద్యచ్ 'శక్తిర్బలే ప్రభావాదా'వితి విశ్వః. షడ్గుణాః షాడ్గుణ్యం సంధివిగ్రహాది షట్కం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః. తదేవ రసాయనమౌషధవిశేషం, ఉపయుంజీత సేవేత. 'రసాయనం విహంగేఽపి జరావ్యాధిభిదౌషధ' ఇతి విశ్వః, 'యజ్జరావ్యాధివిధ్వంసభేషజం తద్రసాయన'మితి వాగ్భటశ్చ. ఏవం అస్యోపయోక్తురంగాని,

స్వామ్యాదీని 'స్వామీ జనపదోఽమాత్యః కోశో దుర్గబలం సుహృత్, రాజ్యం సప్త ప్రకృత్యఙ్గం నీతిజ్ఞాః సంప్రచక్షతే' ఇతి. గాత్రాణి చ స్థాస్నూని, స్థిరాణి, కార్యాంత రక్షమాణీత్యర్థః. 'గ్లాజిస్థశ్చక్స్ను' రితి క్స్నుప్రత్యయః బలవంతిచ పరపీడనక్షమాణి చ, భవంతి, శ్లిష్టపరంపరితరూపకమ్.

స్థానే శమవతాం శక్త్యా వ్యాయామే వృద్ధి రంగినామ్,
అయథాబల మారంభో నిదానం క్షయసంపదః. 94

స్థానఇతి. కించ, స్థానే అశక్యవిషయే, శమవతాం, క్షమావతాం, అంగినాం సప్తాంగినాం రాజ్ఞాం శరీరిణాంచ, శక్త్యా ప్రభావాద్యనుసారేణ, బలానుసారేణచ, వ్యాయామే వ్యాపారే, షాడ్గుణ్యప్రయోగే గమనాదౌ చ సతీత్యర్థః. వృద్ధి రుపచయో రాజస్య శరీరస్యచేతి భావః. విపక్షే బాధకమాహ—అయథాబలం శక్త్యతిక్రమేణ, 'యథాసాదృశ్యే' ఇత్యవ్యయీభావే నఞ్ సమాసః. ఆరంభో వ్యాయామః క్షయ సంపదోఽత్యంతహానే ర్నిదానం ఆదికారణం, అంగానా మితి భావః. తస్మాదస్మాక మకస్మాచ్చైద్యాస్కందనమశ్రేయస్కరమితి భావః. అత్ర విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వా చ్ఛబ్దశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః. తతో ద్వయానా మంగినా మౌపమ్యం గమ్యత ఇతి సంక్షేపః.

ఫలిత మాహ—

తదీశితారం చేదీనాం భవాంస్త మవమంస్త మా,
నిహంత్యరీనేకపదే య ఉదాత్త స్స్వరానివ. 95

తదితి. తత్తస్మా దశక్యార్థస్యాకార్యత్వాచ్చేదీనామీశితారం శిశుపాలం భవా న్మావమంస్త నావమన్యస్వ, మన్యతే ర్మాఙి లుఙ్. అనుదాత్తత్వాన్నేడాగమః. కుతః య శ్చైద్య ఉదాత్తస్స న్నుదాత్త ఇతి శ్లిష్టోదాత్తః. స్వరాన్ పరిశ్లిష్టాన్ స్వరితాదీనివారీనేకపదే ఏకస్మిన్ పదన్యాసే, సుప్తిఙంతలక్షణే చ నిహంతి హినస్తి, నీచైః కరోతిచ, అతికూరత్వాత్. 'అనుదాత్తం పదమేకవర్జమి'తి పరిభాషాబలాచ్చేతి భావః.

న చాయమేకాకీ శిశుపాలః కిం నః కరిష్యతీతి మంతవ్యమిత్యాహ—

మా వేది యదసావేకో జేతవ్యశ్చేదిరాడితి,
రాజయక్ష్మేవ రోగాణాం సమూహా స్స మహీభృతామ్. 96

మావేదీతి. అసౌ చేదిరాట్ ఏక ఏకాకీ అతో జేతవ్యః సుజయ్య ఇతి మావేది మాజ్ఞాయి, వేత్తేః కర్మణి మాఙి లుఙ్. యద్యస్మాత్స చేదిరాట్ రాజ్ఞ శ్చంద్రస్య యక్ష్మా యద్వా రాజాసౌ యక్ష్మేతి వా రాజయక్ష్మా క్షయరోగః రోగాణా మివ మహీభృతాం సమూహాః సమష్టిరూపః, యథాహ వాహటః—'అనేకరోగానుగతో బహురోగపురోగమః, రాజయక్ష్మా క్షయ శ్శోషో రోగరాడితి చ స్మృతః. నక్ష

త్రాణాం ద్విజానాం చ రాజ్ఞోఽభూ ద్ద్వయదయం పురా, యచ్చ రాజా చ యక్ష్మా చ రాజయక్ష్మా తతో మత' ఇతి. అతో దుర్జయ ఇతి భావః. ఏతేన 'చిరస్య మిత్త్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజ' ఇతి వాక్యార్థో నిరస్తః.

అథాస్య సర్వరాజసమష్టితామేవ ద్వాభ్యా మాచష్టే.—

సంపాదితఫల స్తేన స పక్షః పరభేదనః,
కార్ముకేనేవ గుణినా బాణ స్సంధానమేష్యతి. 97

సంపాదితేతి. సంపాదితం, ఫలం లాభః, శరాగ్రంచ యస్య సః. 'ఫలంలాభశరాగ్రయో' రితి శాశ్వతః. సపక్షస్ససుహృత్, కంకాదిపత్త్రయుక్తశ్చ పరేషాం భేదకః శత్రువిదారణః, బాణో బాణాసుర శ్శరశ్చ, గుణినా శౌర్యాదిగుణవతా, అధిజ్యేన చ తేన చైద్యేన, కర్మణి ప్రభవతీతి కార్ముకం, 'కర్మణఉకఞ్' తేనేవ సంధానం సంధిమేష్యతి అతో నైకాకీతి భావః. అత్రాప్యుపమా శ్లేషో వా మతభేదాత్.

యే చాన్యే కాలయవన సాల్వ రుక్మి ద్రుమాదయః,
తమస్స్వభావా స్తేఽప్యేనం ప్రదోష మనుయాయినః. 98

యే చేతి. కిం చ అన్యే కాలయవనసాల్వరుక్మిద్రుమాదయో యే రాజానః తమస్స్వభావా స్తమోగుణాత్మకాః, అతఏవ తేఽపి ప్రదోషం, ప్రకృష్టదోషం, తామసమేవైనం, చైద్యం అనుయాయిన అనుయాస్యంతః, సాదృశ్యా దితి భావః. 'భవిష్యతి గమ్యాదయ' ఇతి ణినిః భవిష్యదర్థే. 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయో' రితి షష్ఠీప్రతిషేధా ద్ద్వితీయా. యథా ధ్వాంతం రజనీముఖం అనుయాతి తద్వదితి వస్తునాలంకారధ్వనిః. 'రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమ' ఇత్యమరః. 'ప్రదోషో దుష్టరాత్ర్యంశావి'తి వైజయంతీ.

నను బాణాదయోఽస్మాభి రిదానీం కృతసంధానాః విరోధ్యంతీత్యత్రాహ.—

ఉపజాపః కృత స్తేన తానాకోపవత స్త్వయి,
ఆశు దీపయితాల్పోఽపి సాగ్నీ నేధానివానిలః. 99

ఉపజాపఇతి. తేన చైద్యేన కృత అల్పోఽప్యుపజాపో భేదః, 'భేదోపజాపా వుపధే' త్యమరః. త్వయి ఆకోపవతః ప్రకోపవత స్తాన్ బాణాదీన్, అనిలః సాగ్నీ నేధా నింధనానీవ, 'కాష్ఠం దార్వింధనం త్వేధ ఇధ్మమేధ స్సమిత్ స్త్రియా' మిత్యమరః. ఆశు దీపయితా సద్యః ప్రజ్వలయిష్యతి. 'దీపే ర్ణ్యంతాల్లుట్' అంతర్వైరా స్సంహితా అపి సతి రంధ్రే సద్యో విశ్లిష్యంతీతి భావః. ఉపమా.

బృహత్సహాయః కార్యాంతం క్షోదీయానపి గచ్ఛతి,
సంభూయాంభోధి మభ్యేతి మహానద్యా నగాపగా. 100

బృహదితి. బృహత్సహాయో మహాసహాయవాన్, క్షోదీయాన్ క్షుద్రతరోఽపి, 'స్థూలదూర' ఇత్యాదినా యణాదిపరలోపః, పూర్వగుణశ్చ. కార్యస్యాంతం పారం గచ్ఛతి, తథాహి—అపాం సమూహః ఆపం, 'తస్య సమూహ' ఇత్యణ్, తేన గచ్ఛతీత్యాపగా నగాపగా గిరినదీ, మహానద్యా గంగాదికయా సంభూయ మిళిత్వా అంభోధిమభ్యేతి, క్షుద్రోఽప్యేవం తాదృఙ్మహావీర శ్చైద్యస్తు కిము వక్తవ్యమిత్యపిశబ్దార్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

కించ న కేవలం శత్రో రసాధ్యత్వం మిత్రవిరోధ శ్చాధికోఽనర్థకర ఇత్యాహ.

తస్య మిత్రాణ్యమిత్రాస్తే యే చ యే చోభయే నృపాః,
అభియుక్తం త్వయైనం తే గంతారస్త్వామతోఽపరే. 101

తస్యేతి. యేచ తస్య చైద్యస్య మిత్రాణి నృపాః యేచ తే తవామిత్రాః నృపాః తే ఉభయే రాజానః త్వయాభియుక్తం అభియాతమేనం చైద్యం, గంతారో గమిష్యంతి, గమేః కర్తరి లుట్. అతోఽపరే ఉక్తోభయవ్యతిరిక్తాః, తే తవ మిత్రాణి తస్యామిత్రాశ్చేత్యర్థః. త్వాం గంతారః.

తతః కిమత ఆహ.—

మఖవిఘ్నాయ సకలమిత్థముత్థాప్య రాజకమ్,
హంత జాతమజాతారేః ప్రథమేన త్వయారిణా. 102

మఖేతి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమస్థ్ము రితి థము ప్రత్యయః. మఖస్య విఘ్నాయ విఘాతాయ, సకలం రాజకం రాజసమూహం, 'గోత్రోక్షే' త్యాదినా వుఞ్, ఉత్థాప్య క్షోభయిత్వా, హంతేతి ఖేదే. అజాతారేః అజాతశత్రోః, యుధిష్ఠిరస్య త్వయా ప్రథమేనారిణా, జాతమజని, నపుంసకే భావే క్తః.

అస్తు సోఽపి శత్రుః కో దోష స్తత్రాహ.—

సంభావ్య త్వామతిభరక్షమస్కంధం స బాంధవః,
సహాయమధ్వరధురాం ధర్మరాజో వివక్షతే. 103

సంభావ్యేతి. బంధురేవ బాంధవస్స ధర్మరాజః, అతిభరస్య క్షమః సమర్థ స్స్కంధో యస్య తం క్షమస్కంధమిత్యర్థః. త్వాం సహాయం, సంభావ్య అభిసంధాయ, అధ్వరస్య ధురం అధ్వరధురాం, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽప్ప్రత్యయః. సమాసాంతానాం ప్రకృతిలింగత్వా త్తత్పురుషే పరవల్లింగత్వే టాప్. వివక్షతే వోఢుమిచ్ఛతి. వహతే స్స్వరితేత స్సన్నంతా ల్లట్. తథాపి విరోధే విశ్వాసఘాతో బంధుద్రోహశ్చ స్యాతామితి భావః. విశేషసామ్యాదప్రస్తుతయాగధురప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.

నను ప్రతిశ్రుత్యాకరణే దోషః ప్రాగేవ, పరిహారే కో దోష స్తత్రాహ.—

మహాత్మానోఽనుగృహ్ణంతి భజమానాన్ రిపూ నపి,
సపత్నీః ప్రాపయంత్యబ్ధిం సింధవో నగనిమ్నగాః. 104

మహాత్మానఇతి. మహాత్మానో నిగ్రహానుగ్రహసమర్థాః, భజమానాన్ శరణాగతాన్, రిపూనపి అనుగృహ్ణంతి, కిముత బంధూనితి భావః. అర్థాంతరం న్యస్యతి— సింధవో మహానద్యః సమానః ఏకః పతి ర్యాసాం తాః సపత్నీః. 'నిత్యం సపత్న్యాదిష్వి'తి ఙీప్, నకారశ్చ. నగనిమ్నగాః గిరినిర్ఝరిణీః, అబ్ధిం ప్రాపయంతి, స్వసౌభాగ్యం తాభ్యః ప్రయచ్ఛంతీత్యర్థః. అతః పరిహారోఽప్యనర్హ ఇతి భావః.

తర్హి సంప్రత్యుపేక్ష్యాసి పశ్చాత్ప్రార్థనయాపి పార్థమావర్జయేయ మిత్యత్రాహ.—

చిరాదపి బలాత్కారో బలిన స్సిద్ధయేఽరిషు,
ఛందానువృత్తిదుస్సాధ్యా స్సుహృదో విమనీకృతాః. 105

చిరాదితి. బలిన స్స్వయంప్రబలస్య, అరిషు విషయే బలాత్కారః బలాత్కారేణ దండః, చిరా చ్చిరకాలేనాపి, సద్యో మాభూదిత్యర్థః, సిద్ధయే వశంవదత్వసిద్ధయే, భవతీతి శేషః. అవిమనసో విమనసస్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, వైమనస్యం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. 'అరుర్మనశ్చక్షుశ్చేతో రహోరజసాం లోపశ్చే' తి చ్విప్రత్యయః సలోపః. 'అస్య చ్వా వి'తీకారః. శోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదో మిత్రాణి. 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో రి'తి నిపాతః. ఛందస్యాభిప్రాయస్య, అను వృత్త్యా చిత్తానురోధేనాపి దుస్సాధ్యాః ఆవర్జయితుమశక్యా ఇత్యర్థః. 'అభిప్రాయశ్ఛంద ఆశయ' ఇత్యమరః. శత్రుశ్చతుర్దండేనాపి వశగో భవతి, మిత్రం తు వైమనస్యే సతి న సామ్నాపీత్యర్థః.

నను సుహృత్కార్యా త్సురకార్యం బలీయ ఇత్యత్రాహ.—

మన్యసేఽరివధ శ్శ్రేయాన్ ప్రీతయే నాకినామితి,
పురోడాశభుజామిష్ట మిష్టం కర్తు మలంతరామ్. 106

మన్యసఇతి. నాకినాం దేవానాం, ప్రీతయే అరివధః శ్రేయాన్ ప్రశస్యతరః, 'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి శ్రాదేశః. ఇతి, మన్యసే చేత్తర్హి పురోడాశభుజాం హావిర్భుజాం, అతఏవ నాకినా మిష్టం ఈప్సితం, కర్తుం, ఇషేః కర్మణి క్తః. ఇష్టం ఇష్టి ర్యాగ ఇతియావత్, యజే ర్భావే క్తః. 'వచిస్వపీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. అలంతరా మితి పర్యాప్తం, 'అవ్యయాదాప్సు బి' త్యాంప్రత్యయః, శత్రురితి భావః. వధాదపి ప్రియకరో యాగఏవ నాకినాం భుక్త్యాపి శత్రువధస్య సుకరత్వాత్.

తథాప్యమృతాశినాం తేషాం కిమేభిః పిష్టభక్షణప్రలోభైరత ఆహ.—

అమృతం నామ యత్సంతో మంత్రజిహ్వేషు జుహ్వతి,
శోభైవ మందరక్షుబ్ధక్షుభితాంభోధివర్ణనా. 107

అమృతమితి. అమృతం నామ, సంతో విద్వాంసః, మంత్రాఏవ జిహ్వా యేషాం తేషు మంత్రజిహ్వేష్వగ్నిషు, 'మంత్రజిహ్వస్సప్తజిహ్వః స్రుగ్జిహ్వో హవ్యవాహన' ఇతి వైజయంతీ' య త్పురోడాశాదికం జుహ్వతి, తదేవేతి శేషః. యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్. మందరఏవ క్షుబ్ధో మంథదండః. 'క్షుబ్ధస్వాంతే' త్యాదినా అస్మిన్నర్థే నిపాతనా దనిట్త్వం. తేన క్షుభితస్య మథితస్య అంభోధేః, వర్ణనా శోభైవ అలంకారఏవ, అబ్ధిమథనేన అమృతముత్పాదిత మితి యత్, తత్కీర్తిమాత్రం అతో హుతమేవామృత మితి భావః, వాక్యార్థయో ర్హేతుహేతుమద్భావాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

యాత్రాయాః కశ్చిత్ప్రతిబంధో దుస్తర స్తవాస్తీత్యాహ.

సహిష్యే శతమాగాంసి సూనోస్త ఇతి యత్త్వయా,
ప్రతీక్ష్యం తత్ప్రతీక్షాయై పితృష్వస్రే ప్రతిశ్రుతమ్. 108

సహిష్య ఇతి. ప్రతీక్షాయై పూజ్యాయై 'పూజ్యః ప్రతీక్ష్య' ఇత్యమరః. పితృష్వస్రే పితృభగిన్యై, 'విభాషాస్వసృపత్యో' రితి వికల్పా ల్లుగభావః. 'మాతృపితృభ్యాం స్వసే'తి షత్వం తే తవ, సూనో శ్శత మాగాంసి అపరాధాన్, 'ఆగోఽపరాధో మంతుశ్చే' త్యమరః. సహిష్యే సోఢాహే ఇతి, యత్త్వయా ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం, తత్ప్రతీక్ష్యం ప్రతిపాలనీయం అన్యథా మహాదోషస్మరణా దితి భావః.

సత్య మస్తి ప్రతిశ్రుతం, కిం త్వస్యాస్మత్తత్త్వా దౌద్ధత్యాత్తదపి జిహాసిత మత ఆహ.—

తీక్ష్ణా నారుంతుదా బుద్ధిః కర్మ శాంతం ప్రతాపవత్,
నోపతాపి మనస్సోష్మ వాగేకా వాగ్మినస్సతః. 109

తీక్ష్ణేతి. సత స్సత్పురుషస్య, బుద్ధిః తీక్ష్ణా నిశితా స్యా దితి, విధ్యధ్యాహారః. ఏవ ముత్తరత్రాపి. తథాప్యరుంతుదతీత్యరుంతుదా శస్త్రవ న్మర్మభేదినీ న భవేత్, అహింసయైవ పరం పీడయేదిత్యర్థః. కర్మ వ్యాపారః, ప్రతాపవత్ తేజస్వి భయదం స్యాత్, తథాపి శాంతం స్యాత్ న తు సింహాదివద్ధింస్రం భవే దిత్యర్థః. మనశ్చిత్తం సోష్మ అభిమానోష్ణం స్యాత్, తథాప్యుపతాపయతీత్యుపతాపి, అగ్న్యాదివ త్పరమసంతాపి న స్యాత్ వాగ్మినో వక్తుః సతో వాగేకా ఏకరూపా స్యాత్. వాగ్మీ సత్యమేవ వదేదిత్యర్థః. అత స్సత్యసంధస్య ప్రతిశ్రుతార్థహానిరసక్తేతి భావః.

అత్ర ప్రకృతాయా వాచో ऽప్రకృతానాం బుద్ధికర్మమనసాం చ తుల్యధర్మా దౌపమ్యావగమాద్దీపకాలంకారః 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం తు సామర్థ్యే తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. బుద్ధ్యాదీనాం శస్త్రాది వ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే.

అశక్య శ్చాకాలే చైద్యవధ ఇత్యాహ.—

స్వయం కృతప్రసాదస్య తస్యాహ్నో భానుమానివ,
సమయావధిమప్రాప్య నాంతాయాలం భవానపి. 110

స్వయమితి. కించ అహ్నో భాసమానంశుమానివ, స్వయం కృతః ప్రసాదః అనుగ్రహః, ప్రకాశశ్చ యస్య తస్య చైద్యస్యాంతాయ వధాయ, సమయావధిం నియతకాలావసానం, అప్రాప్య భవానపి నాలం నశక్తః తథాచ వృథాపకీర్తిరేవాస్యన్న కించిత్ఫలం స్యాదితి భావః.

తర్హి కిమయముపేక్ష్య ఏవ నే త్యాహ.—

కృత్వా కృత్యవిదస్తీర్థేష్వంతః ప్రణిధయః పదమ్,
విదాంకుర్వంతు మహత స్తలం విద్విషదంభసః. 111

కృత్వేతి. కింతు కృత్యవిదః కార్యజ్ఞాః, విధిజ్ఞాశ్చ, ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణిధయో గూఢచారిణః, 'ప్రణిధి ర్గూఢపురుష' ఇతి హలాయుధః. తరంత్యేభిరితి తీర్థాని మంత్రాద్యష్టాదశస్థానాని, జలావతారాశ్చ 'యోనౌ జలావతారే చ మంత్రాద్యష్టాదశ స్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్యాది'తి హలాయుధః. తేష్వంతః, పదం స్థానం పాదప్రక్షేపం చ కృత్వా, మహతో దురవగాహస్య పూజ్యస్య చ, విద్విషః శత్రోరేవ అంభసః, తస్య తలం స్వరూపం, ప్రమాణమితి యావత్. 'అధస్స్వరూపయో రస్త్రీ తల మి' త్యమరః. విదాంకుర్వంతు విదంతు విద జ్ఞానే లోట్. 'విదాం కుర్వంత్విత్యన్యతరస్యా మి'తి వికల్పా దాంప్రత్యయనిపాతః. అంభస ఇవ శత్రోః కృతతీర్థస్య సుప్రవేశత్వాత్ ప్రాగంతః ప్రవిశ్య పరీక్ష్యఇత్యర్థః. శ్లిష్టపరంపరితరూపకాలంకారః.

అవశ్యకం చైతదిత్యాహ.—

అనుత్సూత్రపదన్యాసా సద్వృత్తిస్సన్నిబంధనా,
శబ్దవిద్యేవ నో భాతి రాజనీతిరపస్పశా. 112

అనుత్సూత్రేతి. ఉత్సూత్రః ఉచ్ఛాస్త్రః, నీతిశాస్త్రవిరుద్ధః, పదన్యాసః వికపద ప్రక్షేపో ऽపి, స్వల్పవ్యవహారో ऽపీ తి యావత్. స నాస్తి యస్యాం సా అనుత్సూత్ర పదన్యాసా, నీతిపూర్వకసర్వవ్యవహారేత్యర్థః. అన్యత్ర అనుత్సూత్రపదో ऽనుత్సృష్ట సూత్రాక్షరః, ఇష్ట్యుపసంఖ్యానసైరపేక్ష్యేణ సూత్రాక్షరైరేవసర్వార్థప్రతిపాదకః,

న్యాసః వృత్తివ్యాఖ్యానగ్రంథవిశేషో యస్యాం సా తథోక్తా యథా సతీ యథార్థకల్పనయా శోభనా, వృత్తిః భృత్యామాత్యాదిజీవికా, కాశికావృత్తిశ్చ యస్యాం సా, 'వృత్తిర్గ్రంథే చ జీవన' ఇతి వైజయంతీ. సంతి నిబంధనాని అనుజీవ్యాదీనాం క్రియావసానేషు దత్తాని, గోహిరణ్యాదిశాశ్వతికపారితోషికదానాని యస్యాం సా, ఏతచ్చ 'దత్వా భూమిం నిబంధం చే'త్యేతద్వచనవ్యాఖ్యానే మితాక్షరాయాం ద్రష్టవ్యం. అన్యత్ర సన్నిబంధనం భాష్యగ్రంథో యస్యాం సా, ఏవంభూతాపి రాజనీతిః రాజవృత్తిః, అపగతః స్పశశ్చారో యస్యాం సా అపస్పశా చేత్, 'యథార్హవర్ణో మర్మజ్ఞః స్పశో హారక ఉచ్యతే, అపసర్పశ్చరస్స్పశ' ఇత్యమరః, అన్యత్ర అవిద్యమానః, పస్పశః శాస్త్రారంభసమర్థక ఉపోద్ఘాతగ్రంథసందర్భో యస్యాం సా అపస్పశా, శబ్దవిద్యా వ్యాకరణవిద్యేవ సా నో భాతి న శోభతే, తస్మాచ్చారప్రేషణమావశ్యకం, తద్రహితస్య రాజ్ఞోఽంధప్రాయత్వాదితి భావః, అత్రాపస్పశేతి జతుకాష్ఠవచ్ఛబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వాచ్ఛబ్దశ్లేషః. సద్వృత్తి స్సన్నిబంధనేత్యత్ర ఏకనాలావలంబిఫలద్వయవదర్థయోరేవ శ్లిష్టత్వాదర్థశ్లేషః, అనుత్సూత్రపదన్యాసేత్యత్ర తూభయసంభవా దుభయశ్లేషః. శబ్దవిద్యేవేతి పూర్ణోపమా వ్యక్తైవ, తయోః సాపేక్షత్వాత్సంకరః.

న కేవలం చారముఖేన పరవృత్తాంతజ్ఞానం అపి తూపజాపశ్చ కర్తవ్యఇత్యాహ—

అజ్ఞాతదోషై ర్దోషజ్ఞై రుద్దూష్యోభయవేతనైః,
భేద్యా శ్శత్రో రభివ్యక్త శాసనై స్సామవాయికాః. 113

అజ్ఞాతేతి. కించ అజ్ఞాతదోషైః పరైః, అజ్ఞాతస్వమర్మభిః, దోషజ్ఞైః స్వయం పరమర్మజ్ఞైః, అభివక్తాని భేద్యస్యాగ్రే ప్రకటితాని శాసనాని, తదమాత్యాద్యనాశ్వాసకరాణి కూటలిఖితాని, యేషాం తైః ఉభయవేతనైః, ఉభయత్ర భేద్యే స్వామిని చ వేతనం భృతిః యేషాం తైః ఉభయత్ర జీవికాగ్రాహిభిశ్చ, భేద్యనగరవాస్తవ్యైశ్చరైరిత్యర్థః. 'భృతయో భర్మ వేతన' మిత్యమరః. శత్రోస్సంబంధినః, సమవాయం సమవయంతీతి సామవాయికాః, సంఘముఖ్యాస్సచివాదయః, 'సమవాయాన్ సమవైతీ'తి ఠక్. ఉద్దూష్య ద్విషా మేతే దత్తహస్తాః అస్మాభి రేషాం లిఖితాని ఏతాని గృహీతానీత్యుక్త్వా దూషయిత్వా, భేద్యాః విఘటనీయాః, సపత్నాత్పృథక్కరణీయాః.

ఉపేయివాంసి కర్తారః పురీమాజాతశాత్రవీమ్,
రాజన్యకా నుపాయజ్ఞై రేకార్థాని చరై స్తవ. 114

ఉపేయివాంసీతి. కించ ఉపాయజ్ఞైః కార్యసాధనకుశలైః, తవ తే, చరంతీతి చరైర్గూఢచారిభిః, పచాద్యచ్, విశాఖాని త్వయా సహైకప్రయోజనాని, రాజన్యానాం సమూహః రాజన్యకాని, గోత్రోక్షే'త్యాదినా వుఞ్. అజాతశత్రోరిమా మాజాతశాత్రవీం పురీమింద్రప్రస్థం ఉపేయివాంసి ప్రాప్తవంతి, 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. కర్తారః కరిష్యంతే, కృఞః కర్మణి లుట్. ఇంద్రప్రస్థేఽస్మాకం మహద్రాజకార్యం భవిష్యతి తదధ్వరయాత్రావ్యాజేన సన్నద్ధైరాగంతవ్య మితి గూఢం సందిశ్య తత్ర సర్వే మేళయితవ్యా ఇత్యర్థః 'అజాతశత్రుశ్శల్యారి ర్ధర్మపుత్రో యుధిష్ఠిర' ఇతి హైమః.

నను తత్ర అధ్వరకర్మణి కో యుద్ధావకాశ ఇత్యాశంక్య తత్రైవ మహాక్కలహబీజం సంభవతీత్యాహ.—

సవిశేషం సుతే పాండో ర్భక్తింభవతి తన్వతి,
వైరాయితార స్తరళా స్స్వయం మత్సరిణః పరే. 115

సవిశేషమితి. పాండోస్సుతే యుధిష్ఠిరే, భవతి పూజ్యే త్వయి, సవిశేషం యథా తథా, భక్తిం తన్వతి సతి తరళా శ్చపలాః, మత్సరిణో ద్వేషవంతః, పరే శత్రవః, స్వయమేవ వైరాయితారో వైరం కర్తారః, 'శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యః కరణ' ఇతి క్యఙ్, తతః కర్తరి లుట్.

కిం తే సర్వే వైరాయిష్యంతే నేత్యాహ.—

య ఇహాత్మవిదో విపక్షమధ్యే
సహ సంవృద్ధియుజోఽపి భూభుజస్స్యుః,
బలిపుష్టకులాదివాన్యపుష్టైః
పృథగస్మా దచిరేణ భావితా స్తైః. 116

య ఇతి. యే ఇహ విపక్షమధ్యే శత్రుమధ్యే. సహ సంవృద్ధియుజోఽపి చైద్యేన సహైక్యం గంతారోఽపి. 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. యే భూభుజః రాజానః, ఆత్మవిదః స్వాభిజ్ఞవేదిన స్స్యుః, యద్వా స్వాత్మరూపవేదినస్స్యుః, తైర్భూభుగ్భిః, బలిపుష్టకులాత్ కాకకులాత్, 'కాకేతుకరటారిష్టబలిపుష్టసకృత్ప్రజా' ఇత్యమరః. అన్యపుష్టైః పరభృతైరివ అచిరేణ సద్యోఽస్మాద్విపక్షమధ్యాత్. అన్యారాదిత్యత్రాన్యశబ్దస్యార్థపరత్వా త్పృథగాదియోగేఽపి పంచమీ. పృథగ్భావితా; పృథగ్భవిష్యతే, భావే లృట్, చిణ్వదిటివృద్ధిః, తేష్వపి కేచిదస్మాభి స్సంగచ్ఛంత ఇత్యర్థః. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అథ ఫలితం నిగమయన్నాశిషం ప్రయుఙ్క్తే.—

సహజచాపలదోషసముద్ధత శ్చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహాః,
తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ శలభతాం లభతా మసుహృద్గణః.

సహజేతి. సహజం స్వాభావికం, చాపలం, దుర్వినీతత్వ మనవస్థితత్వం చ, 'చపలః పారదే శీఘ్రే దుర్వినీతేఽనవస్థిత' ఇతి వైజయంతీ. తేనైవ దోషేణ. సముద్ధతో దృప్తః, పక్షః సహాయో గరుచ్చ, 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిషి్వ'తి వైజయంతీ. చలితః అస్థిరః దుర్బలపక్షపరిగ్రహో యస్య సః, అసుహృద్గణః శత్రువర్గః తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ, దుస్సహతేజోఽగ్నౌ. 'వీర్యం శుక్రే ప్రభావే చ తేజస్సామర్థ్యయోరపీ'తి విశ్వః. 'సూర్యవహ్నీ విభావసూ' ఇత్యమరః. శలభతాం పతంగత్వం భావే తల్. 'సమౌ పతంగశలభావి' త్యమరః. లభతాం గచ్ఛంతు, రూపకాలంకారః. ద్రుతవిలంబిత వృత్తమ్.

ఇతి విశకలితార్థా మౌద్ధవీం వాచ మేనా
మనుగతనయమార్గా మర్గళాం దుర్నయస్య,
జనితముద ముదస్థా దుచ్చకై రుచ్ఛ్రితోర
స్థ్సలనియతినిషణ్ణశ్రీశ్రుతాం శుశ్రువాన్ సః. 118

ఇతి శ్రీ మాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
మన్త్రవర్ణనం నామ ద్వితీయః సర్గః.

ఇతీతి. స హరిః, ఇత్థం, విశకలితార్థాం వివేచితార్థాం, అనుగతనయమార్గాం నీతిమార్గానుసారిణీం, దుర్నయస్య బలభద్రాద్యుక్తస్యేత్యర్థః అర్గళాం నివారయిత్రీమితి వైధర్మ్యేణరూపకాలంకారః 'తద్విష్కంభోఽర్గళం న నే'త్యమరః, అతఏవ, జనితముదం, హరేః, కృతానందాం ఉచ్ఛ్రితే ఉన్నతే ఉరస్స్థలే, నియతంనిషణ్ణయానిత్యవిశ్రాంతయా, శ్రియాశ్రుతా నాన్యైరితి మంత్రగుప్తిః, ఉద్ధవస్యేమామౌద్ధవీం, ఏనాం పూర్వోక్తాం, వాచం, శుశ్రువాన్ శ్రుతవాన్ 'భాషాయాంసదవసశ్రువ'ఇతిక్వసుప్రత్యయః. ఉచ్చైః ఏవోచ్చకై రున్నతస్సన్, 'అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్టేరి' త్యకచ్ప్రత్యయః. ఉదస్థాత్ ఆసనాదుత్థితవాన్, 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణీ' త్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్, రూపకానుప్రాసాలంకారౌ. మాలినీవృత్తం.

ఇతి శ్రీపదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

తృతీయః సర్గః.

కౌబేరదిగ్భాగమపాస్యమార్గ మాగస్త్య ముష్ణాంశురివావతీర్ణః,
అపేతయుద్ధాభినివేశసౌమ్యో హరి ర్హరిప్రస్థ మథ ప్రతస్థే. 1

కౌబేరేతి. అథ ఉద్ధవవాక్యశ్రవణానంతరమ్, అపేతో యుద్ధే అభినివేశః ఆగ్రహో యస్య సః, శాంతక్రోధఇత్యర్థః అతఏవ సౌమ్యః ప్రసన్నః, అతఏవ, కౌబేరీచ సా దిక్చ తస్యాః భాగః, ఉత్తరాయణమిత్యర్థః. 'స్త్రియాః పుంవది' త్యాది నా పుంవద్భావః. తమపాస్య త్యక్త్వా అగస్త్యస్యేమమాగస్త్యం మార్గ మవతీర్ణః, దక్షిణాయనం గత ఇత్యర్థః. ఉష్ణాంశు స్సూర్య ఇవ స్థితః, ఏతేన హరేః క్రోధః కార్యవశాద కాల మంత స్తంభితః, న త్వేకాంతతో నివృత్తమితి సూచితమ్. హరిః శ్రీకృష్ణః, హరిప్రస్థం ఇంద్రప్రస్థం, ప్రతస్థే ప్రయయౌ. 'ఇంద్రో దుశ్చ్యవనో హరి రి'తి హలాయుధః. 'సమవప్రవిభ్యస్స్థ' ఇత్యాత్మనేపదం 'దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞాహ్యకర్మణా' మితి గంతవ్యస్య కర్మత్వం. ఉపమాలంకారః. అస్మిన్ సర్గే ఇంద్రోపేంద్రవజ్రామిశ్రణాదుపజాతివృత్తం. తా కీదృగ్విధా—'స్యాదింద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః ఉపేంద్రవజ్రా జతజా స్తతో గౌ, అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయ స్తా' ఇతి వృత్తరత్నాకరోక్తత్వాత్.

అథాస్య ప్రస్థానసన్నాహం వర్ణయన్నాదౌ ఛత్రధారణ మాహ.—

జగత్పవిత్రైరపి తం న పాదైః
స్ప్రష్టుం జగత్పూజ్యమయుజ్యతార్కః,
యతో బృహత్పార్వణచంద్రచారు
తస్యాతపత్రం బిభరాంబభూవే. 2

జగదితి. అర్కః జగత్పూజ్యం తం హరిం, అతఏవ జగత్పవిత్రైః జగత్పావనైరపి, పాదైః చరణైః, కిరణైశ్చ, స్ప్రష్టుం నాయుంజ్యత నార్హత, యుజే ర్దైవాదికాత్కర్తరి లఙ్. కుతః యతః తస్య హరేః, బృహద్విపులం, పర్వణి భవః పార్వణః, స చాసౌ చంద్రశ్చ తద్వచ్చారు, పూర్ణేందుసుందరమిత్యుపమాలంకారః. ఆతపాత్త్రాయత ఇత్యాతపత్రం ఛత్రం సుపీతి యోగవిభాగాత్కః. బిభరాంబభూవే దధ్రే. భృఞః కర్మణి లిట్. 'భీహ్రీభృహువాం—' ఇతి వికల్పాదాంప్రత్యయః ఆతపత్రాంతర్హితస్య ద్వయైరపి పాదైః స్ప్రష్టుమశక్యత్వాదితి భావః. జగత్పూజ్యస్య హరేః పాదేనస్పర్శ నిషేధాదితిచ ధ్వనిః.

అథ చామరధారణమాహ.—

మృణాళసూత్రామలమంతరేణ
స్థిత శ్చలచ్చామర యో ర్ద్వయం సః,

భేజేఽభితః పాతుకసిద్ధసింధో
రభూతపూర్వాం శ్రియమంబురాశేః. 3

మృణాలేతి. మృణాళసూత్రామలం బిసతంతువన్నిర్మలమిత్యుపమా. చలత్ వీజనాదితి భావః. చామరయోర్ద్వయ మంతరేణ స్థితః, చామరద్వయస్య మధ్యే స్థితఇత్యర్థః. 'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. స హరిః అభితః పాతుకా ఉభయతః పాతినీ, సిద్ధసింధురాకాశగంగా యస్య స తథోక్తః. 'పర్యభిభ్యాం చే'తి తసిల్ప్రత్యయః. 'సర్వోభయార్థేవర్తమానాభ్యామిష్యతే' ఇత్యుభయార్థత్వం. 'సుప్సు పే'తి సమాసః పాతుకేతి. 'లష పతే' త్యాదినా ఉకఞ్ప్రత్యయః. తస్యాంబురాశేః సముద్రస్య న భూతా పూర్వం అభూతపూర్వా, 'సుప్సు పే'తి సమాసః. తాం శ్రియంభేజే తాదృశీం శ్రియం ప్రాపేత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనా. సా చాంబురాశేః సంభావనామాత్రోక్త్యాఅభితః పాతుకసిద్ధసింధుసంబంధరూపాలయా అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్త్యా సోఽజ్జీవక సంయోగేన సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః.

అథాష్టభిరస్య ప్రసాదనవిధిం వర్ణయన్ మకుటధారణ మాహ.—

చిత్రాభిరస్యోపరి మౌళిభాజాం భాభి ర్మణీనా మనణీయసీభిః,
అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మరశ్మే ర్గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి. 4

చిత్రాభిరితి. అస్య హరే రుపరి మూర్ధోర్ధ్వదేశే, మౌళిభాజాం మకుటగతానాం మణీనామనణీయసీభిః చిత్రాభిరనేకవర్ణాభిః, భాభిః ప్రభాభిః కర్త్రీభిః, 'స్యుః ప్రభారుగ్రుచిస్త్విడ్భాభాశ్ఛవిద్యుతిదీప్తయ' ఇత్యమరః. సాంతపక్షే, 'భో భగో అఘో అపూర్వస్య యో ఽశీ'త్యనేన రోర్యకారే తస్య 'హలిసర్వేషా మి'తి లోపః. అనేకైర్ధాతుభిః గైరికాదిభిః, ఛురితానాం రూషితానాం, అశ్మనాం మరకతమణీనాం, రశ్మయో యస్య తస్య, గోవర్ధనస్యాకృతిరన్వకారి అనుకృతా, తత్సాదృశ్యమభాజీత్యర్థః. ఇంద్రధ్వజమహోత్సవకాలే గోపికానీతపదార్థస్వీకారాత్కుపితేంద్రప్రేషితపుష్కలావర్తకాదిభిః కృతాతివృష్ట్యాభీకగోకులపరిత్రాణాయ వర్షభయం నివారయితుం గోవర్ధనాద్రిం భుజేనోద్ధృత్య గాః పరిపాలయదితి కథాచ పూర్వోపమేయమ్.

కుండలే చ ధృతే ఇత్యాహ.—

తస్యోల్లసత్కాంచనకుండలాగ్రప్రత్యుప్తగారుత్మతరత్నభాసా,
అవాప బాలోచితనీలకంఠ పింఛావచూడాకలనామివోరః. 5

తస్యేతి. తస్య హరేః ఉరః ఉల్లసంత్యా కాంచనకుండలాగ్రయోః, ప్రత్యుప్తానాం ఖచితానాం గారుత్మతరత్నానాం మరకతమణీనాం, భాసా దీప్త్యా ఉరసి ప్రసరంత్యేతిభావః. బాల్యంశైశవం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః తత్రోచిత మభ్యస్తం

యన్నీలకంఠపింఛం మయూరబర్హాం, 'అథ్య స్తైఽప్యుచితం న్యాయ్యమి' తి యాదవః. 'పింఛబర్హే నపుంసక' ఇత్యమరః. తేన నిర్మితావచూడా మాలికా, తస్యాకలనా మామోచన మవమోచన మవాపేవేత్యుత్ప్రేక్షా. తదుక్తం.—'యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వేనోపవర్ణితం, ప్రకృతం హి భవే త్ప్రాజ్ఞా స్తా ముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత' ఇతి లక్షణాత్.

తమంగదే మందరకూటకోటి వ్యాఘట్టనోత్తేజనయా మణీనామ్,
బహీయ్యసా దీప్తివితానకేన చకాసయామాసతురుల్లసంతీ. 6

తమితి. తం హరిం, మందరకూటకోటివ్యాఘట్టనం మందరాచలశిఖరాగ్రసంఘర్షణం, సైవ ఉత్తేజనా, శాణోల్లేఖనా, తయా బహీయ్యసా బహుళతరేణ, 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా బహుళశబ్దస్య ఇయసుని బహ్వాదేశః. మణీనాం దీప్తివితానకేన ప్రభాపటలేన, ఉల్లసంతీ దీప్యమానే, 'ఆచ్ఛీనద్యోర్ను మి'తి వికల్పా న్నుమాగమః. అంగదే కేయూరే, 'కేయూరమంగదం తుల్యే' ఇత్యమరః. చకాసయామాసతుః శోభయాంచక్రతుః, అంగదే ధృతవానిత్యమరః, చకాస్తేర్ణ్యంతాల్లిట్యాం ప్రత్యయే, అస్తే రను ప్రయోగః. అత్రాంగదయోః ప్రాభవీయాంగదభేదేఽప్యభేదోక్తిముత్ప్రేక్ష్య తయోర్మందరకూటకోట్యసంబంధేఽపి సంబంధోక్త్యా ద్వయోరతిశయోక్త్యోస్సంకరః.

నిసర్గరక్తైర్వలయావనద్ధతామ్రాశ్మరశ్మిచ్ఛురితైర్నఖాగ్రైః,
వ్యద్యోతతాద్యాపి సురారివక్షో విక్షోభజాసృక్స్నపితైరివాసౌ. 7

నిసర్గేతి. అసౌ హరిః, నిసర్గరక్తైః స్వభావలోహితైః, కించ వలయే కటకే 'కటకం వలయోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. తయో రవనద్ధానాం ప్రత్యుప్తానాం, తామ్రాశ్మనాం పద్మరాగాణాం, రశ్మిభిః, ఛురితైః రూషితైః అతఏవాద్యాపి, సురారేర్హిరణ్యకశిపోః వక్షసః విక్షోభేణ విదారణేన, జాతా యా అసృక్తయా, స్నపితైః సిక్తైరివ స్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా. స్నాతే ర్ణ్యంతాత్కః. 'అర్తిహ్రీ' త్యాదినా పుగాగమః. 'మితాం హ్రస్వః.' నఖాగ్రై ర్వ్యద్యోతత కటకే చ ధృతవానిత్యర్థః.

ఉభౌ యది వ్యోమ్ని పృథక్ప్రవాహా
మాకాశగంగాపయసః ప్రవాహౌ,
తే నోపమీయేత తమాలనీల
మాముక్తముక్తాలత మస్య వక్షః. 8

ఉభావితి. తమాలవన్నీలం, ఆముక్తే ఆసంజితే, ముక్తాలతే మౌక్తికహారౌ యస్మిన్ తత్, అస్య హరేః, వక్షః, ఆకాశగంగాయాః పయసః, ఉభౌ ప్రవాహౌ, వ్యోమ్ని పృథక్ప్రవాహౌ యది, ప్రవహేతాం చేత్, సంభావనాయాం లిఙ్. తేన వ్యోమ్నా ఉపమీయేత సమీక్రియేత, నాస్యోపమానం కించి త్పశ్యామ ఇతిభావః. ముక్తా హారం

భృతవానిత్యర్థః. అత్ర వ్యోమ్నః గంగాప్రవాహద్వయాసంబంధేఽపి సంభావనయా సంబంధకథనాదతిశయోక్తిః. తదేతత్, 'పృష్ఠం ప్రవాళోపహితం యది స్యాది' త్యాద్యుదాహృత్య అలంకారసర్వస్వకారః స్పష్టీచకార.

తేనాంభసాం సార మయః పయోధే ర్దధే మణిర్దీధితిదీపితాశః,
అంతర్వసన్ బింబగత స్తదంగే సాక్షాదివాలక్ష్యత యత్ర లోకః. 9

తేనేతి. తేన హరిణా, దీధితిభిః దీపితా ఆశా, యేన సః దిగంతవిశ్రాంత తేజా ఇత్యర్థః. పయోధేరంభసాం, సారస్య వికార స్సారమయో మణిః అమృతమథనే సముద్రోత్థః కౌస్తుభాఖ్య ఇత్యర్థః. దధే ధృతః, ధృ ధారణే కర్మణి లిట్, యత్ర మణౌ బింబగతిః ప్రతిబింబితో లోకః, బాహ్యప్రపంచః, తదంగే తస్య హరేశ్శరీరే, సాక్షాద్బాహ్యోబహిః ప్రత్యక్షేణ లక్ష్యమాణఇత్యర్థః. అంతర్వసన్ అంతర్గతో లోకఇవాలక్ష్యత, యత్ర మణౌ ప్రతిబింబితో బాహ్యలోకః తదంగస్యైర్మల్యాద్బహిః ప్రతిఫలితః కుక్షిస్థలోక ఇవ అలక్ష్యతేత్యుత్ప్రేక్షా,

ముక్తామయం సారసనావలంబి భాతిస్మ దామాప్రపదీనమస్య,
అంగుష్ఠనిష్ఠ్యూత మివోర్ధ్వముచ్చై స్త్రిస్రోతస స్సంతతధారమంభః.

ముక్తామయమితి. అస్య హరేః, ముక్తామయం ముక్తాప్రచురం తత్ప్రకృతవచనే మయట్. సారసనే కటిసూత్రే, అవలంబతఇతి సారసనావలంబి, 'క్లీబే సారసనం చాథ పుంస్కట్యాం శృంఖలం త్రిష్వి' త్యమరః. అప్రపదం ప్రాప్నోతీతి అప్రపదీనం పాదాగ్రచుంబి, 'అప్రపదం ప్రాప్నోతీ'తి ఖప్రత్యయః. దామ ముక్తాసరః, అంగుష్ఠేన 'నిష్ఠ్యూతం విసృష్టమిత్యర్థః. గౌణార్థత్వాదగ్రామ్యత్వం యథాహదండీ— 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహత' ఇతి. ఊర్ధ్వ మూర్ధ్వప్రవాహ ముచ్చైరున్నతం, త్రిస్రోతసో మందాకిన్యాః, సంతతధార మవిచ్ఛిన్నసంపాత మంభఇవ భాతి స్మేత్యుత్ప్రేక్షా.

స ఇంద్రనీలస్థలనీలమూర్తి ర్రరాజఖర్జూరపిశంగవాసాః,
విస్పృత్వరై రంబురుహాం రజోభి ర్యమస్వసు శ్చిత్ర ఇవోదభారః. 11

సఇతి. ఇంద్రనీలస్థలమివ నీలమూర్తిః శ్యామాంగః, సంహితాయాం 'రో రి'తి రేఫలోపే. 'ఢ్రలోపేపూర్వస్యదీర్ఘోఽణ'ఇతి దీర్ఘః. ఖర్జూరం హరితాళమివ పిశంగం వాసోయస్యసః, పీతాంబరఇత్యర్థః. 'హరితాళం తు ఖర్జూర మి తి వైజయంతీ, స హరిః విస్పృత్వరైః విసృమరైః, 'ఇణ్నశజిస ర్తిభ్యః'ఇతి క్వరప్. అంబురుహాం అంబుజానాం, రుహేఃక్విప్. రజోభిః పరాగైః, చిత్ర శ్చిత్రవర్ణః, యమస్వసుః యమునాయాః ఉదకస్య భారః పూరః ఉదభారః సఇవ, రరాజ బభాసే, 'మంథౌదనే' త్యాదినా వికల్పాదుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః.

ప్రసాధితస్యాస్య మధుద్విషోఽభూ
దన్యైవ లక్ష్మీ రితి యుక్త మేతత్,
వపుష్య శేషేఽఖిలలోకకాంతా
సానన్యకాంతా హ్యురసీతరా తు. 12

ప్రసాధితస్యేతి. ప్రసాధితస్య అలంకృతస్య, అస్య మధుద్విషో హరేః, అన్యై వాసదృశీ విభిన్నా చ, ‘అన్యావిభిన్నాసదృశా’ వితి వైజయంతీ. లక్ష్మీః శోభా పద్మా చ, ‘శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ శ్శ్రీరపి కథ్యత’ ఇతి విశ్వః. అభూదిత్యేతద్యుక్తం, కుతః హి యస్మాత్, సా ప్రసాధనరూపా లక్ష్మీః, అశేషే వపుషి వసతీతి శేషః. కించ అఖిలలోకస్య కాంతా ప్రియా చ, ఇతరా నిత్యా తు, అన్యస్య కాంతా ప్రియా న భవతీత్యనన్య కాంతా, కింతు తస్యైవేత్యర్థః. ఉరసి, ఉరస్యేవ వసతీత్యర్థః. అత్ర హరేః ప్రసాధనా దసాధారణీ శోభా సంజాతేతి పారమార్థికో వాక్యార్థః. అత్ర లక్ష్మీశబ్దేన శ్లేషమహిమ్నా వాచ్యాయాః శోభాయాః ప్రతీయమానయా శ్రీదేవ్యాసహాభేదాధ్యవసాయాదియ మన్యేవ లక్ష్మీరి త్యభేదే భేదరూపాతిశయోక్తిః.

అత్రైనమేవార్థం భంగ్యంతరేణాహ.—

కవాటవిస్తీర్ణమనోరమోరస్థ్సలస్థితశ్రీలలనస్య తస్య,
ఆనందితాశేషజనా బభూవ సర్వాంగసంగిన్యపరైవ లక్ష్మీః. 13

కవాటేతి. కవాటవద్విస్తీర్ణే, మనోరమే సుందరే చ, ఉరస్థ్సలే స్థితా శ్రీరితి లలనా కాంతా, యస్య తస్య తథోక్తస్య హరేః, ఆనందితాశేషజనా సర్వాంగసంగినీ, అతఏవ అపరైవ సాధారణ్యేవ శ్రీదేవ్యాః అస్యైవ చ లక్ష్మీః, శోభా రమా చ బభూవ, స ఏవాలంకారః. ప్రాయేణైకార్థకమ ప్యనేకం శ్లోకం ఉక్తివిశేషలోభాత్ లిఖంతి కవయః, యథా నైషధే ఆదావేవ నిపీయేత్యాదిశ్లోకద్వయం తథా స్వకేళిదేశ ఇత్యాది శ్లోకద్వయం చేత్యాది ద్రష్టవ్యమ్.

అథ దేవీసహచరస్యైవాస్య యాత్రేతి సూచయన్ ప్రసాధనవిధేః ఫల మాహ.—

దైత్యాధిపప్రాణముషాంనఖానాముపేయుషాంభూషణతాం క్షతేన,
ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ దధానా స్తనౌ తరుణ్యాః పరివవ్రిరేనమ్.

దైత్యాధిపేతి. భూషణతాముపేయుషాం, న తు ప్రహరతా మితి భావః. దైత్యాధిపస్య హిరణ్యకశిపోః, ప్రాణముషాం ప్రాణాపహారిణాం, వజ్రాదపి కఠోరా ణామిత్యర్థః. నఖానాం క్షతేన వ్రణేన, ప్రకాశో వ్యక్తః, కార్కశ్యమేవ గుణో యయో స్తౌ స్తనౌ; స్తనానిత్యర్థః. జాతా వేకవచనే ప్రాప్తే భూయసా స్తనాదిషు

జాతే ర్ద్విత్వావేశితత్వాత్ ద్వివచనం యథాహ వామనః—'స్తనాదీనాం ద్విత్వ విశిష్టా జాతిః ప్రాయేణే'తి దధానా స్తరుణ్యో యువతయః, 'వయసి ప్రథమ' ఇతి ఙీప్. ఏనం హరిం పరివవ్రుః, అత్ర హరినఖానాం నరహరినఖై ర్భేదేఽప్యభేదోక్త్యా స్తనయోశ్చ తాదృశాకృతిన్యాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్త్యా చాతిశయోక్తిః. తయోశ్చ సాపేక్షత్వాత్సంకరః.

ఆకర్షతే వోర్ధ్వ మతిక్రశీయా
 నత్యున్నతత్వా త్కుచమండలేన,
ననామ మధ్యోఽతిగురుత్వభాజా
 నితాంతమాక్రాంత ఇవాంగనానామ్. 15

ఆకర్షతేతి. అత్యున్నతత్వాద్ధేతోః ఊర్ధ్వ మాకర్షతేవ నమంతం మధ్యమున్నయతీవ స్థితేనేత్యుత్ప్రేక్షా, అతిగురుత్వ మతిప్రవృద్ధత్వమతిభరత్వం చ, భజతీతి తద్భాక్, భజేర్ణ్విః. తేన అంగనానాం కుచమండలేన, అతిక్రశీయా నత్యంతకృశతరః, కనీయాంశ్ఛ్రుణశ్చ, 'రఋతో హలాదే ర్లఘోః' ఇతి రేఫాదేశః. మధ్యో నితాంత మాక్రాంతః పీడిత ఇవ, ననామ నతః ప్రణతశ్చ. అత్ర కుచమండలవిశేషణసామర్థ్యాదరివిజిగీషురాజ ప్రతీతే స్సమాసోక్తిః, తయా చ వాచ్యయోః ప్రతీయమానాభేదేన ఆక్రమణక్రియా కర్మకర్తృభావం సంభావయంత్యానుప్రాణితేయం నమనస్యాక్రమణహేతుకత్వోత్ప్రేక్షే త్యనయో స్సంకరః. ఉత్ప్రేక్షయోస్తు నైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిరేవేతి వివేకః.

యాంయాం ప్రియః ప్రైక్షత కాతరాక్షీ
 సా సా హ్రియా నమ్రముఖీ బభూవ,
నిశ్శంక మన్యా స్సమ మాహితేర్ష్యా
 స్తత్రాంతరే జఘ్ను రముం కటాక్షైః. 16

యాంయామితి. ప్రియో హరిః, యాం యాం అంగనాం, 'నిత్యవీప్సయో' రితి వీప్సాయాం ద్విర్భావః. ఏకపదం చైతత్. ప్రైక్షత, సా సా పూర్వవద్ద్విర్భావః. కాతరాక్షీ సాధ్వసా చ్చకితలోచనా సతీ, హ్రియా నమ్రముఖీ బభూవ, ఏతేన కార్య ద్వారా లజ్జాసాధ్వసభావోదయ ఉక్తః. అన్యాసామీర్ష్యాభావోదయమాహ— అన్యాః అప్రేక్షితాంగనాః, ఆహితేర్ష్యాః కృతాక్షమాస్సత్యః, పరోత్కర్షాక్షమేర్ష్యా స్యా' దితి లక్షణాత్. తత్రాంతరే తస్మిన్నిరీక్షణావసరే, 'క్లీబేఽన్తరంచావకాశే తాదర్థ్యేఽవసరేఽవధావి'తి వైజయంతీ. నిశ్శంకం తదనిరీక్షణాదవిప్రబ్ధం. సమం యుగపత్ కటాక్షైః, అముం హరిం, జఘ్నుః, ప్రజహ్రుః, సరోష మద్రాక్షురిత్యర్థః.

అథాస్య పంచభిః దివ్యాస్త్రసన్నిధానమాహ.—

తస్యాతసీసూనసమానభాసో
భ్రామ్యన్మయూఖావలిమండలేన,
చక్రేణ రేజే యమునాజలౌఘః
స్ఫురన్మహావర్త ఇవైకబాహుః. 17

తస్యేతి. అతసీసూనేన ఉమాకుసుమేన, సమానభాసః తుల్యకాంతేః, స్నిగ్ధశ్యామస్యేత్యర్థః 'అతసీస్యాదుమాక్షుమే' త్యమరః. తస్య హారేః ఏకబాహుః, భ్రామ్యదావర్తమానం మయూఖావళీనాం మండలం చక్రవాళం యస్య తేన, చక్రేణ సుదర్శనేన, స్ఫురన్మహానావర్తో భ్రమో యస్య సః, 'స్యాదావర్తోఽంభసాంభ్రమ' ఇత్యమరః. యమునాజలానామోఘః పూరఇవ రేజే చక్రం దధావిత్యర్థః.

విరోధినాం విగ్రహభేదదక్షా మూర్తేవ శక్తిః క్వచిదస్ఖలన్తీ,
నిత్యం హారేస్సన్నిహితా నికామం కౌమోదకీ మోదయతిస్మ చేతః.

విరోధినామితి. విరోధినాం వైరిణాం, విగ్రహభేదే శరీరవిదారణే, దక్షా 'శరీరంవర్ష్మవిగ్రహ' ఇత్యమరః. క్వచిత్ క్వాప్యస్ఖలంతీ సర్వత్రాప్రతిహతప్రవృత్తిరిత్యర్థః. నిత్యం సన్నిహితా అనపాయినీ, అతఏవ మూర్తా మూర్తిమతీ, శక్తిః సామర్థ్యమివ, స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా - కౌమోదకీ గదా, తస్య హారేః, చేతః నికామం మోదయతిస్మ, స్వసన్నిధానేనేతి భావః.

న కేవలం యస్స్వతయా మురారే
రనన్యసాధారణతాం దధానః,
అత్యర్థముద్వేజయితాం పరేషాం
నామ్నాపి తస్యైవ స నందకోఽభూత్. 19

నేతి. అనన్యసాధారణస్సోఽన్యో న భవతీత్యనన్యసాధారణః తస్యైవ సాధారణః తస్య భావస్తత్తా తాం దధానః, తథాపి యో నందకః స్వతయా కేవలం గదాద్యాదివదసాధారణస్వత్వేనైవ మురారేర్నందకో న, మురారిసమ్బంధీ న, కింతుపరేషాం శత్రూణాం, అత్యర్థముద్వేజయితా భీషయితా సన్, అతఏవ నామ్నాపి చంద్రవన్నందయతీతి నందక ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞాబలేనాపి, నందయితృత్వేనాపీతి యావత్. తస్యైవ తదీయఏవ యోఽనన్యసాధారణత్వాత్పరోద్వేజకత్వాచ్చ తస్యైవ నందకో నందయితా చేత్యర్థః. స నందకో నందకాఖ్యః ఖడ్గోఽభూత్ సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. సంబంధానువాదేన సన్నిధానమేవాత్ర విధేయం ప్రకరణాత్. అత్రానన్యసాధారణత్వపరోద్వేజ

కత్వపదార్థాభ్యాం విశేషణగత్యా నందకస్య తదీయతాసమర్థనాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

న నీతమన్యేన నతిం కదాచి
త్కర్ణాంతికప్రాప్తగుణం క్రియాసు,
విధేయ మస్యాభవదంతికస్థం
శార్ఙ్గం ధనుర్మిత్రమివ ద్రఢీయః. 20

న నీతమితి. కదాచిదపి అన్యేన పురుషాంతరేణ నతిమాకర్షణం, భేదేన స్వాను కూల్యం చ, న నీతం న ప్రాపితం, క్రియాసు రణకర్మసు, హితాహితకృత్యేషు చ, కర్ణాంతికం కర్ణగోచరం, ప్రాప్తో గుణో మౌర్వీ అప్రతారూపధర్మశ్చ యస్య తత్, విధేయం క్రియాసు వశంవదం' ద్రఢీయో దృఢతరం, పీడాసహమితి యావత్. శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం నామ ధనుః, మిత్రమివాస్య హరేరంతికస్థం సన్నిహితమభవత్.

ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాదః
కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసః,
మందానిలాపూరకృతం దధానో
నిధ్వాన మశ్రూయత పాంచజన్యః. 21

ప్రవృద్ధేతి. ధియం రాతీతి ధీరో మనోహరః మంద్రో గంభీరోఽంబుదస్యేవ ధీరశ్చ నాదః, ప్రవృద్ధో యేన సః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాద ఇత్యుపమా. కృష్ణ ఏవార్ణవః తస్యాభ్యర్ణచరోఽంతికచారీ. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభి తోఽవ్యయ మి' త్యమరః. స చాసావేకహంసశ్చేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం, మందా నిలస్యాపూరః ఆపూరణం, తేన కృతం జనితం, నిధ్వానం దధానః, అనాధ్మాతోఽపి మందమారుతప్రవేశాదేవ ధ్వనన్నితి పాటవాతిశయోక్తిః. ధ్వన్యసంబంధేఽపి సంబంధ కథనాత్, పంచజనో నామ కశ్చిదసురః తత్ర భవః పాంచజన్యః అస్య శంఖః 'బహిర్దేవ పంచజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్య మి' తి ఞ్య ప్రత్యయః. అశ్రూయత శ్రూయతేస్మ, పాంచజన్యోఽపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. వీణాశబ్ద్యతే, పుష్పాణ్యాఘ్రాయంత ఇత్యాదివ ద్ధర్మధర్మిణోరభేదేనోపచారాత్పాంచజన్యస్య శ్రవణోక్తిః.

రరాజ సంపాదకమిష్టసిద్ధే స్సర్వాసు దిక్ష్వప్రతిషిద్ధమార్గమ్,
మహారథః పుష్యరథం రథాంగీ క్షిప్రం క్షపానాథ ఇవాధిరూఢః.

రరాజేతి. మహాన్ రథో యస్య స మహారథః రథికవిశేషః, 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్యుధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యాహుర్నీతికోవిదాః' ఇతి. రథాంగం చక్రమస్యాస్తీతి రథాంగీ హరిః ఇష్టసిద్ధేః సంపాదకం లక్షణవత్త్వాత్ 'పుష్యస్సర్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. సర్వాసు దిక్షు అప్రతిషిద్ధమార్గ మనిషిద్ధ గమనమిత్యర్థః అధిష్ఠాతృశక్తేర్నిరంకుశత్వాత్. 'పుష్యోహస్తో మైత్ర మశ్వినీ చ చత్వార్యాహు స్సర్వదిగ్ద్వారకాణీ' తి శాస్త్రాచ్చేతిభావః. క్షిప్రం క్షిప్రగామినం, అన్యత్ర క్షిప్రకారిణం, 'క్షిప్రంచాశ్విని సేశపుష్యమ్' ఇతి శాస్త్రాత్. పుష్యరథం క్రీడా రథం. 'అసౌ పుష్యరథశ్చక్రయానం న సమరాయ యది' త్యమరః. అధిరూఢస్సన్ పుష్యో రథ ఇవ పుష్యరథః తమధిరూఢః పుష్యనక్షత్రగతః క్షపానాథశ్చంద్రఇవ రరాజ.

ధ్వజాగ్రధామా దదృశేఽథ శౌరే
సంక్రాంతమూర్తి ర్మణిమేదినీషు,
ఫణావత స్త్రాసయితుం రసాయా
స్తలం వివిక్షు న్నివ పన్నగారిః. 23

ధ్వజేతి. అథ రథారోహణానంతరం శౌరేః శ్రీకృష్ణస్య ధ్వజాగ్రం ధామస్థానం యస్యసః మణిమేదినీషు కుట్టిమేషు, సంక్రాంతమూర్తిః ప్రతిబిమ్బితాంగః. పన్నగారిః గరుత్మాన్, ఫణావత స్సర్పాన్, త్రాసయితుం భీషయితుం, రసాయా స్తలం పాతాళం వివిక్షన్ ప్రవేష్టుమిచ్ఛన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా. విశతేస్సన్నంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. దదృశే దృష్టః, సోపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః.

యియాసత స్తస్య మహీధ్రరంధ్ర
భిదాపటీయా న్పటహప్రణాదః,
జలాంతరాణీవ మహార్ణవౌఘ
శ్శబ్దాంతరాణ్యంతరయాంచకార. 24

యియాసతఇతి. యాతుమిచ్ఛతః యియాసతః యాతేస్సన్నంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. తస్య హరేస్సంబంధి మహీంధరంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః మూలవిభుజాదిత్వాత్క ప్రత్యయః. యథాహ వామనః—'మహీధ్రాదయోమూలవిభుజాదిదర్శనా'దితి, తేషాం రంధ్రాణి బిలాని, తేషాం భిదా భేదనం, షిద్భిదాదిభ్యోఙ్. భిదాయాం పటీయాన్ సమర్థతరః పటహప్రణాదో నిస్సాణఘోషః మహార్ణవస్యౌఘః ప్రవాహః అన్యాని జలాని జలాంతరాణీతి 'సుప్సుపే' తి సమాసః అన్యాన్ శబ్దాన్ శబ్దాంతరాణి పూర్వవత్సమాసః, అంతరాణి అంతర్హితాని, చకార అంతరయాంచకార ఛాదయామా

నేత్యర్థః. అంతరశబ్దాదంతర్ధానార్థాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లిట్. 'అంతర మవకాశావధి పరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

యత స్స ధర్తా జగతాం జగామ ధర్త్రా ధరిత్ర్యాః ఫణినాతతోఽధః,
మహాభరాభుగ్నశిరస్సహస్రసాహాయ్యకవ్యగ్రభుజం ప్రసస్రే. 25

యతఇతి. జగతాం ధర్తా ధారయితా కుక్షిస్థాఖిలలోకఇతి భావః, 'కర్తృకర్మణోః కృతీ' తి కర్మణి షష్ఠీ. స హరిః యతః యేన భూభాగేన జగామ తతస్తస్మిన్నేవభాగే అధః పాతాళే ధరిత్ర్యాః, ధరణ్యాః ధర్త్రా ధారయిత్రా, పూర్వవత్ షష్ఠీ· ఫణినా శేషేణ మహతా భరేణ అసమస్తాద్భుగ్నస్య కుబ్జీభూతస్య శిరస్సహస్రస్య సాహాయ్యకే సహాయకర్మణి, యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్. వ్యగ్రాస్త్వరమాణాః భుజాయస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా ప్రసస్రే ప్రసృతం, భావేలిట్. హరిశ్చచారేత్యర్థః· అత్ర శేషస్య విశిష్టప్రసరణాసంబంధేఽపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

అథోచ్చకైస్తోరణసంగభంగభయావనమ్రీకృతకేతనాని,
క్రియాఫలానీవసునీతిభాజంసైన్యానిసోమాన్వయమన్వయుస్తమ్. 26

అథేతి. అథ హరిచలనానంతరం ఉచ్చకైరున్నతే తోరణే ద్వారదారుణి సంగేన భంగః తస్మాద్భయేన అవనమ్రీకృతాని కేతనాని యైస్తాని సైన్యాని సోమస్యాన్వయస్సంతానః తం సోమాన్వయం హరిం సునీతిభాజం సుష్ఠునీతిమంతం క్రియాస్సామాద్యుపాయప్రయోగాః తాసాం ఫలాని హిరణ్యభూమిత్రాదిలాభాఇవ, అన్వయుః అన్వగచ్ఛన్, యాతేర్లఙ్. 'లఙశ్శాకటాయనస్యే'తి ఝేర్జుస్.

శ్యామారుణైర్వారణదానతోయై
రాలోడితాః కాంచనభూపరాగాః,
ఆనేమిమగ్నైశ్శితికంఠపింఛ
క్షోదద్యుతశ్చుక్షుభిరే రథాఙ్గైః. 27

శ్యామేతి. శ్యామానిచతాన్యరుణానిచ తైః శ్యామారుణైః కృష్ణలోహితైః 'వర్ణో వర్ణేనే'తి సమాసః. వారణదానతోయైః, గజమదోదకైః, ఆలోడితాస్సమ్మేళితాః, అతఏవ శితికంఠపింఛక్షోదోమయూరబర్హచూర్ణ ఇవ ద్యోతంతఇతి తథోక్తాః, క్విప్. ఉపమాలంకారః. కాంచనమయీ భూః కాంచనభూః, తస్యాః పరాగాః పాంసవః, ఆనేమిభ్యః ఆనేమి నేమిమభివ్యాప్య ప్రధిపర్యంతం 'చక్రధారా ప్రధిర్నేమి'రి త్యమరశేషః 'ఆఙ్మర్యా దాభివిధ్యో' రి త్యభివిధావవ్యయీభావః. మగ్నైః రథాఙ్గైః చుక్షుభిరే, పిష్టాఇత్యర్థః. పరాగాణాం విశిష్టపేషణాసంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తయాచ మహతీ గజరథసంపత్తిర్వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

నలంఘయామాసమహాజనానాంశిరాంసి నైవోద్ధతిమాజగామ,
అచేష్టతాష్టాపదభూమిరేణుః పాదాహతో యత్సదృశం గరిమ్ణః.

నేతి. అష్టసు లోహేషు పదం ప్రతిష్ఠాస్యేతి అష్టాపదం సువర్ణం, 'రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనదమష్టాపదోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. తస్య భూమిః తస్యాః రేణుః కాంచన భూరజః, పాదాహతః, రథాశ్వాదిచరణాహతోఽపి సన్నిత్యర్థః, మహాజనానాం బహు జనానాం, పూజ్యానాంచ, శిరాంసి న లంఘయామాస, నాతిక్రామతిస్మ, కింబహునా ఉద్ధతిముత్పతనం దర్పం చ నైవాజగామ, కుతః, యద్యస్మాత్ గరిమ్ణో గురుత్వగుణస్య మాహాత్మ్యస్యచ 'ప్రియస్థిరే'త్యాదినా గురోర్గరాదేశః సదృశమనురూపం యథాతథా అచేష్టత అచలత్ వ్యవహారే గురుత్వస్య ఔద్ధత్యప్రతిబంధకత్వాదితి భావః, అత్రానౌద్ధత్యాది ప్రస్తుతసువర్ణపరాగవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతసుజనప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

నిరుధ్యమానా యదుభిః కథంచిన్ముహుర్యదుచ్చిక్షిపురగ్రపాదాన్,
ధ్రువం గురూన్మార్గరుధః కరీంద్రానుల్లంఘ్యగంతుంతురగాస్తదీషుః.

నిరుధ్యమానా ఇతి. తురగాః యదుభిరారూఢైరితి భావః, కథంచిదతి ప్రయత్నేన, నిరుధ్యమానాః వల్గాకర్షణేన వార్యమాణా అపి, యద్యస్మాత్ అగ్రాణిచ తే పాదాశ్చ తానగ్రపాదాన్, 'హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినోర్భేదాభేదా'దితి వామన సూత్రాత్సమానాధికరణసమాసః. ముహురుచ్చిక్షిపుః క్షిప్తవంతః, తత్తస్మాన్మార్గం రుంధంతీతి మార్గరుధః మందగమనేన మార్గరోధినః, క్విప్. గురూన్ మహతః పూజ్యాంశ్చ ఆలంఘ్యానపీతి భావః. కరీంద్రానుల్లంఘ్య గంతుమీషురిచ్ఛంతిస్మ ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షా. గురవోఽపి సన్మార్గప్రతిరోధకాః పరైరుల్లంఘ్యా ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

అవేక్షితానాయతవల్గమగ్రే తురంగిభిర్యత్ననిరుద్ధవాహైః,
ప్రక్రీడితాన్రేణుభిరేత్యతూర్ణం నిన్యుర్జనన్యః పృథుకాన్పథిభ్యః.

అవేక్షితానితి. ఆయతా ఆకృష్టా, వల్గాముఖరజ్జుర్యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాతథా యత్నేన దుర్వారవేగత్వాదతిప్రయత్నేన నిరుద్ధా వాహా వాజినో యైస్తైః 'వాజివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయ' ఇత్యమరః. తురంగిభిరశ్వసాదిభిః పురోఽగ్రే, పురోదేశే అవేక్షితానాలోకితాన్ రేణుభిః ప్రక్రీడంతీతి ప్రక్రీడితాన్ పాంసుక్రీడాకరాన్ కర్తరి క్తః. పృథుకాన్ శిశూన్, 'పృథుకశ్శాబకశ్శిశు' రిత్యమరః. జనన్యస్తూర్ణమేత్య పథిభ్యో నిన్యుః అపసారయాంచక్రురితి స్వభావోక్తిః.

దిదృక్షమాణాః ప్రతిరథ్యమీయు
ర్మురారిమారాదనఘం జనౌఘాః,

అనేకశస్సంస్తుతమప్యనల్పా
నవం నవం ప్రీతిరహో కరోతి. 31

దిదృక్షమాణా ఇతి. అనఘమకళంకం మురారిం దిదృక్షమాణాః, ద్రష్టుమిచ్ఛంతః దృశేస్సన్నంతాల్లటశ్శానజాదేశః. 'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సన ఇత్యాత్మనేపదం: జనౌఘాః రథ్యాయాం ప్రతిరథ్యం యథార్థేఽవ్యయీభావః ఆరాత్సమీపమ్. 'ఆరాద్దూరసమీపయో' రిత్యమరః. ఈయుః, ఆజగ్ముః 'ఇటో౽లిటి దీర్ఘ ఇణః కి తీ' త్యభ్యాసదీర్ఘః. నను నిత్యపరిచితే కా దిదృక్షేత్యత్రాహ—అనేకశ ఇతి బహువారమిత్యర్థః. 'బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామి'తి శస్ప్రత్యయః. సంస్తుతం పరిచితమపి వస్తుజనం వేతి శేషః. 'సంస్తవస్స్యాత్పరిచయ' ఇత్యమరః. అనల్పా అధికా ప్రీతిః ప్రేమకర్త్రీ నవంనవం, అభీక్ష్ణ్యేన నవంకరోతి 'నిత్యవీప్సయో' రితి నిత్యార్థే ద్విర్భావః. అహో శబ్దః పురాణస్యాపి నూతనత్వమిత్యాశ్చర్యే. యథా పరమప్రేమాస్పదం వస్తు నిత్యదృష్టమపి అదృష్టచరమివ ప్రతిక్షణం దిదృక్షతే భగవానపి తథైవేతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

ఉపేయుషో వర్త్మ నిరంతరాభి
రసౌ నిరుచ్ఛ్వాసమనీకినీభిః,
రథస్య తస్యాం పురి దత్తచక్షు
ర్విద్వాన్ విదామాస శనైర్న యాతమ్. 32

ఉపేయుష ఇతి. విద్వానభిజ్ఞః అతఏవ తస్యాం పురి నగర్యాం దత్తచక్షుర్నివిష్టదృష్టిరసౌ హరిః నిరంతరాభి ర్నీరంధ్రాభిరనీకినీభిస్సేనాభిః నిరుచ్ఛ్వాసమతిసంకటం వర్త్మ ఉపేయుషః ప్రాప్తస్య రథస్య శనై ర్యాతం సంబాధనిబంధనం మందగమనం నవిదామాస న వివేద, 'ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామి' త్యామ్ ప్రత్యయః. వ్యాసంగాదనివేదనం న త్వజ్ఞానాదితి భావః. వ్యాసంగస్య పదార్థత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

అథైకత్రింశతా శ్లోకైః ద్వారకాం వర్ణయతి:—

మధ్యేసముద్రం కకుభః పిశంగీ ర్యా కుర్వతీ కాఞ్చనవప్రభాసా,
తురంగకాన్తాముఖహవ్యవాహజ్వాలేవ భిత్త్వా జల ముల్లలాస. 33

మధ్యేసముద్రమితి. మధ్యేసముద్రస్య మధ్యేసముద్రం 'పారేమధ్యేషష్ఠ్యా వే'తి వికల్పాదవ్యయీభావః. మధ్యేశబ్దస్యతత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం కాఞ్చనవప్రభాసా హేమప్రాకారప్రభయా, కకుభో దిశః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః, 'గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్. కుర్వతీ యా పూః జలం సముద్రోదకం భిత్త్వా ఉత్థితేతి శేషః, తురంగకాన్తా

యాః బడబాయాముఖే హవ్యం వహతీతి హవ్యవాహః కర్మణ్యణ్. తస్య బడబాగ్నే ర్జ్వాలేవ ఉల్లలాస ఉద్బభాసే, అత్ర, సముద్రాంతర్లీనాయాం బడబానలజ్వాలాయాం కదాచిత్సంభావ్యమానస్య మధ్యోల్లసనస్యపురీదర్శనాభేదాధ్యవసాయేన అస్యాజ్వాలాత్వముత్ప్రేక్ష్యతే. ఇవశబ్దోఽయముత్ప్రేక్షావ్యంజకఏవ నోపమాయాః, ఈదృగ్జ్వాలాయా అప్రసిద్ధత్వేన ఉపమానత్వాయోగాత్. 'మన్యేశంకేధ్రువంనూనం ప్రాయ ఇత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతే శబ్దైరివశబ్దోఽపితాదృశ, ఇత్యాచార్యదండీ.

కృతాస్పదా భూమిభృతాంసహస్రై రుదన్వదంభఃపరివీతమూర్తిః,
అనిర్విదా యా విదధే విధాత్రా పృథ్వీ పృథివ్యాః ప్రతియాతనేవ.

కృతేతి. భూమిభృతాం రాజ్ఞాం, గిరీణాంసహస్రైః కృతాస్పదా, కృతాధిష్ఠానా 'ఆస్పదంప్రతిష్ఠాయా మి'తి నిపాతః, ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వానుదధిః 'ఉదన్వానుదధౌ చే'తి నిపాతనాత్సాధుః తస్యాంభోభిః పరివీతాపరివేష్టితామూర్తిః స్వరూపంయస్యాస్సా పృథ్వీపృథుః 'వోతోగుణవచనా ది'తి వికల్పాత్ జీష్. ఏవంభూతాయాపూఃసనిర్విద్యతే నఖిద్యతఇత్యనిర్విత్ విదేర్జ్ఞానార్థాత్ నిఃపూర్వాత్ సత్సూద్విషేత్యాదినాక్విప్, తేన అనిర్విదా అఖిన్నేన అన్యథా శిల్పసౌష్ఠవాసిద్ధేరితిభావః. విధాత్రాప్రథతఇతి పృథివీభూః ప్రథేరాణాదికష్షివన్ షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతిజీష్, తస్యాః ప్రతియాతనాప్రతికృతిరివ విదధే, విహితా 'ప్రతిమాతనాప్రతిచ్ఛాయాప్రతికృతి రి'త్యమరః. భూప్రతినిధిత్వోత్ప్రేక్షయా పురోవైచిత్ర్యవిస్తారాదివస్తువ్యజ్యతే.

త్వష్టుస్సదాభ్యాసగృహీతశిల్ప విజ్ఞానసంపత్ప్రసరస్య సీమా,
అదృశ్యతాదర్శతలామలేషుచ్ఛాయేవ యా స్వర్జలధేర్జలేషు. 35

త్వష్టురితి. త్వష్టుర్విశ్వకర్మణః సదాభ్యాసేనగృహీతోలబ్ధోయః శిల్పవిజ్ఞానస్య శిల్పవిద్యాయాఏవ సంపదః ప్రసరః ప్రకర్షః తస్య సీమా అవధిః అప్రతిమేతియావత్. యాపూః ఆదర్శతలామలేషు దర్పణపృష్ఠస్వచ్ఛేషు 'దర్పణేముకురాదర్శా వి'త్యమరః. జలధేర్జలేషు స్వః స్వర్గస్య 'స్వరవ్యయ మి' త్యమరః. ఛాయాప్రతిబింబమివ అదృశ్యతేత్యుత్ప్రేక్షా. ఛాయాత్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కభార్యయో రితి వైజయంతీ.

రథాంగభర్త్రేఽభినవం వరాయ యస్యాః పితేవప్రతిపాదితాయాః,
ప్రేమ్ణోపకంఠం ముహురంకభాజో రత్నావలీ రంబుధిరాబబంధ.

రథాంగేతి, అమ్బుధిః పితేవ వరాయ శ్రేష్ఠాయ జామాత్రేచ 'వరోజామాతృషిద్గయోః శ్రేష్ఠేవ్యవ ది'తి విశ్వః. రథాంగభర్త్రే చక్రధరాయ, హరయే అభినవం యథాతథా ప్రతిపాదితాయాః అంకస్సమీపఉత్సంగశ్చతద్భాజః. 'అంకస్సమీప ఉత్సంగే చిహ్నే స్థానాపరాధయో రి'తి కేశవః. యస్యాః పురః ఉపకంఠం అంతికే

అత్యంతసంయోగేద్వితీయా. అన్యత్ర కంఠే విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః. ముహుః ప్రేమ్ణా రత్నావళీ రాబబంధ ఆముమోచ, శ్లేషానుప్రాణితేయముపమేతి సంకరః.

యస్యాశ్చలద్వారిధివారివీచిచ్ఛటోచ్ఛలచ్ఛంఖకులాకులేన,
వప్రేణ పర్యంతచరోడుచక్రస్సుమేరువప్రోఽన్వహమన్వకారి. 37

యస్యా ఇతి. చలంతీనాం వారిధివారివీచీనాం ఛటాసు పరంపరాసు, ఉచ్ఛలద్భి రుత్పతద్భిః శంఖానాం కులైరాకులేన ఆకీర్ణేన యస్యాః పురః వప్రేణ ప్రాకారేణ పర్యంతచరముడుచక్రం నక్షత్రమండలం యస్యసః సుమేరోర్వప్రస్సానుః. 'సాను ప్రాకారయోర్వప్ర' ఇత్యభయత్రాపి సజ్జనః. అహన్యహని అన్వహం 'అవ్యయంవిభక్తి' త్యాదినా యథార్థేఽవ్యయీభావః. అనశ్చ నపుంసకాదన్యతరస్యామితి సమాసాంతః, అన్వకారి అనుకృతః, తత్సామ్యం ప్రాపేత్యర్థః. మేరూపమానాద్వప్రస్యతత్తుల్యమాన్నత్యం వ్యజ్యతే.

వణిక్పథే పూగకృతాని యత్ర భ్రమాగతైరంబుభిరమ్బురాశిః,
లోలైరలోలద్యుతిభాంజి ముష్ణన్రత్నాని రత్నాకరతామవాప.

వణిగితి. యత్ర యస్యాం పురి, వణిజాం పథి వణిక్పథే ఆపణే, అపూగాః పూగాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని పుంజీకృతాని 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి' రితి సమాసః, శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనమితి చ్వ్యర్థతాచ. అలోలద్యుతిభాంజి స్థిరప్రభావంతి రత్నాని లోలైశ్చలైః అతఏవ భ్రమాగతైః జలనిర్గమమార్గాగతైః. 'భ్రమాశ్చజలనిర్గమా' ఇత్యమరః, అంబుభిర్ముష్ణన్ అపహరన్ అంబురాశిరర్ణవః .జలమాత్రసారోపీతి భావః, రత్నాకరతామవాప న తు ప్రాగితి భావః, అత్రామ్బురాశేః ప్రాగ్రత్నసంబంధేప్యసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయాచపుర్యా సముద్రాతిశాయినీ రత్నసమృద్ధిర్వస్తు వ్యజ్యతే.

అంభశ్చ్యుతః కోమలరత్నరాశీనపాంనిధిః ఫేనపినద్ధభాసః,
యత్రాతపే ధాతుమివాధితల్పం విస్తారయామాస తరంగహస్తైః.

అంభ ఇతి. యత్ర పురి అపాంనిధిస్సముద్రః అంభః చ్యోతంతి క్షరంతీత్యంభశ్చ్యుతః జలస్రావిణః అత ఏవ ఫేనైః పినద్ధభాసః పిహితకాంతీన్, అపిపూర్వాన్నహ్యతేః కర్మణి క్తః, 'వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరి' త్యపేరకారలోపః. కోమలానుత్కృష్టాన్ రత్నరాశీన్ ఆతపే ధాతుం శోషణార్థం నిధాతుమివేతిఫలోత్ప్రేక్షా, తల్పేష్వట్టేషు అధితల్పం. 'తల్పంశయ్యాట్టదారే' ష్విత్యమరః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. తరంగైరేవ హస్తైః విస్తారయామాస ప్రసారయామాస. అత్రాతపాధ్యానస్య తరంగహస్తసాధ్యత్వేనోత్ప్రేక్షారూపకయోస్సంకరః.

యత్సాల ముత్తుంగతయా విజేతుం
దూరా దుదస్థీయత సాగరస్య,
మహోర్మిభి ర్వ్యాహతవాంఛితార్థైః
వ్రీడాదివాభ్యాశగతై ర్విలిల్యే. 40

యదితి. సాగరస్య మహోర్మిభిః కర్తృభిః యత్సాలం యస్యాః ప్రాకారం 'ప్రాకారో వరణస్సాల' ఇత్యమరః, ఉత్తుంగతయా ఔన్నత్యగుణేన, విజేతుం జేతుమి వేత్యర్థః. ఫలోత్ప్రేక్షేయం వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. దూరాదుదస్థీయత ఉత్థితం భావే లఙ్. తథా అభ్యాశగతై స్సమీపగతైః 'సమీపే నికటాభ్యాశసన్నికృష్టసనీడవ ది' త్యమరః. వ్యాహతో వాంఛితార్థస్సాలవిజయరూపో యేషాం తైః విజయాక్ష మైరిత్యర్థః. అతఏవ వ్రీడాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా. విలిల్యే విలీనం లీయతేర్భావే లిట్. అత్రాక్షిప్తస్యాస్య విజిగీషోర్వ్రీడానుదయాత్సాపేక్షత్వేన ఉత్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

కుతూహలేనేవ జవాదుపేత్య
ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధః,
రసన్నరోదీద్భృశ మంబువర్ష
వ్యాజేన యస్యా బహిరంబువాహః. 41

కుతూహలేనేతి. అమ్బూని వహతీత్యంబువాహో మేఘః కర్మణ్యణ్, కుతూహలేనేవ అంతః ప్రవేశకౌతుకేనేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా, జవాదుపేత్య యస్యాః ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధో నివారితః, అతఏవ బహిరేవ రసన్ గర్జన్ దుఃఖాక్రందం శ్చేతి శ్లేషః. అంబువర్షవ్యాజేన భృశమరోదీత్ అశ్రూణి ముక్తవాన్ రుదిర్ అశ్రువిమోచనే లఙ్. రుదశ్చ పంచభ్య ఇతి ఈడాగమః. అత్రాంబువర్షవ్యాజేనేత్యపహ్నవస్య ఉక్తోత్ప్రేక్షాసాపేక్షత్వాత్సంకరః.

యదంగనారూపసరూపతాయాః
కంచి ద్గుణం భేదకమిచ్ఛతీభిః,
ఆరాధితో ఽద్ధా మను రప్సరోభిః
చక్రే ప్రజా స్స్వా స్సనిమేషచిహ్నాః. 42

యదితి. యస్యాం పుర్యాం అంగనానాం రూపం సౌందర్యమాకారో వా 'రూపంస్వభావే సౌందర్యఆకారశ్లోకయోరపీ' తి విశ్వః. తస్య సరూపతాయాః సారూప్యాత్ భేదకం వ్యావర్తకం, కంచిద్గుణం ధర్మమిచ్ఛతీభిః అపేక్షమాణాభిః 'అక్ష్ణోర్నిమి' తి వికల్పాన్నిమభావః. అప్సరోభిరారాధితః ప్రార్థితః మనుః మానుషసృష్టికర్తా,

స్వాః స్వకీయాః, ప్రజాః నిమేషః పక్ష్మపాతఏవ చిహ్నం వ్యావర్తకం, తేన సహావర్తంత ఇతి సనిమేషచిహ్నాః 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. చక్రే అర్థాత త్త్వమిత్యుత్ప్రేక్షా. 'తత్త్వే త్వద్ధాంజసాద్వయమి' త్యమరః. అత్ర స్వాభావిక నిమేషస్య అప్సరః ప్రార్థనాహేతుకత్వోత్ప్రేక్షయా ద్వారకాంగనానాం నిమేషమాత్ర భిన్నమమానుషం సౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

స్ఫురత్తుషారాంశుమరీచిజాలై
ర్వినిహ్నుతా స్స్ఫాటిక సౌధపఙ్క్తీః,
ఆరుహ్య నార్యః క్షణదాసు యస్యాం
నభోగతా దేవ్య ఇవ వ్యరాజన్. 43

స్ఫురదితి. యస్యాం పురి క్షణదాసు రాత్రిషు. నార్యః స్ఫురద్భిః తుషారాంశోశ్చంద్రస్య మరీచిజాలై శ్చంద్రికాభిః వినిహ్నుతా అపహ్నుతాః తదేకరూపతాప త్తేరగృహ్యమాణా ఇత్యర్థః. అతఏవ సామాన్యాలంకారః. 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతే'తి లక్షణాత్. స్ఫాటికానాం స్ఫటికవికారాణాం సౌధానాం పఙ్క్తీరారుహ్య నభోగతా దేవ్యో దేవాంగనా ఇవ, దేవశబ్దస్య పచాదిషు దేవవదితి పాఠాత్ 'టిడ్ఢాణ ఞి'త్యాదినా ఙీప్. వ్యరాజన్ సౌధానామగ్రహణాదభ్రంకషత్వాచ్చ తత్ర లక్ష్యమాణాః స్త్రియః ఖేచర్యఇవ రేజు రిత్యర్థః. అత్ర నభోగతత్వోత్ప్రేక్షాయాః పూర్వోక్త సామాన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః.

కాంతేందుకాంతోపలకుట్టిమేషు
ప్రతిక్షపం హర్మ్యతలేషు యత్ర,
ఉచ్చైరధఃపాతిపయోముచోఽపి
సమూహమూహుః పయసాం ప్రణాళ్యః. 44

కాంతేతి. యత్ర క్షపాసు ప్రతిక్షపం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, కాంతాని రమ్యాణి ఇందుకాంతోపలానాం చంద్రకాంతమణీనాం కుట్టిమాని నిబద్ధభూమయో యేషు తేషు 'కుట్టిమోఽస్త్రీ నిబద్ధా భూ' రిత్యమరః. హర్మ్యతలేషు ఉచ్చైరున్నతాః ప్రణాళ్యః, జలమార్గాః 'ద్వయోః ప్రణాళీపయసఃపదవ్యా మి'త్యమరః. అధఃపాతినః అధశ్చరాః, పయోముచో మేఘా యాసాం తాః అధఃకృతమేఘమండలత్వాత్ అజ్ఞాత వృష్టిపాతా అపీత్యర్థః. విరోధాలంకారః. పయసాం సమూహం పయః పూరం ఊహుః వహంతిస్మ. చంద్రకాంతనిష్యందై రితి భావః. వహేర్లిట్. వచిస్వపీ'త్యాదినా సంప్రసారణం. అత్ర సౌధానాం ప్రణాళీనాంచ తాదృగౌన్నత్యపయః పూరా సంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

రతౌ హ్రియా యత్ర నిశామ్య దీపా
న్జాలాగతాభ్యోఽధిగృహం గృహిణ్యః,
బిభ్యు ర్బిడాలేక్షణభీషణాభ్యో
వైదూర్యకుడ్యేషు శశిద్యుతిభ్యః. 45

రతావితి. యత్ర పురి గృహేష్వధిగృహం విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః. గృహిణ్యః, కులాంగనాః, అతఏవ రతౌ రతికాలే, హ్రియా దీపాన్ నిశామ్య నిర్వాప్య 'శమేర్ద ర్శనవ్యతిరిక్తార్థేమిత్త్వాద్ధ్రిస్వాదేశాభావశ్చింత్యః. (నిశమ్యేత్యేవపాఠో వల్లభాంగీకృతః) జాలాగతాభ్యో+గవాక్షమార్గప్రవిష్టాభ్యః 'జాలంగవాక్షఆనాయ'ఇతి విశ్వః, విదూరాత్ప్రభవంతీతి వైదూర్యాణి వాలవాయజమణయః 'వైదూర్యంవాలవాయజ మి' తివిశ్వః. 'విదూరాఞ్ఞ్య' ఇతి ఞ్యప్రత్యయః. 'అత్ర విదూరశబ్దో వాలవాయస్యాదేశః పర్యాయో వాతత్రోపచరితో వా, తేన వాలవాయాద్గిరేరసౌ ప్రభవతి, నవిదూరాన్నగరాత్. అత్రతు సంస్క్రియత ఇత్యాక్షేపః ప్రత్యుక్తః తదుక్తమ్— 'వాలవ యోవిదూరంచ ప్రకృత్యంతరమేవవా, నవైతత్రేతిచేద్బ్రూయాజ్జిత్వరీవదుపాచరేది'తి. తేషుకుడ్యేషుభిత్తిషు సంక్రాంతాభ్య ఇతిశేషః. అతఏవ తచ్ఛాయాపత్త్యాపైంగళ్యాత్, బిడాలేక్షణవద్భీష యంతీతి భీషణాభ్యః భయంకరాభ్యః+నంద్యాదిత్వాత్కర్తరి ల్యుట్ ప్రత్యయేటాప్. శశిద్యుతిభ్యో బిభ్యుర్భీతాః మార్గ్యాఃతిభావః. లిట్, అత్ర లజ్జావారణాయ దీపనిర్వాపణే న కేవలంతదసిద్ధిః ప్రత్యుత భయంచోత్పన్నమితి అనర్థోత్పత్తిరూపోవిషమప్రభేదః. 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్యవాభవేత్, విరూపఘటనావాస్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధే'తి లక్షణాత్.

యస్యామతిశ్లక్ష్ణతయా గృహేషు
విధాతు మాలేఖ్యమశక్నువంతః,
చక్రుర్యువానః ప్రతిబింబితాంగా
స్సజీవచిత్రా ఇవ రత్నభిత్తీః. 46

యస్యామితి. యస్యాం గృహేషు అతిశ్లక్ష్ణతయా రత్నభిత్తీనామతిస్నిగ్ధతయా ఆలేఖ్యం చిత్రం, విధాతుం నిర్మాతుం, అశక్నువంతః యువానః ప్రతిబింబితాంగాః స్వయం తాసు సంక్రాంతమూర్తయస్సంతః రత్నభిత్తీస్సజీవచిత్రా స్సచేతనచిత్రవతీరివ, చక్రురిత్యుత్ప్రేక్షా.

సావర్ణ్యభాజాం ప్రతిమాగతానాం
లక్ష్యైః స్మరాపాండుతయాంగనానామ్,
యస్యాం కపోలైః కలధౌతధామ
స్తంభేషు భేజే మణిదర్పణశ్రీః. 47

సావర్ణ్యేతి. యస్యాం పురి కలధౌతధామస్తంభేషు హేమాకారస్తంభేషు. 'కలధౌతం రూప్యహేమ్నోరి' తి విశ్వః. ప్రతిమాగతానాం, ప్రతిబింబగతానాం, సావర్ణ్యభాజాం తత్సావర్ణ్యాదగృహీతభేదానామిత్యర్థః, అతఏవ సామాన్యాలంకారః 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతే' తి లక్షణాత్, అంగనానాం స్మరాపాండుతయా స్మరేణ మదనేన ఆపాండుతయా లక్ష్యైః భిన్నవర్ణత్వాద్భేదేనగృహ్యమాణై రిత్యర్థః. కపోలైర్మణిదర్పణానాం స్ఫటికమణిముకురాణాం. శ్రీరివశ్రీర్భేజే ప్రాప్తేతి నిదర్శనా. సా చోక్తసామాన్యప్రసాదలబ్ధేతి తేనాస్యాస్సంకరః.

> శుకాంగనీలోపలనిర్మితానాం
> లిప్తేషు భాసా గృహదేహలీనామ్,
> యస్యా మలిందేషు న చక్రురేవ
> ముగ్ధాంగనాగోమయగోముఖాని. 48

శుకాంగేతి. యస్యాం పురి ముగ్ధాంగనాః శుకాంగవన్నీలా ఉపలా మణయోమరకతాసిత్యర్థః. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా వి' తి విశ్వః. తైర్నిర్మితానాం గృహదేహళ్యో గృహద్వారశాఖాధారదారూణి, 'గృహావగ్రహణీదేహళ్యంగణంచత్వరాజిర' ఇత్యమరః. తాసాం భాసా లిప్తేషు అళిందేషు ద్వారబహిర్భాగేషు. 'ప్రఘాణప్రఘణాళిందా బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠక' ఇత్యమరః. గోః పురీషం గోమయం 'గోశ్చ పురీష' ఇతి మయట్ తస్య గోముఖాని లేపనాని 'లేపనేకుటిలాగా (కా) రే వాద్యభాండేపిగోముఖ' మితి విశ్వః. న చక్రురేవ మరకతప్రభాయాం విలేపనభ్రాంత్యేతి భావః. అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. 'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్వస్త్వంతరమతిర్యత్ర స భ్రాంతిమాని' తి సర్వస్వకారలక్షణాత్.

> గోపానసీషు క్షణమాస్థితానా మాలంబిభిశ్చంద్రకిణాం కలాపైః.
> హరిన్మణిశ్యామతృణాభిరామై ర్గృహాణి నీవ్రైరివ యత్ర రేజుః. 49

గోపానసీష్వితి. యత్రపురి గృహాణి గోపానసీషు వలభీఛాదనాధారదారుషు, వంశపంజరేష్విత్యర్థః, అతఏవ 'గోపానసీతువలభీచ్ఛాదనేవక్రదారుణీ' త్యత్రపటలాధారవంశపంజరే ఇత్యాహ క్షీరస్వామీ. క్షణమిత్యత్ర కాలం అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ఆస్థితానామాసీనానాం చంద్రకాః మేచకాః, 'సమౌ చంద్రకమేచకౌ వి' త్యమరః. తద్వతాం చంద్రకిణాం మయూరాణామాలంబిభిర్లంబమానైః కలాపైర్బర్హైః. 'కలాపో భూషణే బర్హే' ఇత్యమరః. హరిన్మణయో మరకతాని. 'గారుత్మతం మరకతమశ్మగర్భం హరిన్మణిరి' త్యమరః. తద్వచ్ఛ్యామైః తృణైః అభిరామాణి హరితతృణమయానీత్యర్థః. తైః నీవ్రైః పటలప్రాంతైరివ రేజుః, 'వలీకనీవ్రేపటలప్రాంతేఽథ

పటలం ఛదిరి' త్యమరః. ఛాదనపర్యాయాః పటలచ్ఛదిషీ, ఛదిరంచలవాచినీ వలీకనీధ్రే. ఛదిషఆధారో వంశపంజరో గోపానసీతి వివేకః. హరితత్వలంబనాదిగుణక్రియానిమిత్తా నీవ్రైశ్శివతి స్వరూపోత్ప్రేక్షా.

బృహత్తులైరప్యతులైర్వితానమాలాపినద్ధైరపి చావితానైః,
రేజే విచిత్రైరపి యా సచిత్రైర్గృహైర్విశాలైరపి భూరిశాలైః.

బృహదితి. యా పూః బృహత్యస్తులాః ఉపరిస్థాప్య దార్వాధారభూతాని స్తంభాగ్రపీఠాని యేషాం తైః బృహత్తులైః తథాప్యతులైరితివిరోధః. అనుపమైరితిపరిహారః. 'తులాస్త్రీ మేయ స్తంభపీఠ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరశేషః. తులామానేపలశతేసాదృశ్యే రాశిభాండయోః, గృహాణాందారుబంధాయ పీఠ్యా మి'తి హైమః. వితానానాముల్లోచానాం మాలాభిః పఙ్క్తిభిః, పినద్ధైరాచ్ఛాదితైః, తథాప్యవితానైస్తద్రహితైరితి విరోధః. అశూన్యైరిత్యవిరోధః. సమస్తవస్తుసమృద్ధైరిత్యర్థః. 'అస్త్రీ వితానముల్లోచః, వితానం త్రిషు తుచ్ఛకే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. విచిత్రైరాలేఖ్యరహితైరపి సచిత్రైస్తత్సహితైరితి విరోధః. విచిత్రైరద్భుతైరిత్యవిరోధః. 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమి' త్యుభయత్రాప్యమరః. విగతాశ్శాలాభద్రాణి గృహైకదేశాః యేషాంతాని విశాలాని 'శాలాగృహేతరుస్కంధశాఖాగారైకదేశయో' రి'తి విశ్వః. తైర్విశాలైరపిభూరిశాలైర్బహుభద్రైరితి విరోధః. విశాలైః పృథులైరిత్యవిరోధః. 'విశాలం పృథులం మహ ది' త్యమరః. 'వేశ్మాలచ్ఛంకటచా వి' తి శాలచ్ప్రత్యయః. గృహైః రేజే అపిరయం సర్వత్ర విరోధే. అత్రావిరోధేపి విరుద్ధవదాభాసాద్విరోధాలంకారః. 'విరోధస్సోఽవిరోధేపి విరుద్ధత్వేన యద్వచః, ఇతి కావ్యప్రకాశలక్షణాత్.

చిక్రంసయా కృత్రిమపత్త్రిపఙ్క్తేః
కపోతపాలీషు నికేతనానామ్,
మార్జారమప్యాయతనిశ్చలాంగం
యస్యాం జనః కృత్రిమమేవ మేనే. 51

చిక్రంసయేతి. యస్యాం పురి నికేతనానాం, వేశ్మనాం. 'వేశ్మసద్మనికేతన మి'త్యమరః. కపోతాః పక్షిణః, పాలయంతీతికపోతపాల్యోవిటంకాపరనామానః స్తంభాగ్రప్రసారితదారువిశేషాః, 'కపోతపాలికాయాంతు విటంకం పుంనపుంసక మి'త్యమరః. కర్మణ్యణ్. ఙీప్. తాసు కృత్రిమపత్త్రిణాం దారుమయపక్షిణాం, పఙ్క్తేః కర్మణి షష్ఠీ. చిక్రంసయా క్రమితుమిచ్ఛయా, జిఘృక్షయేత్యర్థః. 'క్రమేస్సన్నంతాదప్రత్యయా ది' త్యకారప్రత్యయే టాప్. స్నుక్రమోరనాత్మనేపదనిమిత్త, ఇతీడాగమో న భవతి. అత్ర క్రమేర్వృత్త్యాదివ్యతిరిక్తార్థేపి అనుపసర్గాద్వేతి వైకల్పికస్యాత్మనేపదనిమిత్తస్యానుపసర్గత్వస్య వైపక్షికస్య సంభవాత్. ఆయతం దీర్ఘమానతంవానిశ్చల

షంగం యస్య తం. మార్జారం బిడాలమపి 'ఓతుర్బిడాలో మార్జారః పృషదంశక ఆఖుభు' గిత్యమరః. జనః కృత్రిమం క్రియానిర్వృత్తమేవ మేనే న తు వాస్తవమిత్యర్థః. డ్వితః క్త్రిః క్త్రేర్మమ్నిత్య మి'తీ మప్ప్రత్యయః. ఏతేన కృత్రిమాకృత్రిమభేదో దుర్గ్రహ ఇతి శిల్పవిజ్ఞానాతిశయోక్తిః. అత్ర కవికల్పితసాదృశ్యాన్మార్జారజనయోః కృత్రిమాకృత్రిమేషు విపరీతమతివర్ణనాద్భ్రాంతిమదలంకారః. తల్లక్షణం తూక్తమ్.

క్షితిప్రతిష్ఠోఽపి ముఖారవిందైర్వధూజనశ్చంద్రమధశ్చకార,

అతీతనక్షత్రపథాని యస్యాం ప్రాసాదశృంగాణి వృథాధ్యరుక్షత్.

క్షితీతి. యస్యాంపురి వధూజనః క్షితౌ ప్రతిష్ఠాయస్య క్షితిప్రతిష్ఠో భూమిస్థోపి, చంద్రందివిష్ఠమపీతిభావః. తత్రాపిముఖారవిందైః అధశ్చకారేతి విరోధః స్వలావణ్యమహిమ్నా అధరీచకారేతి పరిహారాద్విరోధాభాసోఽలంకారః. అతీతాని నక్షత్రపథమతీతనక్షత్రపథాని 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయే'తి సమాసః. 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నే' త్యాదినా పరవల్లింగతాప్రతిషేధః. ప్రాసాదశృంగాణి వృథా అధ్యరుక్షత్ అధిరోహతిస్మ, అనధిరుహ్యైవాధఃకరణాదితిభావః రోహతేర్లుఙ్. 'శలఇగుపధాదనిటః క్స' ఇతి చ్లేః క్సాదేశః. అత్రాధఃకరణవాక్యార్థస్య శ్లేషవిరోధోపజీవ్యవైయర్థ్యహేతుత్వాత్సంకీర్ణః. కావ్యలింగ భేదః.

రమ్యా ఇతి ప్రాప్తవతీః పతాకా రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ధయంతీః.

యస్యామసేవంత నమద్వలీకాస్సమం వధూభిర్వలభీర్యువానః.

రమ్యా ఇతి. యస్యాంపురియువానః రమ్యాః రమణీయా ఇతి హేతోః పతాకాః ప్రాప్తవతీః ఉత్క్షిప్తధ్వజా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర రమ్యా ఇత్యేవం పతాకాః ప్రాప్తవతీః ప్రసిద్ధతాం గతా ఇత్యర్థః. 'పతాకావైజయంత్యాంచ సౌభాగ్యేఽర్కేఽథధ్వజేఽపిచ, ఇతి హేతుప్రకరణప్రకారాదిసమాప్తిష్వి' త్యుభయత్రాపి విశ్వః. వివిక్తాః విజనాః శుద్ధాఇతిచ హేతోః రాగం వర్ధయంతీః "వివిక్తౌ పూతవిజనావి'త్యమరః. నమద్వలీకాః నమ్రనీవ్రాః 'వలీక నీవ్రేపటలప్రాన్తే' ఇత్యమరః. అన్యత్ర నమంత్యోవల్యః త్రివళ్యాఖ్యామధ్యరేఖాయాసాంతాః నమద్వళీకాః 'నద్యృత శ్చే'తికప్ 'వళిర్మధ్యమరేఖోర్మిజీర్ణత్వగ్గృహదారు ష్వి'తి వైజయంతీ. వలభీః కూటాగారాణి 'కూటాగారంతువలభి రి'త్యమరః, వధూభిస్సమమసేవంత వధూసహితా అసేవంతేత్యర్థః. అత్ర వధూనాం వలభీనాం చ ప్రకృతానామేవ ధర్మసామ్యేనౌపమ్యావగమాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా న తు శ్లేషః. తత్ర విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వనియమాత్, యథాహుః.— 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగతత్వం చేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రాప్యద్వయే నాంత్య' ఇతి. ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యంగమ్యతే యత్ర సామతా తుల్యయోగితా. ఇతి.

సుగంధితామప్రతియత్నపూర్వాం
బిభ్రంతి యత్ర ప్రమదాయ యూనామ్,
మధూని వక్త్రాణి చ కామినీనా
మామోదకర్మవ్యతిహారమీయుః. 54

సుగంధితామితి. యత్ర పురి న ప్రతియత్నః సంస్కారః పూర్వో యస్యాస్తామప్రతియత్నపూర్వామకృత్రిమాం. స్వాభావికీమిత్యర్థః. 'ప్రతియత్నస్తుసంస్కార' ఇతి వైజయంతీ. శోభనో గంధో యేషాం తేషాం భావస్తత్తా తాం సుగంధితాం సౌరభం, గంధస్యేత్వే సతి తల్ప్రత్యయః. బిభ్రంతి బిభ్రాణాని 'వా నపుంసకస్యే'తి నుమాగమః. మధూని మద్యాని, కామినీనాం వక్త్రాణిచ, యూనాం ప్రమదాయ ప్రీత్యై ఆమోదకర్మణో వాసనాదానస్య వ్యతిహారం పరస్పరవ్యతికరమీయుః అన్యోన్యగంధేనాన్యోన్యం వాసయామాసురిత్యర్థః ఇణో లిట్. అత్రాపి మధూనాం వక్త్రాణాంచ ప్రకృతత్వాత్ పూర్వవదేవ తుల్యయోగితాభేదః. తేనయూనాంమధువాసితవధూవదనపానంచ వస్తు వ్యజ్యతే. తేన చ నిరంతరభోగాః పౌరా ఇతి గమ్యతే.

రతాంతరే యత్ర గృహాంతరేషు
వితర్దినిర్యూహవిటంకనీడః,
రుతాని శృణ్వన్వయసాం గణోఽంతే
వాసిత్వమాప స్ఫుటమంగనానామ్. 55

రతాంతరఇతి. యత్ర పురి గృహాంతరేషు వితర్దయో విహారవేదికాః "స్యాద్వితర్దిస్తు వేదికే" త్యమరః. తాసాం నిర్యూహాః మత్తవారణాఖ్యా ఉపాశ్రయాః. 'నిర్యూహో మత్తవారణ' ఇతి వైజయంతీ. తేషాం విటంకాః ఉపరితన్యః కపోతపాలికాః త ఏవ నీడాః కులాయాః యస్య సః. 'కులాయో నీడమస్త్రియా మి' త్యమరః. వయసాం శుకశారికాదిపత్త్రిణాంగణః, 'వయః పక్షిణి బాల్యాదా వి'తి విశ్వః. అంగనానాం వితర్దిషు రమమాణానామితి భావః. రతాంతరే రుతాని రతికూజితాని శృణ్వన్, అంతే సమీపే వసంతీత్యంతేవాసినః శిష్యాః, 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య' ఇత్యమరః 'శయవాసవాసిష్వకాలాది' త్యలుక్. తేషాంభావస్తత్త్వం ఆప. సమీపేఽప్రతిశబ్దం యథా శ్రుతం పశ్చాదుచ్చారణాదేవముత్ప్రేక్ష్యతే, అతఏవ స్ఫుట మితి వ్యంజకప్రయోగః.

ఛన్నేష్వపి స్పష్టతరేషు యత్ర స్వచ్ఛాని నారీకుచమండలేషు,
ఆకాశసామ్యం దధురంబరాణి న నామతః కేవలమర్థతోఽపి. 56

ఛన్నేష్వితి. యత్ర పురి ఛన్నేష్వాచ్ఛాదితేష్వపి 'వాదాంతే' త్యాదినా వైకల్పికో నిపాతః. స్పష్టతరేషు స్ఫుటతరంలక్ష్యమాణేష్విత్యర్థః. నారీకుచమండలేషు

స్వచ్ఛాని స్ఫటికాదివదతిరోధాయకాని అంబరాణి వస్త్రాణి, కేవలంనామతోఽంబర మితినామ్నైవాకాశసామ్యంనదధుః ‘అంబరం వ్యోమ్ని వాససీ’త్యమరః. కిం తు అర్థ తోఽపిఅర్థక్రియయాపితత్సామ్యందధుః స్వయమతిసూక్ష్మత్వాదవ్యవధాయకత్వం దృష్ట్వే ర్దేశాన్తరగత్యవిఘాతిత్వమిత్యాదినాపిసామ్యం దధురిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

యస్యా మజిహ్మా మహతీ మపంకా
సీమాన మత్యాయత యోఽత్యజంతః,
జనై రజాతస్ఖలనై ర్న జాతు
ద్వయేఽప్యముచ్యంత వినీతమార్గాః. 57

యస్యామితి. యస్యాంపురి అజిహ్మాః అవక్రాః అన్యత్ర అకపటాః దంభాది రహితా ఇత్యర్థః. ‘ఆచరేత్సదృశీంవృత్తిమజిహ్మామశఠాం తథేతి స్మరణాదితిభావః. ‘జిహ్మం కపటవక్రయో రి’ తిశాశ్వతః. మహతీం సీమానం రాజకల్పితక్షేత్రమానమర్యాదాం కులాగతానుష్ఠానస్థితించ అత్యజంతః అత్యక్తమహామర్యాదా ఇత్యర్థః అపంకాః అకర్దమాః నిష్పాపాశ్చ ‘పంకఃకర్దమపాపయో రి’తి విశ్వః. అతిమాత్రా ఆయతిః ఆయామః ఉత్తర కాలశ్చ యేషాం తే అత్యాయతయః, ‘ఆయతిస్తూత్తరేకాలే సంయమాయామయోరపీ’తి శాశ్వతః. ద్వయేద్విరూపాఅపి ‘ప్రథమచరమతయే’త్యాదినా జసి విభాషా సర్వనామ సంజ్ఞా. వినీతమార్గాః సువిరచితాః, పురవీథయః, సుశిక్షితాచారపద్ధతయశ్చ, ఆజాతం స్ఖలనంపాషాణాది ప్రతిఘాతో విరుద్ధాచరణంచ యేషాంతైఃజనైః జాతుకదాచిదపినా ముచ్యంత న త్యక్తాః నకదాచిత్ ఖిలీకృతా ఇత్యర్థః. అత్ర శబ్ద మాత్రసాధర్మ్యాదేకనాశా వలంబిఫలద్వయవదేకశబ్దేనార్థద్వయప్రతీతేః ద్వయానామపి మార్గాణాంప్రకృత త్వాచ్చ కేవలప్రకృతవిషయోఽర్థశ్లేషః. విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వాన్నతుల్యయోగితా.

పరస్పరస్పర్ధి పరార్ధ్యరూపాః పౌరస్త్రియోయత్ర విధాయ వేధాః,
శ్రీనిర్మితిప్రాప్తఘుణక్షతైకవర్ణోపమావాచ్యమలం మమార్జ. 58

పరస్పరేతి. యత్రపురిపరస్పరస్పర్ధిని అహమహమికయాన్యోన్యసంఘర్షిణిపరా ర్ధ్యాని శ్రేష్ఠాని రూపాణి సౌందర్యాణి, యాసాంతాః ‘రూపంస్వభావేసౌందర్య’ ఇతి విశ్వః పురేభవాః పౌర్యః తాః స్త్రియః పౌరస్త్రియః ‘స్త్రియాః పుంవ ది’త్యాదినా పుంవద్భావః. విధాయ నిర్మాయ వేధాఃస్రష్టా శ్రియో లక్ష్మీదేవ్యాః నిర్మిత్యానిర్మాణేన ప్రాప్తంయత్ ఘుణేన వజ్రకీటేన క్షతస్యోత్కీర్ణస్యఉపమయాసామ్యేన, వాచ్యమప వాదః, తదలమత్యంతం తదేవమలమితి కేచిత్. మమార్జ ఘుణాక్షరవద్యాదృచ్ఛికమిదం శ్రీదేవతాసౌందర్యశిల్పం న కౌశలమిత్యపయశః క్షాళితవానిత్యర్థః. అనయాచాతిశ యోక్త్యా పౌరస్త్రీణాం రమాసమానసౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

క్షుణ్ణం యదంతఃకరణేన వృక్షాః
ఫలన్తి కల్పోపపదాస్తదేవ,
అధ్యూషుషో యామభవన్ జనస్య
యాస్సంపదస్తా మనసోఽప్యభూమిః. 59

క్షుణ్ణమితి. యదంతఃకరణేన క్షుణ్ణం అభ్యస్తం మమేదం భూయాదితి భూయో భూయస్సంకల్పితమిత్యర్థః. కల్పయంతి సంకల్పితార్థానితి కల్పాః కల్పా ఇత్యుపపదం వ్యావర్తకం యేషాం తే కల్పోపపదాః వృక్షాః కల్పవృక్షాః తదేవ ఫలంతి నిష్పాదయంతి 'ఫల నిష్పత్తా'వితి ధాతోర్లట్. కిఞ్చ యాం పురీమధ్యూషుషో యస్యాముషితవతః 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః' ఇతి కర్మత్వం. 'భాషాయాం సదవసశ్రువః' ఇతి క్వసుప్రత్యయః. జనస్య యాస్సంపదః అభవన్ తాః మనసోఽప్యభూమిః. వాచామభూమిరితి కిము వక్తవ్యమితి భావః. గృహే గృహే కల్పవృక్షసంబంధాతిశయోక్త్యా పౌరాణాం దేవేంద్రభోగో వ్యజ్యతే ఇహ కల్ప ఇత్యుపపదం స్వసంజ్ఞైకదేశో యేషామితి వ్యాఖ్యానే హిరణ్యపూర్వం కశిపుమిత్యాదివదవాచ్యవచనదోషావకాశః.

కలా దధానస్సకలాస్స్వభాభి
రుద్భాసయన్ సౌధసితాభిరాశాః,
యాం రేవతీజానిరియేష హాతుం
న రౌహిణేయో న చ రోహిణీశః. 60

కలా ఇతి. సకలాః సమగ్రాః కలాః చతుష్షష్టివిద్యాః షోడశభాగాంశ్చ దధానః 'కలా శిల్పే కాలభేదే, కలా తు షోడశో భాగః' ఇతి చామరః. సుధయా లిప్తం సౌధం తద్వత్సితాభిః స్వభాభిరాశాః దిశః, ఉద్భాసయన్ రేవతీ కకుద్మికన్యా పూషభం చ జాయా యస్య సః రేవతీజానిః 'జాయాయా నిఙ్' ఇతి సమాసాంతో నిఙాదేశః. 'లోపో వ్యోర్వలి' ఇతి యలోపః. రోహిణ్యాః అపత్యం పుమాన్ రౌహిణేయో బలభద్రః స్త్రీభ్యో ఢక్. యాం పురీం హాతుం త్యక్తుం న ఇయేష నైచ్ఛత్ ఇషేర్లిట్, రోహిణీశశ్చంద్రశ్చ హాతుం న ఇయేష. అత్ర రౌహిణేయ రోహిణీశయోః పురోత్కర్షావహత్వేన ద్వయోః ప్రకృతత్వాద్విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వాచ్చ కేవలప్రకృతవిషయా తుల్యయోగితా. గతమన్యత్.

బాణాహవవ్యాహతశంభుశక్తే
రాసత్తిమాసాద్య జనార్దనస్య,
శరీరిణా జైత్రశరేణ యత్ర
నిశ్శంకమూషే మకరధ్వజేన. 61

బాణేతి. యత్ర పురి, బాణాహవే బాణాసురయుద్ధే వ్యాహతాక్షయాఽసితా శంభుశక్తిర్యేన తస్య హరవిజయినో జనార్దనస్య కృష్ణస్య, ఆసత్తిం ప్రత్యాసత్తిం ఆసాద్య పుత్రత్వం ప్రాప్యేత్యర్థః. శరీరిణా విగ్రహవతా నత్వనంగేనేతి భావః. జేతార ఏవ జైత్రాః జయశీలాః తృన్నంతాత్ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః. తే శరా యస్య తేన మకరధ్వజేన కామేన ప్రద్యుమ్నరూపేణేతి భావః. నిశ్శంకం నిర్భీకం, 'శంకా వితర్కభయయో'రితి విశ్వః. ఊషే ఉషితం+వసనివాసే. భావేలిట్. వచిస్వపీత్యాదినా సంప్రసారణం. అత్ర శమ్భుశక్తివ్యాఘాతపదార్థస్య విశేషణగత్యా నిశ్శంకనివాసహేతుత్వోక్తేః కావ్యలింగభేదః. పురా కిల భగవాన్ భక్తవత్సలో ధూర్జటిః బాణాసురప్రేమ్ణా బాణాభియాయినం హరిమభియుజ్య నిర్జిత ఇతి పౌరాణికాః కథయంతి.

నిషేవ్యమాణేన శివైర్మరుద్భి-
రధ్యాస్యమానా హరిణా చిరాయ,
ఉదశ్మిరత్నాంకురధామ్ని సింధా-
వాహ్వాస్త మేరావమరావతీం యా. 62

నిషేవ్యమాణేనేతి. శివైర్మరుద్భిర్మందమారుతైః అన్యత్ర శివైః రుద్రైః మరుద్భిర్మరుద్గణైశ్చ, నిషేవ్యమాణేన హరిణా కృష్ణేన, శక్రేణచ, చిరాయ అధ్యాస్యమానా అధిష్ఠీయమానా, ఉదశ్మీనాం రత్నాంకురాణాం, ధామ్ని స్థానే, ఏకత్ర రత్నాకరత్వాదన్యత్ర సానుత్వాచ్చేతి భావః. సింధౌ స్థితేతి శేషః. యా పూః మేరౌ స్థితాం. అమరా అస్యాం సంతీత్యమరావతీం ఇంద్రనగరీం, 'సంజ్ఞాయాం మతౌ బహ్వచోఽనజిరాదీనా'మితి దీర్ఘః. 'మా దుపధాయా' ఇతి వత్వం అహ్వాస్త స్పర్ధయా అహూతవతీ, అమరావతీ మనుచకారేత్యర్థః. హ్వాయతేర్లుజ్. 'స్పర్ధాయామాజ' ఇత్యాత్మనేపదం లిపిసిచిహ్వాశ్చ' 'ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామి'తి చ్లే రఙభావపక్షే సిజాదేశః, అత్ర ప్రథమార్థే శ్లేషేఽపి సింధౌ మేరౌ స్థితేతి బింబప్రతిబింబభావేన సాధర్మ్యోక్తేః శ్లేషానుప్రాణితేయ ముపమేతి సంక్షేపః. అహ్వాస్తేతి సాదృశ్యప్రతిపాదకశ్శబ్దః 'స్పర్ధతే హ్వయతే ద్వేష్టీ' త్యాద్యనుశాసనాత్.

స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచి స్సువృత్తో
వధ్వా ఇవాధ్వంసితవర్ణకాంతేః,
విశేషకో వా విశిశేష యస్యా
శ్శ్రియం త్రిలోకీతిలక స్స ఏవ. 63

స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధం యదంజనం తద్వత్. తేనచ శ్యామరుచిః, సువృత్త స్సద్వృత్తః, సుష్ఠు వర్తులశ్చ త్రయాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకీ 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా

సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్విగు' రితి ద్విగుసంజ్ఞా. 'అకారాంతోత్తరపదోద్విగుస్త్రి
యామిష్ట' ఇతి స్త్రీత్వం. 'ద్విగో రి'తిజీష్, తస్యాస్తిలకో భూషణభూతః, స హరిరేవ
విశేషకోవాతిలక ఇవేత్యర్థః. 'ఇవవద్వా యథా శబ్దా ఇత్యనుశాసనాత్. 'తమాలపత్ర
తిలక చిత్రకాదివిశేషకం, ద్వితీయంచతురీయంచ న స్త్రియా మిత్యమరః. అధ్వంసితా
వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, కాంతి రాజ్జ్వల్యం, యస్యాస్తస్యాః యస్యాః పురః, అన్య
త్రాధ్వంసితో వర్ణో గౌరాదిః కాంతి ర్లావణ్యం చ యస్యాస్తస్యాః 'వర్ణోద్విజాదౌ
శుక్లాదౌ స్తుతౌ వర్ణం తు వాక్షర' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. వధ్వాఇవశ్రియం విశేష
విశేషితవాన్, అనేకేవశబ్దే సముపమేత్యేకే. శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ శ్లేష ఇత్యన్యే.
శ్లేషోపమేత్యాహ దండీ.

తామీక్షమాణ స్స పురీం పురస్తా
త్ప్రాప ప్రతోలీ మతులప్రతాపః,
వజ్రప్రభోద్భాసిసురాయుధశ్రీ
ర్యా దేవసేనేవ పరై రలంఘ్యా. 64

తామితి. అతులప్రతాపః, స హరిః, తాం పూర్వోక్తాం పురీం ఈక్షమాణః,
పురస్తాత్పూర్వస్యాం దిశి, సప్తమ్యర్థే స్తాతిప్రత్యయః. ప్రతోలీం రథ్యాప్రతోళీ విశిఖే
త్యమరః. ప్రాపత్ ప్రాప్తవాన్, లజి పుషాదీత్యాదినాఙ్లేరజాదేశః. వజ్రాణాం తోరణ
ప్రాసాదాదిగతహీరకాదిమణీనాం, ప్రభాభి రుద్భాసినీ, సురాయుధశ్రీరింద్రచాపలక్ష్మీ
ర్యస్యాం సా, ఇహ వజ్రగ్రహణం మణిమాత్రోపలక్షణం, అన్యథా ఇంద్రాయుధ
సామ్యాసంభవాత్. అన్యత్ర వజ్రస్య కులిశస్య ప్రభాభి రుద్భాసినీ సురాయుధానా
మితరదేవతాయుధానాం, శ్రీర్యస్యాస్సా 'వజ్రోఽస్త్రీహీరకేపవా వి'త్యమరః. యా ప్ర
తోళీ దేవసేనాసురచమూరివపరై శ్శత్రుభిరలంఘ్యా దుర్ధర్షా.

ప్రజా ఇవాంగాదరవిందనాభే
శ్శంభో ర్జటాజూటతటాదివాపః,
ముఖాదివాశు శ్రుతయో విధాతుః
పురా న్నిరీయు ర్మురజిద్ధ్వజిన్యః. 65

ప్రజాఇతి. అరవిందనాభేర్విష్ణోరంగాత్ ప్రజాఇవ. శమ్భోర్జటాజూటతటా
దాప ఇవ గంగాజలానీవ విధాతు ర్ముఖాచ్ఛ్రుతయ ఇవ, మురజితో హరేః ధ్వజిన్యస్సేనాః,
ఆశు పురాన్నిరీయుః నిర్గతాః. మాలోపమేయమ్.

శ్లిష్యద్భి రన్యోన్యముఖాగ్రసంగ
స్ఖలత్ఖలీనం హరిభిర్విలోలైః,

పరస్పరోత్పీడితజానుభాగా
దుఃఖేన నిశ్చక్రము రశ్వవారాః. 66

శ్లిష్యద్భిరితి. అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రేషు సంగేన స్ఖలంతః ఖలీనాః కవికాః యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా 'కవికాతుఖలినోఽస్త్రీ' త్యమరః. శ్లిష్యద్భిః సంఘృష్యద్భిః విలోలైః ముహురుచ్ఛలద్భిః హరిభిస్తురంగైః. కరణైః అశ్వాన్ వారయంతీత్యశ్వవారాః అశ్వారోహాః పరస్పరోత్పీడితజానుభాగాస్సంతః దుఃఖేన నిశ్చక్రముః నిర్జగ్మురితి. స్వభావోక్తిశయోక్త్యోస్సంకరః.

నిరంతరాళేపి విముచ్యమానే
దూరం పథి ప్రాణభృతాం గణేన,
తేజోమహద్భి స్తమసేవ దీపై
ర్ద్విపై రసంబాధ మయాంబభూవే. 67

నిరంతరాళఇతి. తమసా తిమిరేణేవ ప్రాణభృతాం గణేన ప్రాణివర్గేణ కర్త్రా, నిరంతరాళేపి పూర్వం స్వేనైవ అతిసంకటేపి పథిసం ప్రతిదూరందూరతఏవ విముచ్యమానే సతి ఏకత్ర దీపభయాదన్యత్ర ద్విపభయాచ్చేతి భావః. తేజోమహద్భిర్బలాధికైః ప్రభాసంపన్నైశ్చ 'తేజోబలం ప్రభాతేజ' ఇతి శాశ్వతః. ద్విపైర్దీపైరివ అసంబాధ మసంకీర్ణం, అయాంబభూవే జగ్మే, నత్వన్యై రివ కృచ్ఛ్రాదితిభావః. అయగతౌ. భావేలిట్. దయాయాసశ్చేత్యామ్ ప్రత్యయః. స్వతేజసైవ దూరోత్సారితతమస్కా దీపా ఇవ తథోత్సారితప్రాణికే పథి నిరర్గళం ద్విపాః ప్రయయురిత్యర్థః. తమసీతి సప్తమ్యంతపాఠే తు తమసః పథ్యుపమానత్వే ద్విపాగమనాత్ప్రాక్పథఇవ తమసోదీపాగమనాత్ప్రాక్ప్రాణివర్గేణ నిరంతరాళత్వం పశ్చాన్ముచ్యమానత్వంచ నసంభవతీతి ఉపమానోపమేయయోస్సారూప్యం స్యాత్ తృతీయాంతపాఠే తమసః ప్రాణివర్గోపమానత్వే తత్సారూప్యసాకల్యాత్స ఏవసాధీయానిత్యాలంకారికాణాం పంథాః.

శనైరనీయంత రయాత్పతంతో
రథాః క్షితిం హస్తినఖాదఖేదైః,
సయత్నసూతాయతరశ్మిభుగ్న
గ్రీవాగ్రసంసక్తయుగై స్తురంగైః. 68

శనైరితి. రయాత్పతంతో ధావంతః రథాస్సయత్నైస్సూతైస్సారథిభిః 'సూతః క్షత్తాచసారథిరి'త్యమరః. ఆయతా ఆకృష్టాః యే రశ్మయః ప్రగ్రహాః 'కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ' ఇత్యమరః. తైర్భుగ్నేషు ప్రహ్వేషు గ్రీవాగ్రేషు సంసక్తాః యుగాః యుగ్యస్కంధవాహ్యాః దారువిశేషాః యేషాం తైః అతఏవ అఖేదైరశ్రాంతైస్తురంగైః హస్తినఖాద్ధ

స్తినఖః పూర్ద్వారిమృత్కూటః 'కూటంపూర్ద్వారియద్ధస్తినఖస్తస్మిన్నధస్త్రియా' మిత్యమరః. తస్మాత్ శనైః క్షితిమనీయంత నీతా ఇతి స్వభావోక్తిః. యథావద్వస్తువర్ణనాత్.

బలోర్మిభిస్తత్క్షణహీయమాన
రథ్యాభుజాయా వలయైరివాస్యాః,
ప్రాయేణ నిష్క్రామతి చక్రపాణౌ
నేష్టం పురో ద్వారవతీత్వమాసీత్. 69

బలోర్మిభిరితి. బలాని ఊర్మయఇవ తైర్బలోర్మిభిః వలయైః కంకణైరివ తత్క్షణే హరినిష్క్రమణక్షణఏవ హీయమానా అతిరిచ్యమానా, రథ్యా భుజేవ యస్యాస్తస్యాః అతఏవ అస్యాః పురః ద్వారవత్యాః, చక్రపాణౌ కృష్ణే నిష్క్రామతి నిర్గచ్ఛతి సతి, ప్రాయేణ భూమ్నా ద్వారవతీత్వం ద్వారకాత్వం స్వస్వరూపమితి యావత్. తదిష్టం నాసీత్ హరివిరహే తద్వైఫల్యాదితి భావః. ద్వారవతీశబ్దస్య సంజ్ఞాత్వాత్ 'త్వతలో ర్గుణవచనస్యే' తి న పుంవద్భావః. అన్యత్ర ద్వారవతీత్వం ద్వారవత్త్వం నేష్టం తస్య హరినిష్క్రమణహేతుత్వాదిత్యుభయథాప్యుపమితభుజావలయగళనహేతుకత్వాదుపమాసంకీర్ణేయ మనిష్టత్వోత్ప్రేక్షా ప్రయోజనేత్యనేన వ్యజ్యతే.

అథాసర్గసమాప్తేస్సముద్రం వర్ణయతి.—

పారే జలం నీరనిధేరపశ్య
న్మురారిరానీలపలాశరాశీః,
వనావలీరుత్కలికాసహస్ర
ప్రతిక్షణోత్కూలితశైవలాభాః. 70

పారఇతి. మురారిర్నీరనిధేస్సముద్రస్య జలానాంపారేపరతీరేపారేజలం 'పారావారేపరార్వాచీతీరే' ఇత్యమరః 'పారేమధ్యేషష్ఠ్యా వే' త్యవ్యయీభావః. తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం చపారేశబ్దస్య. ఆసమంతాన్నీలాః పలాశానాం పత్త్రాణాం రాశయో యాసాంతాః హరితవర్ణపర్ణపూర్ణాఇత్యర్థః. 'పత్త్రంపలాశంఛదనం దళం పర్ణం ఛదఃపుమా' నిత్యమరః. ఉత్కలికా ఊర్మయః. 'ఊర్మిరుత్కలికోల్లోలకల్లోలాలహరీ తథే' తి హలాయుధః. తాసాం సహస్రైః ప్రతిక్షణం ఉత్కూలితాః కూలముద్గతాః, కృతాః కూలం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. ఉత్కూలశబ్దాత్ తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః. తేషాం శైవలానాం ఆభేవాభాయాసాంతాః. తత్సదృశీరిత్యర్థః. వనావళీరపశ్యత్ అత్రోత్కూలితశైవలస్య స్వతస్సిద్ధసందేహాదుపమోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

లక్ష్మీభృతోఽంభోధితటాధివాసా
ద్రుమా నసౌ నీరదనీలభాసః,

లతావధూసంప్రయుజోఽధివేలం
బహూకృతాన్ స్వానివ పశ్యతిస్మ. 71

లక్ష్మీతి. అసౌ హరిః లక్ష్మీం శోభాం శ్రీదేవీంచ బిభ్రతీతి లక్ష్మీభృతస్తాన్ అంభోధితటే అధివాసో యేషాంతాన్ నీరదవన్నీలభాసః నీలవర్ణాన్ లతాః వధ్వఇవేత్యుపమిత సమాసః. అన్యత్ర లతాఇవవధ్వఇతి శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీసమాసః. తాభిస్సంప్రయుంజతఇతి సంప్రయుజః సంగతాన్ అనేకీకృతాన్ స్వాన్ స్వకీయవిగ్రహానివేత్యర్థః. ఏవంచ పుల్లింగతానిర్వాహః ఆత్మపరత్వే నపుంసకత్వాపాతాత్ 'స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయేస్వోఽస్త్రియాంధన ఇ'త్యమరః. పశ్యతిస్మ, శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా.

ఆశ్లిష్టభూమిం రసితారముచ్చై
ర్లోలద్భుజాకారబృహత్తరంగమ్,
ఫేనాయమానం పతిమాపగానా
మసావపస్మారిణమాశశంకే. 72

ఆశ్లిష్టేతి. ఆశ్లిష్టభూమిమాశ్లిష్టభూతలం, ఉచ్చైః తారం రసితారం క్రందితారం లోలతాం చలతాం, ఇతస్తతః పతతాం భుజానామాకారఇవాకారో యేషాంతే బృహత్తరంగాః యస్య తం తథోక్తం ఫేనాయమానం, ఫేనముద్వమంతం 'ఫేనాచ్చేతివక్తవ్యమి'తి క్యఙ్. క్యఙోఙిత్త్వాదాత్మనేపదం. అపాం సమూహః ఆపం తస్యసమూహఇత్యణ్ప్రత్యయః. తేన గచ్ఛంతీత్యాపగాః, తాసాం పతిం సముద్రం, అసౌ హరిః అపస్మారిణమపస్మారరోగిణం ఆశశంకే తద్ధర్మయోగాత్తథోత్ప్రేక్షాం చక్ర ఇత్యర్థః. యథాహుర్నైదానికాః 'క్రుద్ధైర్ధాతుభిరాహతేచమనసిప్రాణీతమస్సంవిశన్ దంతాన్ ఖాదతి ఫేనముద్గిరతిదోఃపాదంక్షిపన్మూఢధీః, పశ్యన్ రూపమసత్క్షితౌనిపతతివ్యర్థాః కరోతిక్రియాః బీభత్సస్వయమేవ శామ్యతి గతేవేగేఽత్వపస్మారరుక్.'

పీత్వా జలానాం నిధినాతిగార్ధ్యా
ద్వృద్ధిం గతేఽప్యాత్మని నైవ మాంతీః,
క్షిప్తా ఇవేందోః స్సరుచోఽధివేలం
ముక్తావలీరాకలయాంచకార. 73

పీత్వేతి. జలానాం నిధినా సముద్రేణ గర్ధఏవగార్ధ్యం ఔపమ్యాదివత్ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్ప్రత్యయః. తదతిమాత్రమతిగార్ధ్యం తస్మాత్తృష్ణాభరాదిత్యర్థః, గృధ్నోః పునః ఓర్గుణః 'వాంతోయిప్రత్యయ' ఇతిగార్ధవ్యమితి స్యాత్, పీత్వాపేక్షణక్రియాపేక్షయా పూర్వకాలతా, వృద్ధిం గతేప్యాత్మని స్వదేహే

చంద్రోదయే సముద్రస్య వృద్ధిరిత్యాగమః. సైవమాంతీరమాంతీరతిరిచ్యమానా ఇత్యర్థః. మాత్యేశ్నతరిజీప్. అచ్ఛినద్యోర్ధ్నమలినుప్, క్షిప్తా ఉద్గీర్ణాః అతితృష్ణయోత్కటం పీత్వా అంతఃఅమానాత్ బహిరుద్వాంతా ఇత్యర్థః. ఇందోరుచః మరీచీరివేత్యుత్ప్రేక్షా, సహారిః అధివేలమధికూలం. 'వేలాకూలవికారయో రి'తి విశ్వః. ముక్తావళీరాకలయాంచకార ఆలోకయామాస. కనీనాం కవిః కామధేనుః.

సాటోప ముర్వీ మనిశం నదంతో
ర్యైః ప్లావయిష్యంతి సమంతతోఽమీ,
తాన్యేకదేశా న్నిభృతం పయోధే
స్సోఽమ్భాంసి మేఘాన్ పిబతో దదర్శ. 74

సాటోపమితి. అమీ మేఘాః సాటోపం, ససంభ్రమం. 'సంభ్రమాటోప సంరంభా' ఇతియాదవః. అనిశం నదంతో గర్జంతః యైరంభోభిః ఉర్వీం సమంతతః ప్లావయిష్యంతి తానితావంత్యంభాంసి పయోధేరేకదేశాదేకకోణాత్ నిభృతం నిశ్చలం యథా తథా పిబతో మేఘాన్ సహారిర్దదర్శ, ఏతేన సముద్రస్య అపరిచ్ఛిన్నరూపత్వం వ్యజ్యతే.

ఉద్ధృత్య మేఘై స్తత ఏవ తోయ
మర్థం మునీంద్రై రివ సంప్రణీతాః,
ఆలోకయామాస హరిః పతంతీ
ర్నదీ స్స్మృతీ ర్వేదమివామ్బురాశిమ్. 75

ఉద్ధృత్యేతి. మునీంద్రైస్తతో వేదాదేవ అర్థమివ మేఘైస్తతః అంబురాశేరేవ తోయముద్ధృత్య సంప్రణీతాః కృతాః, అంబురాశిం పతంతీః ప్రవిశంతీర్నదీః వేదం పతంతీః స్మృతీః మన్వాదిసంహితా ఇవ హరిః ఆలోకయామాస శ్రుతిమూలకత్వేనైవ ప్రామాణ్యాత్ స్మృతీనాం తత్సంవాద ఏవ తత్ప్రవేశః. అనేకేవేయముపమా.

విక్రీయ దిశ్యాని ధనాన్యురూణి
ద్వైప్యానసావుత్తమలాభభాజః,
తరీషు తత్రత్య మఫల్గుభాండం
సాంయాత్రికా నావహతోఽభ్యనన్దత్. 76

విక్రీయేతి. దిక్షుభవాని దిశ్యాని దిగంతరాణీత్యర్థః. దిగాదిభ్యో యత్, ఉరూణి మహాంతి ధనాని నానాద్రవ్యాణి విక్రీయ, మూల్యేన దత్వా ఉత్తమలాభం మూల్యాత్ ద్వైగుణ్యాదికం భజంతీతి తానుత్తమలాభభాజః తత్రభవం తత్రత్యం ద్వైప్యమిత్యర్థః అవ్యయాత్త్యప్. అఫల్గుసారవత్ 'ఫల్గుతుచ్ఛమసారం చే'తియాదవః. భాండం మూలధనం, పణ్యద్రవ్యమిత్యర్థః. 'వణిఙ్మూలధనే పాత్రే భాండం భూషాశ్వ భూషయో రి'తి

వైజయంతీ. తరీషు నౌషు. 'స్త్రియాం నౌ స్తరణి స్తరి రి' త్యమరః. 'అవితృస్తృ తంత్రిభ్య ఈః ఇ' త్యౌణాదిక ఈకారప్రత్యయః. ఆవహతః ఆదదానాన్. వహతేశ్శతృ ప్రత్యయః. ద్వైప్యాన్ సముద్రద్వీపవాసినః, 'ద్వీపాదనుసముద్రంయఞ్' ఇత్యోఞ్ ప్రత్యయః. సంయాత్రా సంభూయయాత్రా సా ప్రయోజనమేషాంతాన్ సాంయాత్రికాన్ పోతవణిజః 'సాంయాత్రికః పోతవణి గి'త్యమరః. ప్రయోజనమితి ఠక్, అపో హారిరభ్యనందత్.

ఉత్పిత్సవోఽంత ర్నదభ ర్తు రుచ్చై
ర్గరీయసా నిశ్వసితానిలేన,
పయాంసి భ క్త్యా గురుడధ్వజస్య
ధ్వజాని వోచ్ఛ్రితీపిరే ఫణీంద్రాః. 77

ఉత్పిత్సవ ఇతి. నదభర్తు స్సముద్రస్య, అంతరభ్యంతరాత్ ఉత్పిత్సవః, ఉత్పతితు మిచ్ఛవః పతతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. సనిమీమేత్యాదినాఇసాదేశః. అత్రలోపోఽ భ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః. ఫణీంద్రాః సర్పాః. భ క్త్యా గరుడధ్వజస్య, హరేః ధ్వజానివ గరీయసా అతిమహతా. నిశ్వసితానిలేన ముఖమారుతేన, పయాంసి ఉచ్చై రుచ్ఛ్రితీపిరే ఉత్క్షిప్తవంత ఇత్యు త్ప్రేక్షా. స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్.

తమాగతం వీక్ష్య యుగాంతబంధు
ముత్సంగశయ్యాశయమమ్బురాశిః,
ప్రత్యుజ్జగామేవ గురుప్రమోద
ప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుః. 78

తమితి. అంబురాశిః యుగాంతబన్ధుం ఆపద్బంధుమిత్యర్థః. ఉత్సంగఏవ శయ్యా తస్యాంశేతఇతి తం తథోక్తం 'అధికరణేశేతే రి' త్యచ్ప్రత్యయః. ఆగతమభ్యాగతం తం హరిం వీక్ష్య గురుణా ప్రమోదేన ప్రసారితాః ఉత్తుంగా స్తరంగా ఏవ బాహవోయ స్యసన్, ప్రత్యుజ్జగామ సమ్మేళనార్థమాగతవానివేతి క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

ఉత్సంగితాంభఃకణకో నభస్వా
నుదన్వతస్స్వేదలవా న్మమార్జ,
తస్యానువేలం వ్రజతోఽధివేల
మేలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః. 79

ఉత్సంగితేతి. ఉత్సంగితః, ఉత్సంగసంగితః, కృతాః ఉత్సంగితాః 'తత్కరోతీ'తి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః, ఉత్సంగితాః అంభఃకణాః యేన సః శేషాద్విభాషేతి కప్ర త్యయః. ఏలావనానామాస్ఫాలనేన సంఘర్షణేన లబ్ధగంధః ఏవంశిశిరసురభిరుదన్వతోన భస్వాన్ సముద్రవాయుః అధి వేలాయాం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. వ్రజత స్తస్య

హారేస్సే ్వదలవానను వేలం ప్రతిక్షణం యథార్థేఽవ్యయీభావః, మహార్ణ జహాంర'వేలా కూలేచజలధేర్వేలాతీరవికారయో రి'తి విశ్వః. కావ్యలింగమలంకారః.

ఉత్తాలతాళీవనసంప్రవృత్త సమీరసీమంతితకేతకీకాః,
ఆసేదిరే లావణసైంధవీనాం చమూచరైః కచ్ఛభువాం ప్రదేశాః.

ఉత్తాలేతి. చమూషు చరంతీతి చమూచరా సైనికాః, 'చరేష్ట'ఇతి టప్రత్యయః. తైరుత్తాలేషూన్నతేషు, తాళీవనేషు, సంప్రవృత్తేన ప్రసృతేన సమీరణేన మారుతేన సీమంతితాః, సీమంతిన్యః కృతాః 'సీమంకశబ్దాన్మతుబంతా త్తత్కరోతీ' తిణౌ కర్మణి క్తః. ణావిష్ఠవద్భావే విన్మతోర్లుక్. తాః కేతక్యో యేషు తే తథోక్తాః 'నద్యృతశ్చే'తి కప్, లవణసింధోరిమాః లావణసైంధవ్యః 'తస్యేద మి'త్యణ్ ప్రత్యయః. హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్య చేత్యుభయపదవృద్ధిః, తాసాం కచ్ఛభువామనూపభూమీనాం 'జలప్రాయమనూపంస్యాత్పుంసికచ్ఛస్తథావిధ' ఇత్యమరః. ప్రదేశావికదేశాః ఆసేదిరే, ప్రాప్తాః, సీదతేః కర్మణి లిట్, అత్ర స్వభావోక్తిరనుప్రాసశ్చాలంకారౌ. ఓజశ్లేషసౌశబ్ద్యసౌకుమార్యాద్యనేకగుణసంపత్తిః స్పష్టా.

లవంగమాలాకలితావతంసా స్తే నారికేళాంతరపః పిబంతః,
ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకా స్సముద్రాదభ్యాగతస్య ప్రతిపత్తిమాపుః.

లవంగేతి. లవంగమాలాభిః లవంగకుసుమమాల్యైః, కలితావతంసాః కృతభూషణాః నారికేళాంతరిత్యవ్యయం నారికేళఫలాభ్యంతరజలమిత్యర్థః. అపఇతిపృథక్పదం. సమాసే 'ఋక్పూరి త్యాదినాసమాసాంతప్రసంగాత్. పిబంతః ఆస్వాదితాః, భక్షితా ఆర్ద్రక్రముకాః ఆర్ద్రపూగీఫలాని యైస్తే 'ఘోంటాతుపూగఃక్రముక ఇ'త్యమరః. తేచమూచరాః సముద్రాదభ్యాగతస్యాతిథేః ప్రతిపత్తిం గౌరవం సత్కారమాపుః 'ప్రతిపత్తిః పదప్రాప్తౌ ప్రవృత్తౌ గౌరవేఽపి చే'తి విశ్వః. అత్రాభ్యాగతప్రతిపత్తిప్రాప్తేః విశేషణగత్యావతంసకలనాదిపదార్థహేతుకత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః, తేన సముద్రచమూచరాణాం గృహస్థాభ్యాగతౌచిత్యప్రతీతే రలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

తురగశతాకులస్య పరితః పరమేకతురంగజన్మనః
ప్రమథితభూభృతః ప్రతిపథం మథితస్య భృశం మహీభృతా,
పరిచలతో బలానుజబలస్య పురస్సతతం ధృతశ్రియ
శ్చిరవిగతశ్రియో జలనిధేశ్చ తదాభవదంతరం మహత్.

ఇతి శ్రీ మాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
పురీప్రస్థానో నామ తృతీయః సర్గః.

తురగేతి. పరితస్తురగశతైరాకులస్య అపరిమితాశ్వస్యేత్యర్థః. ప్రతిపథం ప్రతిమార్గం యథార్థేఽవ్యయీభావే సమాసాంతః. ప్రమథితాః క్షుణ్ణాః భూభృతో రాజానో గిరయశ్చ యేన తస్య, నతు స్వయం కేనాపి మథితస్యేతి భావః. సతతం ధృతా శ్రీః శోభా రమా చ యేన తస్య ధృతశ్రియః, పురోఽగ్రే నగరాద్వా పరిచలతః పరితో గచ్ఛతః, బలో రామః తదనుజస్య హరేః బలస్య సైన్యస్య 'బలం సైన్యే బలో రామ' ఇత్యుభయత్రాపి శాశ్వతః. అథ పరం కేవలమేకస్యైవ తురంగస్య జన్మ జన్మమాత్రం యస్మాత్తస్యైకతురంగజన్మనః, ఏకోఽపి జాతఏవ న త్వన్యోఽస్తీతి భావః. మహీభృతా మందరాద్రిణా, రాజ్ఞా చ భృశం మథితస్య నతు స్వయం కస్యాపి మథితురితి భావః. సతతం చిరాత్ప్రభృతి విగతశ్రియః ఉత్పత్త్యనంతరమేవాస్యా హరిణా స్వీకారాదితి భావః. జలనిధేశ్చ తదా ప్రస్థానసమయే మహదంతరం దూరగమనాదతివ్యవధానం, ఉక్తరీత్యా మహాత్తారతమ్యం చ అభవత్. అత్రోపమేయస్య హరిబలస్య ఉపమానాత్ జలనిధేరాధిక్యవర్ణనాత్ వ్యతిరేకాలఙ్కారః. చమ్పకావళీవృత్తమ్. 'నజభజజా జరా హరయతిః కథితా భువి చమ్పకావళీ'తి లక్షణాత్. రచితేతి కేచిత్. నజభపురస్కృతా జజజరా రచితా భువి రుద్రదిగ్యతి'రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం తృతీయః సర్గః.

చతుర్థః సర్గః.

నిశ్శ్వాసధూమం సహ రత్నభాభి
ర్భిత్త్వోత్థితం భూమిమివోరగాణామ్,
నీలోపలస్యూతవిచిత్రధాతు
మసౌ గిరిం రైవతకం దదర్శ. 1

నిశ్శ్వాసేతి. నీలోపలై రింద్రనీలమణిభిః, స్యూతాః ప్రోతాః, విచిత్రాః నానావర్ణాః ధాతవో గైరికాదయో యస్యతం, అతఏవ రత్నభాభి ర్మణిభాభిస్సహ, భూమిం భిత్త్వా ఉత్థితం ఊర్ధ్వం నిర్గతం, ఉరగాణాం నిశ్శ్వాసధూమం ఫూత్కారబాష్పమివ స్థితం, రైవతకం రైవతకాఖ్యం గిరిం అసౌ హరిర్దదర్శ. స్యూతేతి సీవ్యతేః కర్మణి క్తః, 'చ్ఛ్వోశ్శూడను నాసికే చే' తి ఊఠియణాదేశః, అత్ర గిరేర్విశిష్టధూమవర్ణత్వేన విశిష్టధూమత్వోత్ప్రేక్షణాద్గుణనిమిత్తజాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా. అస్మిన్సర్గే నానావృత్తాని. తత్రాదావష్టాదశోపజాతయః, తల్లక్షణముక్తమతీతానంతర సర్గాదౌ అత్రాసర్గసమాప్తే ర్గిరివర్ణనమేవ.

గిరిం దదర్శేత్యుక్తం కీదృశమిత్యాకాంక్షాయాం తమేకాన్వయేన గుర్వీరిత్యాద్యష్టభిర్విశినష్టి—

గుర్వీ రజస్రం దృషదస్సమంతా
దుపర్యుపర్యంబుముచాం వితానైః,
వింధ్యాయమానం దివసస్య భర్తు
ర్మార్గం పునా రోద్ధుమివోన్నమద్భిః. 2

గుర్వీరితి. గుర్వీర్మహతీః దృషదః శిలాః తటీరిత్యర్థః. 'పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మానశ్శిలాదృష ది' త్యమరః. ఉపర్యుపరి దృషదాం సమీపోపరిప్రదేశ ఇత్యర్థః. 'ఉపర్యధ్యధసస్సామీప్యే' ఇతి ద్విర్భావే తద్యోగాద్ద్వితీయా. యథాహ వామనః— 'ఉపర్యాదిషు సామీప్యే ద్విరుక్తేషుద్వితీయే' తి. సమన్తాదజస్రం ఉన్నమద్భిః దేశకాలానవచ్ఛేదేనోత్పతద్భిః అతఏవ అంబుముచాం వితానైః మేఘబృందై ర్నిమిత్తేన పునర్దివసస్యభర్తుస్సూర్యస్య మార్గం పునారోద్ధుం సంహితాయాం రోరీతిరలోపః. ఢ్రలోపఇతి దీర్ఘః. వింధ్యాయమానమివ వింధ్యవదాచరంతం తద్వద్వర్ధమానమివస్థిత

మిత్యర్థః, ఆచారక్యజంతాల్లటశ్శానజాదేశః. అత్రావిచ్ఛిన్నమేఘోన్నమనేన వింధ్యాయమానత్వోత్ప్రేక్షణాత్క్రియానిమిత్తక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

క్రాంతం రుచా కాంచనవప్రభాజా
నవప్రభాజాలభృతాం మణీనామ్,
శ్రితం శిలాశ్యామలతాభిరామం
లతాభిరామంత్రితషట్పదాభిః. 3

క్రాంతమితి. పునః నవాని ప్రభాజాలాని బిభ్రతీతి నవప్రభాజాలభృతః తేషాం మణీనాం సంబంధిన్యా కాంచనవప్రభాజా స్వర్ణసానుప్రసృతయా రుచా దీప్త్యాక్రాంతం వ్యాప్తం పునః శిలానాం మేచకోపలానాం ఇంద్రనీలానాం వా శ్యామలతయా శ్యామలిమ్నా అభిరామం తథా ఆమంత్రితషట్పదాభిః మకరందభరితత్వాదాహూతభృంగాదిభిః లతాభిః శ్రితం వ్యాప్తం ఇతఃపరం ద్వ్యంతరమేకం యమకం వక్ష్యతే. తత్ర తత్రైవాలఙ్కారః. అర్థాలఙ్కారస్త్వభ్యుచ్చయ ఇతి యథాసంభవమూహ్యః. యమకలక్షణంత్వాచార్యదండినోక్తం—'అవ్యపేతవ్యపేతాత్మా యా వృత్తిర్వర్ణసంహతేః, యమకం తచ్చ పాదానామాదిమధ్యాంతగోచరం. ఏకద్విత్రిచతుష్పాదయమకానాం వికల్పనా, ఆదిమధ్యాంతమధ్యాంతమధ్యాద్యాద్యంతసర్వతః. అత్యంతబహవస్తేషాం భేదాస్సంభేదయోనయః, సుకరాదుష్కరాశ్చైవ వర్ణ్యంతే తత్ర కేచనే' తి.

సహస్రసంఖ్యైర్గగనం శిరోభిః
పాదైర్భువం వ్యాప్య వితిష్ఠమానమ్,
విలోచనస్థానగతోష్ణరశ్మి
నిశాకరం సాధు హిరణ్యగర్భమ్. 4

సహస్రేతి. సహస్రమితిసంఖ్యా యేషాం తైః సహస్రసంఖ్యైశ్శిరోభిః శిఖరైః శీర్షైశ్చ గగనం తథా తత్సంఖ్యైః పాదైః ప్రత్యంతపర్వతైశ్చరణైశ్చ భువం వ్యాప్య వితిష్ఠమానం అవతిష్ఠమానం 'సమవప్రవిభ్యస్స్థ' ఇత్యాత్మనేపదం. విలోచనయోర్యత్ స్థానం యోగ్యదేశః తద్గతౌ ఉష్ణరశ్మినిశాకరౌ యస్య తం అన్యత్ర నేత్రీభూతార్కేన్దుమిత్యర్థః. అతఏవ సాధు సత్యం హిరణ్యగర్భం బ్రహ్మాణమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా, సహస్రశీర్షేత్యాదిశ్రుతేరితి భావః. హిరణ్యగర్భోఽసిధిగర్భశ్చ.

క్వచిజ్జలాపాయవిపాండరాణి ధౌతోత్తరీయప్రతిమచ్ఛవీని,
అభ్రాణి బిభ్రాణముమాంగసంగవిభక్తభస్మానమివ స్మరారిమ్. 5

క్వచిదితి. పునః క్వచిత్ ఏకదేశే జలానామపాయేనాపగమేన విపాండరాణి శుభ్రాణి అతఏవ ధౌతం క్షాళితం యదుత్తరీయం తత్ప్రతిమా తత్సమా ఛవిర్యేషాం తాని

అభ్రాణి మేఘాన్ బిభ్రాణం దధానం భృఞః కర్తరి శానచ్. అతఏవ ఉమాయాః పార్వత్యాః అంగసంగేన అర్ధభాగేన విభక్తమేకభాగస్థాపితం భస్మయస్యతం స్మరారి మివ హరమివేత్యుపమాలఙ్కారః.

ఛాయాం నిజస్త్రీచటులాలసానాంమదేన కించిచ్చటులాలసానామ్,
కుర్వాణ ముత్పింజలజాతపత్త్రైర్విహంగమానాం జలజాతపత్త్రైః.

ఛాయామితి. పునః నిజస్త్రీణాం చటుషు ప్రియవచనేషు లాలసాః లోలుపాః. 'లోలుపోలోలుభోలోలో లంపటోలాలసోఽపి చ'ేతి యాదవః. తేషాం నిజస్త్రీచటులాలసానాం మదేన కించిదీషచ్చటులాశ్చపలాః తే చ తేఽలసాశ్చ విశేషణయోరపి మిథో విశేషణవిశేష్యభావవివక్షయా విశేషణసమాసః, తేషాం చటులాలసానాం విహంగమానాం హంసాదీనాం ఉత్పింజలాని జాతాన్యుత్పింజలజాతాని పూర్వవత్సమాసః. తానిపత్త్రాణి యేషాం తైః ఉత్పింజలజాతపత్త్రైః అతిపింజరీభూతదళైరిత్యర్థః. రలయోరభేదః. జలజైరే వాతపత్త్రైః ఛాయాం కుర్వాణం ఏతేన మహతీ కమలాకరసమృద్ధి ర్వ్యజ్యతే. యమక రూపకయోస్సంకరః.

స్కంధాధిరూఢోజ్జ్వలనీలకంఠా నుర్వీరుహాః శ్లిష్టతనూనహీంద్రైః,
ప్రణర్తితానేకలతాభుజాగ్రాన్ రుద్రానసనం తానివ ధారయన్తమ్.

స్కంధేతి. పునః స్కంధం ప్రకాండం అధిరూఢాః ఉజ్జ్వలాః నీలకంఠాః మయూరాః యేషాంతాన్ అన్యత్ర స్కంధాధిరూఢాః ఆసక్తితాః ఉజ్జ్వలాః నీలాః కంఠాః యేషాం తాన్ 'అంసప్రకాండయోస్స్కంధ' ఇతి వైజయంతీ. అహీంద్రైః శ్లిష్ట తనూన్ వ్యాప్తదేహాన్ ఏకత్ర తదావాసత్వాదన్యత్ర తద్భూషణత్వాచ్చేతి భావః. ప్రణర్తితాన్యనేకలతానామేవ భుజానాం లతానామివ చ భుజానాం అగ్రాణియేషాం తాన్ అతఏవ అనంతానసంఖ్యాన్ రుద్రానివ స్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా. ఉర్వీరుహాన్ వృక్షాన్ ధారయంతం ఉద్వహంతమ్.

విలమ్బినీలోత్పలకర్ణపూరాః కపోలభిత్తీరివ లోధ్రగౌరీః,
నవోలపాలంకృతసైకతాభాశ్శుచీ రపశ్శైవలినీర్దధానమ్. ౮

విలమ్బీతి. విలమ్బీని నీలోత్పలాని తాన్యేవ కర్ణపూరాః కర్ణావతంసా యాసాంతాః లోధ్రేణ లోధ్రరజసా గౌరీః అవదాతాః 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చే'తి ఙీష్. కపోల భిత్తీః కపోలా భిత్తయఇవ స్త్రీణాం గండస్థలీరివ స్థితాః ఉపమానాంతరమాహ—ఉలపాః బల్బజతృణాని. 'ఉలపాబల్బజాః ప్రోక్తా' ఇతి వైజయంతీ. నవైస్తైరలంకృతానాం సైకతానామాభేవాభా యాసాంతాః కుతః శుచీః శుద్ధాః శైవలినీశ్శైవలవతీః. అపః దధానం అత్ర శుచిత్వశైత్యాభ్యాం బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేన ఉపమాద్వయమ్.

రాజీవరాజీవశలోలభృంగం ముష్ణంతముష్ణం తతిభిస్తరూణామ్,
కాంతాలకాంతాలలనాస్సురాణాం రక్షోభిరక్షోభితముద్వహంతమ్.

రాజీవేతి. పునః రాజీవరాజీనాం పద్మపఙ్క్తీనాం వశాః అధీనాః లోలాశ్చలాః భృంగాః యస్మిన్ తం రాజీవరాజీవశలోలభృంగం తరూణాం తతిభిః సంఘైః ఉష్ణం ఆతపం ముష్ణంతం హరంతం కాన్తాః రమ్యాః అలకాంతాశ్చూర్ణకుంతలాగ్రాణి యాసాం తాః కాన్తాలకాన్తాః 'అలకాశ్చూర్ణకుంతలా' ఇత్యమరః. సురాణాం లలనాః స్త్రియోఽప్సరసః రక్షోభిః రాక్షసైః అక్షోభితమనభిభూతం యథాతథా ఉద్వహంతమ్.

నన్వల్పీయానయం కల్పి త్రైవతకో నామ శిలోచ్చయః కథ మియ ద్వర్ణ్యత ఇతి శఙ్కాం నిరస్యతి.

ముదే మురారే రమరైస్సుమేరో
రానీయ యస్యోపచితస్య శృంగైః,
భవంతి నోద్దామగిరాం కవీనా
ముచ్ఛ్రాయసౌందర్యగుణా మృషోద్యాః. 10

ముదఇతి. మురారేః ముదే సంతోషాయ అమరైః కర్తృభిః సుమేరోః శృంగైః కరణైః ఆనీయ ఉపచితస్య వర్ధితస్య ఆనీతైః శృంగైరుపచితస్యేత్యర్థః. ఉపచయే కరణానాంశృంగాణామర్థాదానయనే కర్మత్వం యస్య శైలస్య ఉచ్ఛ్రాయః ఔన్నత్యం తచ్చ సౌందర్యం చ తయోర్గుణాః ఉత్కర్షాః ఉద్దామగిరాం ప్రగల్భవాచాం కవీనాం మృషా ఉద్యంత ఇతి మృషోద్యాః మిథ్యావాచ్యాః న భవంతి. మేరుశృంగేషు సర్వగుణసమ్భవాదితి భావః. 'రాజసూయసూర్యమృషోద్యే' త్యాదినా వదేః క్యబంతో నిపాతః, ఉత్కృష్టః శ్రాయః ఉచ్ఛ్రాయఇతి ఘఞంతేనోపసర్గస్య సమాసః. నతూపసృష్టాద్ఘఞ్ప్రత్యయః. 'శ్రిణీభువోఽనుపసర్గే' ఇతి నియమాత్. ముదఇత్యాదిశ్లోకసప్తకేయచ్ఛబ్దస్య దృష్టోపి శైలస్సముహూరిత్యనేనాన్వయః. మేరుశృంగానమ్భత్వేఽపి సంబన్ధకథనా దతిశయోక్తిః.

యతః పరార్ధ్యాని భృతాన్యనూనైః
ప్రస్థైర్ముహుర్భూరిభి రుచ్ఛిఖాని,
ఆఢ్యాదివ ప్రాపణికాదజస్రం
జగ్రాహ రత్నాన్యమితాని లోకః. 11

యత ఇతి. పరార్ధ్యాని శ్రేష్ఠాని అనూనైః మహద్భిః భూరిభిః ప్రభూతైః 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్యం భూరి' త్యమరః. ప్రస్థైస్సానుభిః మానవిశేషైశ్చ. 'ప్రస్థోఽస్త్రీ సానుమానయో' రిత్యమరః. ముహుః భృతాని సంభృతాని మితాని చ ఉచ్ఛిఖాన్యు

ద్రక్షీని అమితాన్యపరిమితాని రత్నాని యత్రశైలాత్ ఆఢ్యాత్ ధనికాత్ 'ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ స్వామీ'త్యమరః. ప్రపణో వ్యవహారః ప్రయోజనమస్య ప్రాపణికో వణిక్ తదస్య ప్రయోజనమితి ఠక్ప్రత్యయః. 'పణ్యాజీవాః ప్రాపణికా వైదేహాస్సార్థవాహకాః, వణిజ' ఇతి వైజయంతీ. తస్మాదివ అజస్రం మహాంతః లోకో జనః జగ్రాహ ఉపమాలంకారః.

అఖిద్యతాసన్నముదగ్రతాపం రవిం దధానేప్యరవిందధానే,
భృంగావలీ యస్య తటే నిపీతరసా నమత్తామరసా న మత్తా. 12

అఖిద్యతేతి. ఆసన్నమాసన్నత్వాత్సన్నిహితం అతఏవ ఉదగ్రతాపం దుస్సహతాపం రవిం దధానేన అరవిందధానేరవిమదధానఇతివిరోధః. అరవిందానాం ధానే నిధానఇతి పరిహారః ధీయంతేస్మిన్నితి ధానం, అధికరణేల్యుట్. శబ్దశ్లేషమూలోవిరోధాలఙ్కారః. యస్యగిరేఃతటే నిపీతరసా నితరాం పీతమకరందా, నమంతి తామరసాని పంకేరుహాణి యయాభారభూతయా సా నమత్తామరసా 'పఙ్కేరుహంతామరస'మిత్యమరః. అతఏవ మత్తా భృంగావళీ నాఖిద్యత నఖిద్యతేస్మ, ఖిదదైన్యేవాదికాత్కర్తరి లఙ్. అత్యంత సూర్యసన్నిధానేపి అరవిన్దాకరవిహారాన్మధుకరాదినకరకరాత్తాపంనాపురిత్యర్థః.

యత్రాధిరూఢేన మహీరుహోచ్చై-
రున్నిద్రపుష్పాక్షిసహస్రభాజా,
సురాధిపాధిష్ఠితహస్తిమల్ల
లీలాం దధౌ రాజతగండశైలః. 13

యత్రేతి. యత్రశైలే రజతస్య వికారో రాజతః 'ప్రాణిరజతాదిభ్యో' ఇత్యఞ్ప్రత్యయః. సచాసౌ గండశైలశ్చ. 'గండశైలాస్తుచ్యుతాఃస్థూలోపలాగిరే రి'త్యమరః. ఉన్నిద్రాణి వికసితాని పుష్పాణ్యక్షీణీవేత్యుపమితసమాసః. తేషాం సహస్రంభజతీతితద్భాజా అధిరూఢేన ఉచ్చైర్మహీరుహావృక్షేణ సురాధిపేన దేవేంద్రేణ, అధిష్ఠితో యోహస్తిమల్ల ఇవ తస్య హస్తిమల్లస్య ఐరావతస్య లీలామివ లీలాం శోభాం దధౌ ఐరావతస్య ధావళ్యాదితి భావః. 'హస్తిమల్లోఽభ్రమాతంగే హస్తిమల్లో వినాయక' ఇతివిశ్వః. అత్ర లీలామివ లీలామితి సాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనాలంకారః.

విభిన్నవర్ణా గరుడాగ్రజేన సూర్యస్య రథ్యాః పరితః స్ఫురన్త్యః,
రత్నైః పునర్యత్ర రుచా రుచం స్వాం మానిన్యిరే వంశకరీరనీలైః.

విభిన్నేతి. గరుడాగ్రజేనారుణేన, విభిన్నవర్ణాః అన్యథాకృతవర్ణాః. అరుణిమానమాపాదితా ఇత్యర్థః. సూర్యస్య సంబంధినః రథం వహంతీతి రథ్యాః రథాశ్వాః

తద్వహాతిరథయుంగ ప్రాసంగమితియత్ప్రిత్యయః, యత్ర శైలే వంశకరీరనీలైః, వంశాంకురశ్యామలైః రత్నైర్మరకతైరిత్యర్థః. 'వంశాంకురే కరీరోఽ స్త్రీ'త్యమరః, వంశశబ్దస్య అమ్లానతా హేతోరలూనతా ప్రతిపత్త్యర్థత్వాదపౌనరుక్త్యం అతఏవ ఏకార్థపదమప్రయోజ్యమిత్యుక్త్వా కరికలభకర్ణావతంసాదిషు ప్రతిపత్తివిశేషకరేషు 'నదోష' ఇత్యాహ వామనః. విశేషశ్చేదితి పరితః స్ఫురంత్యా రుచా స్వప్రభయా కరణేన పునః స్వాం రుచం నిజహారితవర్ణమేవ అనిన్యిరే ఆసితాః, నయతేర్ద్వికర్మకత్వాత్ ప్రధానే కర్మణిలిట్. 'ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణా' మితివచనాత్ అత్ర విభిన్నవర్ణానామేకః తద్గుణః, రథ్యానాం స్వగుణత్యాగేన గరుడాగ్రజగుణగ్రహణాత్ పునస్తత్త్యాగేన మరకతగుణగ్రహణాత్ అపరస్తద్గుణః, తదుపజీవితిసజాతీయయోస్సంకరః. తేన గిరేస్సూర్యమండలపర్యంతమాసన్నత్వం వస్తు వ్యజ్యతే 'తద్గుణః స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి' రితి లక్షణాత్.

యత్రోజ్ఝితాభిర్ముహురంబువాహైః
సమున్నమద్భిర్న సమున్నమద్భిః,
వనం బబాధే విషపావకోత్థా
విపన్నగానామవిపన్నగానామ్. 15

యత్రేతి. యత్ర శైలే సమున్నమద్భిస్సముత్పతద్భిః అంబువాహైరుజ్ఝితాభిః అద్భిర్ముహుః సమున్నం సమ్యగున్నం క్లిన్నం సిక్తమిత్యర్థః. ఉందీక్లేదన ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః. నుదవిదేత్యాదినా నిష్ఠానత్వం విపన్నగాః విగతసర్పాః నభవంతీత్యవిపన్నగాః సపన్నగా ఇత్యర్థః. తేషామవిపన్నగానాం నగానాం వృక్షాణాం వనం విషపావకోత్థా విషాగ్నిసముత్థా విపదాపత్ న బబాధే నిత్యవర్షానుషంగాత్ విషాగ్నిక్షోభో వృక్షాణామకించిత్కర ఇతి భావః.

ఫలద్భిరుష్ణాంశుకరాభిమర్శా
త్కార్శానవం ధామ పతఙ్గకాన్తైః,
శశంస యః పాత్రగుణాద్గుణానాం
సఙ్క్రాన్తిమాక్రాన్తగుణాతిరేకామ్. 16

ఫలద్భిరితి. యః శైలః ఉష్ణాంశుకరాభిమర్శాత్, అర్కకరసంపర్కాత్ కృశానోరిదం, కార్శానవం ఆగ్నేయం ధామ తేజః, ఫలద్భిః ఉద్గిరద్భిః అర్కకరసామర్థ్యాభివ్యంజకైరితి భావః. పతఙ్గకాన్తైస్సూర్యకాన్తైః దృష్టాంతభూతైరితి భావః. గుణానాం సఙ్క్రాన్తిం అస్య త్రగుణసంక్రమణం సంక్రాంతగుణానిత్యర్థః. పాత్రగుణాదాధారగుణసహకారాత్ ఆక్రాంతః ప్రాప్తః గుణాతిరేకః కార్యవిశేషాధానరూపో గుణోత్కర్షో యస్యాస్తాం శశంస ప్రతిపాదయామాస, అర్కత్విషాం సర్వత్ర సంక్రమణావిశేషేపి సూర్యకాంతేష్వేవ జ్వలనజననదర్శనాత్సర్వత్రాపి సంక్రమ్యకారిణాం గుణానా

కారాత్కార్యవిశేషాధాయకత్వమితి నిశ్చయో త్రైవ జాయతఇత్యర్థః. తతశ్చసహకార శక్తివిరహిణీ సహజశక్తిరనుపకారిణీతిభావః. వృత్త్యనుప్రాసో౽లంకారః.

దృష్టో౽పి శైలస్స ముహుర్మురారేరపూర్వవద్విస్మయమాతతాన,
క్షణేక్షణే యన్నవతాముపైతి తదేవ రూపం రమణీయతాయాః.

దృష్టఇతి. ముహుర్దృష్టో౽పి సశైలః, మురారేః అపూర్వేణాదృష్టపూర్వేణ తుల్యం అపూర్వవత్ 'తేనతుల్యంక్రియాచేద్వతిః'తివతిప్రత్యయః. విస్మయమాతతాన, అతిరమణీయత్వాదితి భావః. తథాహి—క్షణేక్షణే ప్రతిక్షణం వీప్సాయాం ద్విర్భావః. నవతాంఅపూర్వవద్భావం ఉపైతీతి యత్, తన్నవత్వోపగమనమేవ రమణీయతాయా రూపం స్వరూపం లక్షణమిత్యర్థః. అత్ర రమణీయత్వలక్షణస్య వాక్యార్థస్య విస్మయే హేతుత్వసమర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

ఉచ్చారణజ్ఞో౽థ గిరాం దధాన ముచ్చారణత్పక్షిగణాస్తటీస్తమ్,
ఉత్కన్ధరం ద్రష్టుమవేక్ష్య శౌరి ముత్కన్ధరం దారుక ఇత్యువాచ.

ఉచ్చారణజ్ఞ ఇతి. అథ హరివిస్మయానంతరం గిరాం వాక్యానాం ఉచ్చారణం జానాతీత్యుచ్చారణజ్ఞః ఉక్తికుశలః, 'ఆతో౽నుపసర్గేక' ఇతి కప్రత్యయః. 'ఇగుపధే' త్యాదినా అకారాదనుపసర్గాత్కర్మోపపదో భవతీవిప్రతిషేధేనేతివచనాత్, దారుకః కృష్ణసారథిః ఉచ్చాః ఉన్నతాః రణంతః శబ్దాయమానాః పక్షిగణాః యాసు తాః రణత్పక్షిగణాః తటీర్ధధానం (తంపూర్వోక్తం) ధరతీతిధరం పర్వతం పచాద్యచ్. 'అహా ర్యధరపర్వతా' ఇత్యమరః. ద్రష్టుం ఉత్కముత్సుకం 'ఉత్కఉన్మనాఇతిపాతః' ఉత్కం ధరం ఔత్సుక్యాదున్నమితకంధరం తం శౌరిం, అపేక్ష్య ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ వాచమువాచ నహీంగితజ్ఞో౽వసరేవసీదతీతి భావః.

ఇతఃప్రభృతియమకానంతరశ్లోకేషు వసంతతిలకావృత్తం నియమేనాహ.—

ఆచ్ఛాదితాయతదిగమ్బరముచ్చకైర్గా
మాక్రమ్య సంస్థితముదగ్రవిశాలశృంగమ్,
మూర్ధ్ని స్ఫురత్తుహినదీధితికోటిమేన
ముద్వీక్ష్య కో భువి న విస్మయతే గిరీశమ్.   19

ఆచ్ఛాదితేతి. ఆచ్ఛాదితాన్యావృతాని, ఆయతాని దీర్ఘాణి దిశః అంబరంఖంచ దిగంబరాణి యేన తం అన్యత్ర, ఆచ్ఛాదితం వసితం ఆయతందిగేవాంబరం వాసోయేనతంత థోక్తం ఉచ్చకైరున్నతాంగాంభువం ఆక్రమ్యవ్యాప్యసంస్థితంతథాఉదగ్రాణి ఉన్నతాని విశాలానిచ శృంగాణి, శిఖరాణి యస్య తం, అన్యత్ర తూదగ్రే విశాలేశృంగేవి షాణేయస్య తంఉచ్చకైరున్నతంగాంవృషభం ఆక్రమ్యఅధిష్ఠాయ సంస్థితమిత్యర్థః. 'శృంగం విషాణే

శిఖరేఇతి, 'గౌఃస్వర్గేవృషభేరశ్మౌవజ్రే చంద్రమసిస్మృతః. అర్జునే నేత్రదృగ్బాణభూవాగ్వారిషు గౌర్మతే'తి చ విశ్వః. మూర్ధ్నిశిఖరే అన్యత్ర శిరసిస్ఫురంతీతుహినదీధితేః ఇందోః కోటిః రశ్మిః కళాచయస్యతం ఏనం గిరీశం గిరిశ్రేష్ఠం రైవతకం కైలాసనాథమీశ్వరంచోద్వీక్ష్య భువి కః న విస్మయతే సర్వోఽపి విస్మయేత ఇత్యర్థః. నేయంతుల్యయోగితా, ప్రకృతాప్రకృతవిషయే తదనుత్థానాత్. నాపిసమాసోక్తిః, తస్యాః విశేషణసామ్యజీవితత్వాత్. నాపిశ్లేషః, ఉభయశ్లేషవిశేష్యశ్లేషాయోగాత్. తస్మాత్ప్రకరణికార్థమాత్రపర్యవసితాభిధావ్యాపారేణాపిశబ్దేన అర్థాంతరధీకృద్ధ్వనిరేవేత్యాహుః తదుక్తంకావ్యప్రకాశే—'అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియంత్రితే, సంయోగాద్యైరవాచ్యార్థధీకృద్వ్యాపృతిరంజన మి'తి వృత్తంలక్షణంతు-'ఉక్తావసంతతిలకా తభజాజగౌగ' ఇతి.

ఉదయతి వితతోర్ధ్వరశ్మిరజ్జా
వహిమకరే హిమధామ్ని యాతి చాస్తమ్,
వహతి గిరిరయం విలంబిఘంటా
ద్వయపరివారిత వారణేంద్రలీలామ్. 20

ఉదయతీతి. వితతాః ఊర్ధ్వాశ్చ, రశ్మిరజ్జవో రజ్జవఇవ రశ్మయో యస్యతస్మిన్ వితతోర్ధ్వరశ్మిరజ్జౌ అహిమకరే సూర్యే ఉదయతి ఉదయమానే సతి + 'అయగతా వి'తి స్వరితేతం కేచిదిచ్ఛంతి. తతశ్శతరిసప్తమీ. తథా వితతోర్ధ్వరశ్మిరజ్జౌహిమధామ్ని చంద్రే చ అస్తం యాతి అస్తమయమానేసతి, యాతేశ్శతరిసప్తమీ. అయంగిరిఃవిలమ్బినాఘంటాద్వయేన పరివారితస్య పరివేష్టితస్య వారణేంద్రస్య లీలామివ లీలాం శోభాం వహతి, అత్రలీలామివ లీలామితిసాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనా, తయా సూర్యాచంద్రమసావస్యకుక్షిసమానకక్ష్యావిక్రాన్తా వితిమహాదౌన్నత్యం వస్తువ్యజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తం. 'అయుజినయుగరేఫతో యకారో యుజిచనజౌజరగాశ్చపుష్పితాగ్రా.'

వహతి యః పరితః కనకస్థలీ
స్సహరితాళసమాననవాంశుకః,
అచల ఏష భవానివ రాజతే
స హరితాళసమాననవాంశుకః. 21

వహతీతి. లసమానాః దీప్యమానాః నవాః అంశవోయస్యసః లసమాననవాంశుకః, శైషికఃకప్ప్రత్యయః. యోఽచలః సహరితాఃసదూర్వాః 'హరితేతిచదూర్వాయాం హరిద్వర్ణయుతేఽన్యవది' తి విశ్వః. కనకస్యస్థలీః స్వర్ణభూమీః, 'జానపదే' త్యాదినా అకృత్రిమార్థేఙీప్ పరితోవహతి సఏషోఽచలః హారితాళేన ఖర్జూరేణ సమానంనవమంశుకం వాసో యస్యసః హరితాళసమానవాంశుకః పీతాంబరోభవానివరాజతే. ద్రుతవిలమ్బితవృత్తం. 'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌభరా వి'తి లక్షణాత్.

పాశ్చాత్యభాగమిహ సానుషు సన్నిషణ్ణాః
పశ్యంతి శాంతమలసాంద్రతరాంశుజాలమ్,
సంపూర్ణలబ్ధలలనాలపనోపమాన
ముత్సంగసఙ్గి హరిణస్య శశాఙ్కమూర్తేః. 22

పాశ్చాత్యేతి. ఇహాద్రౌ సానుషు సన్నిషణ్ణాః స్థితాః జనా ఇతి శేషః. శాన్తమలం కలంకస్య పురోవర్తిత్వాన్నిష్కళఙ్కం అతీవసాంద్రతరం అంశుజాలం యస్య తం, అతీవసంపూర్ణం యథాతథాలబ్ధం లలనాలపనోపమానం స్త్రీముఖసాదృశ్యం యేన తం. 'ఆననం లపనం ముఖమి' త్యమరః. కిం తు ఉత్సంగసఙ్గిహరిణస్య అంకస్థితమృగస్య శశాంకామృగచిహ్నా మూర్తిర్యస్య తస్య శశాంకమూర్తేశ్చంద్రస్య పశ్చాద్భవః పాశ్చాత్యః 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యగి'తి త్యక్, స చాసౌ భాగశ్చ తం పాశ్చాత్యభాగం పృష్ఠదేశం పశ్యంతి, జనాః చంద్రస్యాధఃస్థిత్వా అకళఙ్కం చంద్రోపరిభాగం దదృశురిత్యర్థః. పాశ్చాత్యభాగదర్శనాతిశయోక్త్యా తాదృగౌన్నత్యధ్వనిః. వసంతతిలకా వృత్తమ్.

కృత్వా పుంవత్పాతముచ్చైర్భృగుభ్యో
మూర్ధ్ని గ్రావ్ణాం నిర్ఝరా నిర్ఝరౌఘాః,
కుర్వంతి ద్యాముత్పతంతః స్మరార్త
స్వర్లోకస్త్రీగాత్రనిర్వాణమత్ర. 23

కృత్వేతి. అత్రాద్రౌ నిర్ఝరౌఘాః; గిరినదీప్రవాహాః. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర' ఇత్యమరః. చూతవృక్షాదివత్సామాన్యవిశేషభావాదపునరుక్తిః. పుంవత్ పుంభిః తుల్యం. 'తేనతుల్య' మితి వతిప్రత్యయః, ఉచ్చైః భృగుభ్యస్తటేభ్యః. 'ప్రపాతస్తు తటో భృగు'రి త్యమరః. గ్రావ్ణాం శిలానాం మూర్ధ్ని పాతం కృత్వా పతిత్వా జర్ఝరాః శకలీభూతాః ద్యామాకాశం ప్రత్యుత్పతంత స్సంతః స్మరార్తానాం స్వర్లోకస్త్రీణాం ఖేచరీణాం అప్సరసాం గాత్రనిర్వాణమంగనిర్వృతిం కుర్వంతి 'అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః, భృగ్వగ్నిజలసంపాతైర్మరణం ప్రవిధీయత' ఇతి విహితభృగుపాతానాం పుంసాం స్వర్లోకగామినామివోపమానత్వం. శాలినీవృత్తమ్. 'శాలిన్యుక్తా మ్తౌ తగౌ గోఽబ్ధిలోకైరి' తి లక్షణాత్.

స్థగయంత్యమూ శ్శమితచాతకార్తస్వరా
జలదాస్తటిత్తులితకాంతకార్తస్వరాః,
జగతీరిహ స్ఫురితచారుచామీకరా
స్సవితుః క్వచిత్కపిశయన్తి చామీకరాః. 24

స్థగయంతీతి. ఇహాద్రౌ క్వచిదమూర్జగతీః భూమీః. 'జగతీభువనేభూమావి' తి విశ్వః. శమితాశ్చాతకానాం ఆర్తస్వరాః దీనస్వరాయైస్తే 'శమితచాతకార్తస్వరాః 'సర్వంసహాపతితమంబునచాతకానా మి'తి, భూగతస్య తేషాం విషత్వాత్ అథామాంబు దానేనైవోజ్జీయంతీ త్యర్థః. కించ తటిద్భిః తులితానిఉపమితానికాంతాని కార్తస్వరాణి సువర్ణాని యైస్తే తటిత్తులితకాంతకార్తస్వరాః తటితాంస్ఫురణే తేషామపి తద్వత్ స్ఫురణాదితి భావః. తే జలదా మేఘాః స్థగయంతి. ఛాదయంతి స్థగఆచ్ఛాదనే చౌరాదికః క్వచిత్ స్ఫురితాన్యుల్లసితాని చారూణి చామీకరాణి సువర్ణాని యైస్తేస్ఫురితచారుచామీకరాః అమీ సవితుఃకరాః ఆతపాశ్చ కపిశయంతి కపిశాఃకుర్వంతి క్వచిద్వృష్టిః క్వచిదాతపశ్చేతి మహదాశ్చర్యమితిభావః. శాక్వరపథ్యావృత్తం. (సయుఁతాశరైర్జ సయతీకుపథ్యాలగౌ) సజసాయుతౌచసహాగేన పథ్యామతా.

ఉత్క్షిప్తముచ్ఛ్రితసితాంశుకరావలమ్బై
రుత్తమ్భితోడుభిరతీవతరాం శిరోభిః,
శ్రద్ధేయనిర్ఝరజలవ్యపదేశమస్య
విష్వక్తటేషు పతతి స్ఫుటమంతరిక్షమ్. 25

ఉత్క్షిప్తమితి. ఉచ్ఛ్రితాస్సితాంశోశ్చంద్రస్యకరాఃఅంశవోహస్తాశ్చ అవలంబో యేషాంతైః ఉత్తమ్భితాన్యవలంబితాని ఉడూనియైస్తైః ఉడూనిచావష్టభ్యేత్యర్థః. శిరోభిశ్శిఖరైర్మస్తకైశ్చ అతీవతరాం భృశతరం అతీవశబ్దాద్భృశార్థాదవ్యయాదామ్. ప్రత్యయః. ఉత్క్షిప్తముద్యమ్యధృతం అంతరిక్షం శ్రద్ధేయః సాదృశ్యాద్విశ్వసనీయః నిర్ఝరజలమితివ్యపదేశో వ్యవహారోయస్యతత్ దృఢతరాం నిర్ఝరజలధియం కుర్వదిత్యర్థః. అస్యాద్రేః తటేషు విష్వక్సమంతాత్ పతతి స్ఫుటంసత్యం. ఇందుకరానుడూనిచావష్టభ్య శిరోభిర్ధ్రియమాణమపి దుర్ధరత్వాద్భ్రశ్యదంతరిక్షమేవేదం నతుజలం సాదృశ్యాత్తువ్యపదేశోదుర్వారఇతి సర్వతఃపాతినిర్ఝరజలంప్రేక్ష్యోత్ప్రేక్ష్యతే తేనోత్సేధవిస్తారావస్యవ్యజ్యేతే.

ఏకత్ర స్ఫటికతటాంశుభిన్ననీరా
నీలాశ్మద్యుతిభిదురామ్భసోఽపరత్ర,
కాళిందీజలజనితశ్రియశ్శ్రియన్తే
వైదగ్ధీమిహ పరితస్సురాపగాయాః. 26

ఏకత్రేతి. ఏకత్ర ఏకస్మిన్ భాగే స్ఫటికస్య యత్తటం తస్యాంశుభిః భిన్ననీరాః మిశ్రోదకాః శుభ్రజలాఇత్యర్థః. అపరత్ర అపరస్మిన్ భాగే నీలాశ్మనాం ఇంద్రనీలానాం ద్యుతిభిః భిదురాణిమిశ్రాణి. అమ్భాంసియాసాంతాః నీలసలిలాఇత్యర్థః ఇహాద్రౌపరితః కళిందస్యాద్రేరపత్యంస్త్రీ కాళిందీ యమునా. 'కాళిందీసూర్యతనయా

యమునా శమనస్వసే' త్యమరః. తస్యాః జలైః జనితా శ్రీః శోభా యస్యా స్తస్యాః తత్సంగతాయా ఇత్యర్థః. సురాపగాయా గంగాయాః వైదగ్ధీం శోభాం శ్రయం తే భజంతి విదగ్ధస్య భావో వైదగ్ధీ 'గుణవచనే' త్యాదినా ష్యఞ్ ప్రత్యయః. షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీష్. సోపి షిత్త్వస్య బాహులకత్వాదిహ వైకల్పికః అతఏవ ష్యఞః షిత్కరణాదీకారో బహులమితి వామనః అత్ర సితాసితమణిగుణగ్రహణాత్సరితాం యమునాసంగతగంగాశోభాసాదృశ్యాక్షేపాత్తద్గుణోత్థాపితా నిదర్శనా. ప్రహర్షిణీవృత్తమ్, 'మ్నౌజ్రౌగ స్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమ్.

ఇత స్తతో స్మి న్విలస న్తి మేరో స్సమానవప్రే మణిసానురాగాః,
స్త్రియశ్చ పత్యౌ సురసున్దరీభి స్సమానవప్రే మణిసానురాగాః. 27

ఇతఇతి. మేరోః సమానవప్రే తుల్యప్రస్థే అతఏవాస్మిన్నద్రౌ ఇత స్తతః మణిసానురాగాః రత్నతటకాంతయోవిలసంతి ప్రసరంతి, కించ నవం ప్రేమయస్య తస్మిన్నవప్రే మణి పత్యౌ అనురాగేణసహావర్తంతఇతిసానురాగాః సురసుందరీభిస్సమాః సరూపాః స్త్రియశ్చ ఇత స్తతః సర్వత్ర విలసంతి, క్రీడంతి అన్యోన్యానురాగిణోభిరూపాశ్చేహవిలాసిన స్తదనురూపాణి విహారస్థానాని చసంతీతి భావః.

ఉచ్చై ర్మహారజతరాజివిరాజితాసౌ
దుర్వర్ణభి త్తిరిహ సాన్ద్రసుధాసవర్ణా,
అభ్యేతి భస్మపరిపాండురితస్మరారే
రుద్వహ్ని లోచనలలామలలాటలీలామ్. 28

ఉచ్చైరితి. ఇహాద్రౌ సాంద్రయా సుధయా లేపనవిశేషేణ అమృతేన వా సవర్ణా సమానవర్ణా, జ్యోతిర్జనపదే' త్యాదినా సమానస్యసభావః 'లేపభేదేఽమృతేసుధే'తి వైజయంతీ, మహారజతరాజివిరాజితా కాంచనరేఖా శోభితా అసౌ పురోవర్తినీ ఉచ్చైరున్నతా దుర్వర్ణభిత్తీ రజతభిత్తిః. 'దుర్వర్ణంరజతంరూప్యం మహారజతకాంచనే' ఇతి చామరః. భస్మనా పరిపాండురితస్య పాండూకృతస్య స్మరారేః ఉద్వహ్నిరుద్గతార్చిర్లోచనమేవ లలామం భూషణం యస్య తస్య లలాటస్య లీలామివ లీలాం శోభాం అభ్యేతి భజతి. నిదర్శనాలఙ్కారః, 'లలామం పుచ్ఛపుండ్రాశ్వభూషాప్రాధాన్యకేతుష్వి' త్యమరః.

అయమతిజరఠాః ప్రకామగుర్వీ
రలఘువిలమ్బిపయోధరోపరుద్ధాః,
సతత మసుమతా మగమ్యరూపాః
పరిణతదిక్కరికా స్తటీ ర్బిభర్తి. 29

అయమితి. అయంగిరిః అతిజరతాః అతికఠినా అతిజరతీశ్చ. 'జరఠఃకఠినేజీర్ణ' ఇతి వైజయంతీ. ప్రకామం గుర్వీః శ్రేష్ఠాః స్థౌల్యాద్దుర్భరాశ్చ ప్రకామగుర్వీః. 'గురుస్త్రిష్వతిశ్రేష్ఠే గురౌ పితరి దుర్భర' ఇతి శబ్దార్ణవే. 'విస్పష్టపటువత్ మయూరవ్యంసకాదయశ్చే'తి సమాసః. అలఘుభిః విలంబిభిః లంబమానైశ్చ పయోధరైర్మేఘైః స్తనైశ్చ ఉపరుద్ధాః ఆవృతాః నిబద్ధాశ్చ. 'స్త్రీస్తనాబ్దౌ పయోధరా' వి'త్యమరః. సతతంపర్వదాఅసుమతాం ప్రాణభృతాం అగమ్యరూపాః అత్యున్నతత్వాద్దురారోహస్వరూపాః అన్యత్ర వృద్ధత్వాద్గమనానర్హ విగ్రహాః 'త్యజేదత్యుష్ణోద్భూతాంవృద్ధస్త్రీం కన్యకాంతథే'తి గమననిషేధాదితి భావః. పరిణతా స్తిర్యగ్దంతప్రహారిణః దిక్కరిణో దిగ్గజాః యాసు తాః పరిణతదిక్కరికాః 'తిర్యగ్దంతప్రహారస్తు గజఃపరిణతో మత' ఇతి హలాయుధః. 'ఇనస్త్రియా మి'తిసమాసాంతః కప్రత్యయః. అన్యత్ర పరిణతాః కఠినీభూతాః దిశో దంతక్షతవిశేషాః కరికాః నఖవ్రణాశ్చ యాసాంతాః 'దిగ్దష్టంపద్మలాకారంకరికానఖరేఖికే'తి యాదవః. తటీః బిభర్తి అత్ర ప్రకృతతటీవిశేషణమహిమ్నా అప్రకృతవృద్ధాంగనాప్రతీతేస్సమాసోక్తి రలఙ్కారః. పుష్పితాగ్రావృత్తం ఉక్తమ్.

ధూమాకారం దధతి పుర స్సౌవర్ణే
వర్ణేనాగ్నే స్సదృశితటే పశ్యామీ,
శ్యామీభూతాః కుసుమసమూహేఽలీనాం
లీలా మాలీమిహ తరవో బిభ్రాణాః. 30

ధూమేతి. ఇహాద్రౌ పురోఽగ్రే వర్ణేన అగ్నేస్సదృశి సమానే అగ్నిసమానవర్ణ ఇత్యర్థః సౌవర్ణే సువర్ణవికారే తటే కుసుమసమూహే లీనాం స్థితాం 'ల్వాదిభ్యశ్చే'తి నిష్ఠానత్వం, అళీనాం భృంగాణాం, ఆళిం ఆవళిం, బిభ్రాణాః అతఏవ శ్యామీభూతాః అమీ తరవః ధూమాకారం ధూమసామ్యం, దధతి త్వం పశ్య స్వర్ణతటమగ్నివద్భాతి స్వర్ణతటే శ్యామా స్తరవో ధూమవద్భాంతీత్యుపమాలఙ్కారః. జలధరమాలావృత్తమ్. తల్లక్షణం తూక్తమ్—అబ్ధ్యంగైస్సాస్సౌజలధరమాలామ్భాస్మావి' తి లక్షణాత్.

వ్యోమస్పృశః ప్రథయతా కలధౌతభిత్తీ
రున్నిద్రపుష్పచణచంపకపింగభాసః,
సౌమేరవీ మధిగతేన నితమ్బశోభా
మేతేన భారత మిళావృతవద్విభాతి. 31

వ్యోమేతి. వ్యోమస్పృశః, అభ్రంకషాః ఉన్నిద్రైః వికసితైః పుష్పైర్విత్తాః ఉన్నిద్రపుష్పచణాః 'తేన విత్తశ్చుంచుప్చణపా వి'తిచణప్ప్రత్యయః. తేచతేచమ్పు

కాశ్చ తద్వత్పింగభాసః పిఙ్గళవర్ణాః కలధౌతభిత్తీః, కనకకుడ్యాని. 'కలధౌతంరూప్య హేమ్నో' రితి విశ్వః. ప్రథయతా, ప్రకటయతా, అతఏవ సౌమేరవీం, సుమేరుసంబన్ధినీం, నితంబశోభాం కటకలక్ష్మీం, అధిగతేన ప్రాప్తవతా 'గత్యర్థాకర్మకే' త్యాదినాగమేః కర్తరి క్తః. ఏతేనరైవతకాద్రిణా, భరతస్య రాజ్ఞ ఇదంభారతం, భారతాఖ్యంవర్షం భరతఖండమిత్యర్థః. 'స్యాద్వర్షాశ్లోకధాత్ర్యంశేవత్సరేవర్షమస్త్రియామి' త్యమరః. ఇళావృతవదిళావృతవర్షమివవిభాతీత్యుపమా. నవఖండస్య జమ్బూద్వీపస్య హిమాద్రేర్దక్షిణభూఖండం హైమవతాపరనామకం భారతంవర్షం తస్యైవసుమేరుయోగాత్సౌమేరవాపరాఖ్యం మధ్యఖండం ఇళావృతవర్షం అతఏవ 'నామ్నేదం భారతం వర్షం హిమాద్రేస్తచ్చ దక్షిణమ్, తేన హైమవతం నామపరేష్వప్యేవమున్నయేత్, 'ఇళావృతంసౌమేరవంసు మేరోఃపరితోహితమి' తి వైజయంతీ.

రుచిరచిత్రతనూరుహశాలిభిః
ప్రచలితైః పరితః ప్రియకవ్రజైః,
వివిధరత్నమయైః ప్రతిభాత్యసా
వవయవైరివ జంగమతాం గతైః. 32

రుచిరేతి. అసౌగిరిఃరుచిరైరుజ్జ్వలైశ్చిత్రైర్నానావర్ణైస్తనూరుహైర్లోమభిశ్శాలంతఇతితథోక్తైః, పరితః ప్రచలితైఃసంచలద్భిః ప్రియకాః కంబళప్రకృతయోమృగవిశేషాః. 'ప్రియకోలోమభిర్యుక్తోమృదుశ్చమసృణైర్ఘనైరి'తి వైజయన్తీ. తేషాం వ్రజైః సమూహైః జంగమతాం చరిష్ణుతాం గతైర్వివిధరత్నమయైః అవయవైస్స్వాంగైరివ ప్రతిభాతీత్యుత్ప్రేక్షా. ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్.

కుశేశయై రత్ర జలాశయోషితా
ముదా రమంతే కలభావికస్వరైః,
ప్రగీయతే సిద్ధగణైశ్చ యోషితా
ముదారమంతే కలభావికస్వరైః. 33

కుశేశయైరితి. అత్రాద్రౌ, జలాశయోషితాః జలాశయేషు ప్రదేశు ఉషితావసంతః 'గత్యర్థాకర్మకే'త్యాదినావసేః కర్తరి క్తః. సంప్రసారణం. 'మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్య శ్చే' తి చకారాద్వర్తమానార్థతా. కలభాః త్రింశద్వర్షాః కరిణః. 'త్రింశద్వర్షస్తు కలభో విశో౽వింశతివార్షిక' ఇతి వైజయంతీ. వికస్వరైః వికసనశీలైః స్థేశభాసపిసకసోవరచ్. కుశేశయైశ్శతపత్రైః. 'శతపత్రంకుశేశయమి' త్యమరః. ముదా ప్రీత్యారమంతే క్రీడంతి, కరివిహారార్హాణాంకమలాకరాణా మయమాకరఇతిభావః. కించకలా అవ్యక్తమధురాః వికారో మానసోభావః సత్రయోజనమేషాంభావికాః ఉద్దీపకరా ఇత్యర్థః.

కలాభావికాశ్చ స్వరాష్షడ్జాదయో యేషాం తైః కలభావికస్వరైః సిద్ధగణైస్సురసంఘైః యోషితాం స్వస్త్రీణాం, అంతే సమీపే ఉదారముచ్చైః ప్రగీయతే భూస్వర్గోయమితి భావః.

ఆసాదితస్య తమసా నియతేర్నియోగా
దాకాంక్షతః పునరపక్రమణేన కాలమ్,
పత్యుస్త్విషా మిహ మహౌషధయః కళత్ర
స్థానం పరైరనభిభూత మమూర్వహన్తి. 34

ఆసాదితస్యేతి. ఇహాద్రౌ అమూర్మహౌషధయః నియతేర్నియోగాత్. అస్మిన్ కాలే అస్తమయఇతిదైవశాసనాత్ తమసాఅంధకారేణ తత్ప్రియేణ వ్యసనేనచ ఆసాదితస్యాక్రాంతస్యపునరపక్రమణేన పునరావృత్త్యా కాలంసమాగమకాలం ఆకాంక్షతః పునరాగతస్యసంగంతుమిచ్ఛతఇత్యర్థః. త్విషాం పత్యుస్సూర్యస్య సంబంధిపరైస్తేజోంతరైః పురుషాంతరైశ్చ అనభిభూతమతిరస్కృతం అనుపహతం చ కళత్రస్థానం కళత్రభూతానాంత్విషాంస్థానం వహంతి స్థితిం నిర్వహంతీత్యర్థః. స్త్రీణాం స్త్రీష్వేవరక్షణం కార్యమితి భావః. యథాకేనచిదాపది న్యాసీకృతానికళత్రాణిసంరక్ష్యకాలాంతరేసాధవస్తస్మైప్రయచ్ఛంతి తద్వదోషధయోఽపి త్విషః త్విషాంపత్యురర్పయంతీత్యర్థః. ఏతచ్చ తాసాంసూర్యాస్తమయే ప్రజ్వలనాదుదయే విపర్యయాచ్చోపచర్యతే. అత్రవిశేషణ సామ్యాదర్కాదీనామాపన్నాది సామ్యప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

వనస్పతిస్కంధనిషణ్ణబాల
ప్రవాళహస్తాః ప్రమదా ఇవాత్ర,
పుష్పేక్షణైర్లమ్భితలోచకైర్వా
మధువ్రతవ్రాతవృతైర్వ్రితత్యః. 35

వనస్పతీతి. అత్రాద్రౌ వనస్పతయో వృక్షాః. 'వనస్పతిర్వృక్షమాత్రే వినాపుష్పైః ఫలద్రుమ' ఇతి విశ్వః, పతయశ్చ స్ఫురంతితేషాంస్కంధేషు ప్రకాండేషు అంసేషు చ నిషణ్ణాస్సక్తాః బాలప్రవాళాః బాలపల్లవాహస్తాఇవయాసాంతాః తథోక్తాః మధూని వ్రతయన్తి భుంజతఇతి మధువ్రతాః మధుపాః తేషాం వ్రాతేన బృందేన వృతైః ఛన్నైః అతఏవ లంభితాః ప్రాపితాః లోచకాస్తారకాణి కజ్జలానివాయైస్తైర్వ్యాప్తైరివ స్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా ఇవార్థేవాశబ్దః తద్వదుత్ప్రేక్షాయాం చోక్తః, 'లోచకోమాంసపిండేస్యాదక్షితారేచకజ్జల' ఇతి విశ్వః. పుష్పైరీక్షణైరివ పుష్పేక్షణైః. ఉపలక్షితాః వ్రతత్యోలతాః ప్రమదాఇవలక్ష్యంతఇతిశేషః సప్రసిద్ధేక్రియాధ్యాహారదోషఇత్యాహ వామనః లింగాధ్యాహారవదితి.

విహాగాః కదంబసురభావిహా గాః
కలయంత్యనుక్షణమనేకలయమ్,
భ్రమయన్నుపైతి ముహు రభ్ర మయం
పవనశ్చ ధూతనవనీపవనః. 36

విహాగాఇతి. కదంబైస్సురభిః సుగంధిః తస్మిన్ కదంబసురభౌ ఇహాద్రౌ విహాగాః పక్షిణః అనుక్షణం ప్రతిక్షణం అనేకేబహువిధాః లయావిచ్ఛేదాయస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, గాః వాచః, శబ్దానిత్యర్థః. 'అర్జునేనేత్రదిగ్బాణభూవాగ్వారిషు గౌర్ద్వయోః' ఇతివిశ్వః. కలయంతి కించ ధూతాని కమ్పితాని నవాని నీపవనానికదమ్బకవనానియేన సః ధూతనవనీపవనః, 'తూలంచనీపప్రియకకదమ్బాస్తుహలిప్రియ' ఇత్యమరః. అయం పవనశ్చ ముహుః అభ్రం మేఘం భ్రమయన్ ఉపైతి' ప్రమితాక్షరావృత్తం. 'ప్రమితాక్షరా సజససైరుదితేతి లక్షణాత్.

విద్వద్భిరాగమపరైర్వివృతం కథంచి
చ్ఛ్రుత్వాపి దుర్గ్రహమనిశ్చితధీభిరన్యైః,
శ్రేయాన్ ద్విజాతిరివ హన్తు మఘాని దక్షం
గూఢార్థ మేవ నిధిమన్త్రగణం బిభర్తి. 37

విద్వద్భిరితి. ఏషోఽద్రిః శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః ధారణపటుః ద్విజాతిర్బ్రాహ్మణ ఇవఆగమోనిధికల్పః మంత్రశాస్త్రంచసవివపరంప్రధానంయేషాంతైరాగమపరైః విద్వద్భిః నిధీనాం మంత్రాణాఞ్చ సాధనవిశేషజ్ఞైః కథం చిద్వివృతం స్వరూపతః ప్రకాశితం నాస్తి నిశ్చితా ఇదమిత్థమితి నిశ్చయాత్మికా ధీర్యేషాం తైరనిశ్చితధీభిఃఅన్యైరశాస్త్రజ్ఞైః శ్రుత్వాపి ఇహానిధిరస్తి ఈదృశ్మహిమాసౌ మంత్రఇతిచ ఆప్తగురుముఖాదాకర్ణ్యాపి దుర్గ్రహం దుస్సాధం అఘాని దుఃఖానివినాశయితుందక్షంసమర్థం 'దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘ మి'తి వైజయంతీ. గూఢస్సంవృతః అర్థో ధనమభిధేయం చ యస్మిన్ తం గూఢార్థంనిధయో మంత్రాఇవ అన్యత్రనిధయఇవమంత్రాః నిధిమంత్రాః తేషాం గణం బిభర్తి ద్విజాతిర్మంత్ర గణమివ నిధిగణం ఏషః బిభర్తీత్యుపమార్థః.

బిమ్బోష్ఠం బహుమనుతే తురంగవక్త్ర
శ్చుమ్బన్తం ముఖమిహ కిన్నరం ప్రియాయాః,
శ్లిష్యన్తం ముహురితరోఽపి తం నిజస్త్రీ
ముత్తుంగస్తనభరభఙ్గభీరుమధ్యామ్. 38

బిమ్బోష్ఠమితి. ఇహాద్రౌతురంగస్యవక్త్రమివవక్త్రం యస్యసః తురంగవక్త్రః దేవ యోనివిశేషః సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహువ్రీహిర్వాచ్యః. స చోత్తరపదలో

పశ్యేతి ఉష్ట్రముఖవత్సమాసః. బిమ్బకల్పః ఓష్ఠో యస్య తద్బిమ్బోష్ఠమిత్యుపమాలఙ్కారః. 'ఓత్వోష్ఠయోస్సమాసే వే'తి పరరూపం. ప్రియాయాః ముఖం చుమ్బన్తం కిన్నరం మానుషముఖం అశ్వాఙ్గం దేవయోనివిశేషం బహుగురు యథా తథా మనుతే అవబుధ్యతే తురఙ్గవక్త్రస్య చుమ్బనాసమ్భవాదితి భావః. ఇతరః కిన్నరోపి ఉత్తుఙ్గేన స్తనభరేణ యోఽభఙ్గః తస్మాద్భీరుః మధ్యో యస్యాస్తాం నిజస్త్రీం స్వస్త్రీం. 'వామ్ శసో'రిత్యనేన వికల్పాదియఙాదేశాభావః. ముహుః శ్లిష్యన్తం మానుషాఙ్గత్వాదాలిఙ్గన్తం తురఙ్గవక్త్రం బహుమనుతే తురఙ్గవపుషః కిన్నరస్య ఆశ్లేషాసమ్భవాదితి భావః. దుర్లభం హి ప్రియం భవతీతి రహస్యం. మధ్యస్యాభఙ్గేపి భఙ్గోక్తేరతిశయోక్తిః ఉపమయా సంసృజ్యతే ప్రహర్షిణీవృత్తముక్తమ్.

యదేతదస్యానుతటం విభాతి
వనం తతానేకతమాలతాలమ్,
న పుష్పితాత్ర స్థగితార్కరశ్మా
వనన్తతానే కతమా లతాలమ్. 39

యదితి. అస్యాద్రేరనుతటం తటేషు 'విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః' తతాః విస్తృతాః అనేకే బహవః తమాలాః తాలాశ్చ యస్మింస్తత్తథా నేకతమాలతాలం యదేతత్పురోవర్తి వనం విభాతి స్థగితార్కరశ్మౌ తిరోహితాతపే అనన్తతానే అపారవిస్తారే అత్ర వనే కతమా లతా కా వా లతా అలమత్యన్తం పుష్పితా సంజాతపుష్పా న భవతీతి శేషః. సర్వా అపి పుష్పితా ఇత్యర్థః.

దన్తోజ్జ్వలాసు విమలోపలమేఖలాన్తాః
స్సద్రత్నచిత్రకటకాసు బృహన్నితమ్బాః,
అస్మిన్ భజన్తి ఘనకోమలగణ్డశైలా
నార్యోఽనురూపమధివాసమధిత్యకాసు. 40

దన్తేతి. అస్మిన్ అద్రౌ దన్తాః నికుఞ్జాః దశనాశ్చ 'దన్తో నికుఞ్జే దశనే' ఇతి విశ్వః. తైరుజ్జ్వలాసు రుచిరాసు సద్రత్నైశ్చిత్రాణి కటకాని సానూని వలయానిచ యాసాం తాసు 'కటకం వలయే సానా'వితి విశ్వః. అధిత్యకాసు ఊర్ధ్వభూమిషు 'ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకే' త్యమరః. 'ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నారూఢయో'రితి అధిశబ్దాత్త్యకన్ప్రత్యయః. విమలోపలాః ఉజ్జ్వలశిలాః, ఉజ్జ్వలమణయో వా మేఖలాః కాఞ్చ్యః, నితమ్బభూమయశ్చ 'మేఖలా ఖడ్గబన్ధే స్యాత్కాఞ్చీశైలనితమ్బయో'రితి విశ్వః. తాభిరన్తాః రమ్యాః. 'మృతావవసితే రమ్యే సమాప్తావన్త ఇష్యత' ఇతి శబ్దార్ణవః. బృహన్తో నితమ్బాః కటిపశ్చాద్భాగాః శిఖరాణి చ యాసాం తాః 'నితమ్బో రోధసి స్కన్ధే శిఖరేపి కటేరథ' ఇతి విశ్వః. ఘనాః విపులాః కోమలాశ్శ్లక్ష్ణాః గణ్డశైలాః గణ్డస్థలాని స్థూలోపలాశ్చ యాసాం తా నార్యః అనురూపమిచ్ఛాసదృశంచ ఆత్మసదృశం అధి వాసం

ప్రజన్తి అత్ర సారీణామధిత్యకానాంచ ప్రకృతత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరాశ్లేషోత్థాపితా తుల్యయోగితా అత ఏవోభయవిశేషణానిఉభయత్ర విభక్తివిపరిణామేన యోజ్యాని.

అనతిచిరోజ్ఝితస్య జలదేన చిర
స్థితబహుబుద్బుదస్య పయసోఽనుకృతిమ్,
విరళవికీర్ణవజ్రశకలా సకలా
మిహ విదధాతి ధౌతకలధౌతమహీ. 41

అనతీతి. ఇహాద్రౌ విరళం యథాతథా వికీర్ణాః ప్రసరణశీలాః వజ్రశకలాః శ్వేతహీరకఖండాని యస్యాం సా ధౌతా శుభ్రా కలధౌతమహీ రజతభూమిః జలదేన అనతిచిరోజ్ఝితస్య తత్కాలముక్తస్య శుభ్రస్యేతి భావః. చిరస్థితాః చిరస్థాయినః బహవశ్చ బుద్బుదాః జలస్ఫోటాః యస్మిన్ తత్ తస్య పయసోఽంభసః సకలాం అనుకృతిం సమగ్రసాదృశ్యం విదధాతి, అత్ర మేఘోజ్ఝితజలస్య చిరస్థితబుద్బుదాసంబంధేఽపి సంభావనయా సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. కురరీరుతవృత్తం. తల్లక్షణం తూక్తం 'వసుకురరీరుతం నజభజైర్గగయుగి'తి లక్షణాత్.

వర్జయంత్యా జనైస్సంగ మేకాన్తత
స్తర్కయంత్యా సుఖం సంగమే కాంతతః,
యోషయైష స్మరాసన్నతాపాంగయా
సేవ్యతేనేకయా సన్నతాపాంగయా. 42

వర్జయంత్యేతి. ఏకాంతతః ఏకాంతే రహసీత్యర్థః. కాంతతః కాంతేన ప్రియేణ సహ ఉభయత్రాపి సార్వవిభక్తికస్తసిః సంగమే సతి సుఖం తర్కయంత్యా ఉత్ప్రేక్షమాణయా విస్రంభవిహారమాకాంక్షమాణయేత్యర్థః అత ఏవ జనైస్సంగం వర్జయంత్యా ఏషః స్మరేణాసన్నతాపాని ప్రాప్తజ్వరాణి అంగాని యస్యాస్తయా స్మరాసన్నతాపాంగయా 'అంగగాత్రకంఠేభ్య శ్చేతి వక్తవ్య మి'తి జీషో వికల్పాదిహ పక్షే టాప్. సన్నతౌ నమ్రావపాంగౌ యస్యాస్తయా సన్నతాపాంగయా స్మరతాపాత్క్షీణనేత్రాంతయా అనేకయా యోషయా అనేకాభిర్యోషాభిరిత్యర్థః. జాతావేకవచనం 'స్త్రీయోషిదబలా యోషే'త్యమరః. ఏషోద్రిః సేవ్యతే, ఇచ్ఛావిహారస్థానానీహ సంతీతి భావః. స్రగ్విణీవృత్తం 'రైశ్చతుర్భిర్యుతా స్రగ్విణీ సమ్మతా' ఇతి లక్షణాత్.

సంకీర్ణకీచకవనస్ఖలితైకవాల
విచ్ఛేదకాతరధియశ్చలితుం చమర్యః,

అస్మిన్ మృదుశ్వసనగర్భతదీయరంధ్ర
నిర్యత్స్వనశ్రుతిసుఖాదివ నోత్సహంతే. 43

సంకీర్ణేతి. అస్మిన్నద్రౌ సంకీర్ణాః మిథస్సందష్టాః కీచకాః వేణువిశేషాః. 'వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతాః' ఇత్యమరః. తేషాం వనే స్ఖలితస్య ఏకస్యైవాలస్య ఏకరోమ్ణః విచ్ఛేదాత్కాతరాః త్రస్తాధీర్యాసాం తాః చమర్యః మృదుశ్వసనో మందమారుతః గర్భే యేషాం తేభ్యః తదీయరంధ్రేభ్యః కీచకవివరేభ్యః నిర్యతో నిర్గచ్ఛతః స్వనస్య శ్రుత్యా శ్రవణేనయత్సుఖం తస్మాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా చలితుం నోత్సహంతే వస్తుతస్తు వాలప్రియత్వాదితి భావః. శకధృషేత్యాదినా తుమున్ప్రత్యయః.

ముక్తం ముక్తాగౌరమిహ క్షీరమివాభ్రై
ర్వాపీష్వంతర్లీనమహానీలదళాసు,
శస్త్రీశ్యామైరంశుభిరాశు ద్రుతమంభ
శ్ఛాయామచ్ఛామృచ్ఛతి నీలీసలిలస్య. 44

ముక్తమితి. ఇహాద్రౌ అంతర్లీనాః మహానీలదళాః ఇంద్రనీలవిశేషఖండాః యాసు తాసు 'సింహళస్థాకరోద్భూతా మహానీలాస్తు తే మతాః' ఇతి భగవానగస్త్యః. వాపీషు దీర్ఘికాసు అభ్రైర్మేఘైః ముక్తం వృష్టం ముక్తాగౌరం మౌక్తికశుభ్రం, అతఏవ క్షీరమివస్థితం అంభః శస్త్రీచ్ఛురికా 'స్యాచ్ఛస్త్రీచాసిపుత్రీచ ఛురికాచాసిధేనుకే'త్యమరః. 'బహ్వాదిభ్యశ్చే'తి ఙీష్. శస్త్రీవత్ శ్యామైః అంశుభిః అంతర్గతేంద్రనీలమరీచిభిః ఆశు ద్రుతం లోలితం ఘటితం సత్ నీలీసలిలస్య నీల్యాఖ్యౌషధిపత్రరసస్య 'నీలీకాలా క్లీతకికే'త్యమరః. అచ్ఛాం ఛాయాం కాంతిం ఋచ్ఛతి తత్సదృశీంఛాయాంగచ్ఛతీత్యర్థః. అతో నిదర్శనాలంకారః. సచ ముక్తాగౌరం క్షీరమివ శస్త్రీశ్యామైరితి చోపమాత్రయేణ అంతర్లీనమహానీలదళాసు వాపీష్వితి పదార్థహేతుకకావ్యలింగేన అంశుభిః ద్రుతమితి తద్గుణేన చోత్థాపిత ఇత్యంగాంగిభావేన సంకరః. క్షీరమివేత్యనేన ఇంద్రనీలానాం శ్రైష్ఠ్యం సూచితం. క్షీరమధ్యే క్షిప్తే నీలం క్షీరం చే న్నీలతాం వ్రజేత్, ఇంద్రనీలమితి ఖ్యాతమితి లక్షణసంభవాత్. తే చాత్ర నీలీరసోపమానేన తద్వర్ణా ఏవేతి సూచితమ్. నీలీరసనిభాః కేచిచ్ఛముఖకంఠనిభాః పరఇత్యాదినా అగస్త్యరత్నశాస్త్రే తేషామేకాదశవిధచ్ఛాయాభిధానాదితి, మత్తమయూరవృత్తం 'వేదైరంధ్రైర్మ్తౌయసగా మత్తమయూరమి'తి లక్షణాత్.

యా న యయౌ ప్రియమన్యవధూభ్యః
స్సారతరాగమనా యతమానమ్,
తేన సహేహ బిభర్తి రహస్స్త్రీ
సారతరాగ మనాయతమానమ్. 45

యేతి. ఇహాద్రౌ, అన్యవధూభ్యః స్త్ర్యంతరేభ్యః పంచమీవిభక్తే ఇతి పంచమీ. సారతరం శ్రేష్ఠతరం ఆగమనం యస్యాస్సా సారతరాగమనా శ్లాఘ్యసంగమేత్యర్థః. యా స్త్రీ యతమానం స్వప్రాప్త్యై ప్రయతమానం ప్రార్థయమానమిత్యర్థః. యతీ ప్రయత్నే. శానచ్, ప్రియంనయయా సాతథా ప్రతికూలాపి స్త్రీ రహః తేనప్రియేణసహ అనాయతమానం ఆదీర్ఘరోషం యథాభవతితథా, రతరాగం సురతాభిలాషం, బిభర్తి, అయమతిమానవతీరపి సద్య ఏవోద్దీపయతీతి భావః. దోధకవృత్తం 'దోధకవృత్తమిదం భభభాగావి' తి లక్షణాత్.

భిన్నేషు రత్నకిరణైః కిరణేష్విహేందో
రుచ్చావచై రుపగతేషు సహస్రసంఖ్యామ్,
దోషాపి నూనమహిమాంశు రసౌ కిలేతి
వ్యాకోచకోకనదతాం దధతే నలిన్యః. 46

భిన్నేష్వితి. ఇహాద్రౌ ఇందోః కిరణేషు ఉదంచశ్చావాంచశ్చ తైరుచ్చావచైః అనేకవిధైరిత్యర్థః 'ఉచ్చావచం నైకభేద మి' త్యమరః. మయూరవ్యంసకాదిషు 'ఉచ్చావచ చోచ్చనీచాచోపచావ పరాచనిఖ్రప్రచనిశ్చప్రచాకించనాకుతోభయానీ'తి తత్పురుషే నిపాతనాత్సాధుః. రత్నకిరణైర్భిన్నేషు మిశ్రేషు అతఏవ సహస్రసంఖ్యాం ఉపగతేషు సత్సు నలిన్యః పద్మిన్యః 'నళం పద్మే నళం తృణ' ఇతి శాశ్వతః. అసౌ ప్రకాశమానః అహిమాంశుః కిలేతి సహస్రకిరణత్వాత్సూర్య ఏవేతి సంభావనాబుద్ధ్యేత్యర్థః. 'వార్తాసంభావ్యయోః కి లే'త్యమరః. దోషాపి రాత్రావపి సప్తమ్యర్థేఽవ్యయమ్ 'దివాహ్నీత్యథ దోషా చ నక్తంచ రజనావపీ 'త్యమరః. వ్యాకోచకోకనదతాం వికచపద్మతాం దధతే, స్వీకుర్వంతి నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం 'అథ రక్తసరోరుహం 'రక్తోత్పలం కోకనదమ్. వ్యాకోచవికచ స్ఫుటా' ఇతి చామరః, ఇహ దేవభూమిత్వాన్నిత్యపద్మా నలిన్య ఇతి భావః ఇహ నలినీనాం దోషాతనవికాససంబంధేఽపి తత్సంబంధరూపాతిశయోక్తిమూలయా తస్యేందావర్క భ్రాంతి నిమిత్తకత్వోత్ప్రేక్షయా భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే.

అవిశంక మంకపరివర్తనోచితా
శ్చలితాః పురః పతిముపైతు మాత్మజాః,
అనురోదితీవ కరుణేన పత్త్రిణాం
విరుతేన వత్సలతయైష నిమ్నగాః. 47

అవిశఙ్కమితి. అవిశఙ్కం నిశ్శఙ్కం, అఙ్కపరివర్తనేనోత్సంగలుంఠనేనో చితాః పరిచితాః పతిం భర్తారముపైతుం పురోఽగ్రే చలితాః ప్రయాతాః ఆత్మజాః స్వసంభవాః దుహితృవాశ్చ నిమ్నగాః నదీః కరుణేన దీనేన పత్త్రిణాం పక్షిణాం విరుతేన క్రోశనేన

నిమిత్తేన విహాఽద్రిః వత్సలతయా వాత్సల్యేన ప్రేక్షితేత్యర్థః. 'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధస్తువత్సల' ఇత్యమరః. 'వత్సాంసాభ్యాంకామబల' ఇతి లచ్ ప్రత్యయః. అనురోదితీవానుక్రోశతీవే త్యుత్ప్రేక్షా 'రుదశ్చపఞ్చభ్య' ఇతి గుణః. 'రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుక' ఇతీడాగమః.

మధుకరవిటపానమితా స్తరుపఙ్క్తీ ర్బిభ్రతోఽస్యవిటపానమితాః,
పరిపాకపిశంగలతారజసారోధ శ్చకాస్తి కపిశంగలతా. 48

మధుకరేతి. మధుకరావివ విటాః తేషాం పానంచుమ్బనం ఇతాః ప్రాప్తాః ఇణః కర్తరి క్తః విటపైశ్శాఖావిస్తారైః అనమితాః విటపానమితాః 'విస్తారో విటపోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. తరుపఙ్క్తీః బిభ్రతః అస్యాద్రేః రోధో నితమ్బః గళతాపతతా, పరిపాకేన పిశంగీనాం లతానాం రజః పుష్పరేణుః తేన పరిపాకపిశంగలతారజసాకపిశం పిశంగం సత్ చకాస్తి దీప్యతే, మాత్రావృత్తేష్వియమార్యాగీతిః. అష్టగణా అర్థేవసుగణా ఆర్యాగీతిరితి పింగళః.

ప్రాగ్భాగతః పతదిహోర్ధ్వముపత్యకాసు
శృంగారితాయతమహేభకరాభమంభః,
సంలక్ష్యతే వివిధరత్నకరానువిద్ధ
మూర్ధ్వప్రసారితసురాధిపచాపచారు. 49

ప్రాగితి. ఇహాద్రౌ ప్రాగ్భాగతః ఊర్ధ్వదేశాత్ ఉపత్యకాస్వధః ప్రదేశేషు 'ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకే' త్యమరః. 'ఉపాధిభ్యామి' త్యాదినాఉపశబ్దాత్త్యకన్ప్రత్యయః. పతత్ శృంగారః సిందూరాదిమండనమస్య సంజాతః శృంగారితః. 'శృంగారస్సురతే నాట్యే రసేవిగ్గజమండన' ఇతి విశ్వః. ఆయతో దీర్ఘః, తస్యమహేభకరస్య ఆభేవాభా యస్యతత్, వివిధరత్నానాం కరైః రంశుభిః అనువిద్ధమనురంజితం. ఇదమమ్భః ఊర్ధ్వప్రసారితః యస్సురాధిపచాపః ఇన్ద్రధనుః. తద్వచ్చారు సంలక్ష్యతే, అత్రేంద్రధనుషః ఊర్ధ్వప్రసరణాసమ్బంధేపి సమ్బంధోక్తేరతిశయోక్తిః అభూతోపమేతిమతాన్తరం. ఆరోపితవిషయాయాం తూపమానస్య ప్రసిద్ధత్వాదుపమైవేయమ్.

దధతిచ వికసద్విచిత్రకల్ప
ద్రుమకుసుమైరభిగుమ్ఫితానివైతాః,
క్షణమలఘువిలమ్బిపింఛదామ్నః
శ్శిఖరశిఖాః శిఖిశేఖరా నముష్య. 50

దధతీతి. కించేతిచార్థః అముష్యాద్రేః ఏతాః శిఖరాణి శృంగాణ్యేవశిఖాః కేశపాశ్యః. 'శిఖాచూడాకేశపాశీ' త్యమరః. వికసద్భిః విచిత్రైర్నానావర్ణైః కల్పద్రుమకుసుమైః అభిగుమ్ఫితాన్ గ్రథితానివస్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా, అలఘూనివిలమ్బానివిలమ్బమానానిచ.పింఛాన్యేవ దామాని స్రజో యేషాం తాన్ శిఖినః కేకినఏవ శేఖరాః ఆపీడాః తాన్ శిఖిశేఖరాన్ క్షణం దధతీవ 'శిఖావళశ్శిఖీ కేకీ, శిఖాస్వాపీడశేఖరావి' త్యుభయత్రాప్యమరః. అత్ర కుసుమగుమ్ఫనోత్ప్రేక్షాలింగేన పింఛాదీనాం దామాదిరూపకసిద్ధిః. తదుత్థాపితా చోత్ప్రేక్షేతి సంకరః. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్.

సవధూకాః సుఖినోఽస్మి న్ననవరత
మమందరాగతామరసదృశః,
నాసేవంతే రసవన్న నవరత
మమందరాగతామరసదృశః. 51

సవధూకాఇతి. అస్మిన్నద్రౌ. అవరాన్భవంతీత్యనవరాః శ్రేష్ఠాః అనవరతమాః శ్రేష్ఠతమాః అతఏవ మందరాగతైః అమరైః సదృశః సరూపాశ్చఅనవరతమమందరాగతామరసదృశః అమన్దరాగాణి తామరసాని పంకేరుహాణీవ దృశో యేషాం తే, అమందరాగతామరసదృశః రక్తాబ్జనేత్రాః. 'పంకేరుహం తామరసమి' త్యమరః. సుఖినో భోగినః సహ వధూభిః సవధూకాస్సంతః 'తేనసహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. 'నద్యృతశ్చే' తి కప్. రసవత్సానురాగం 'గుణేరాగే ద్రవే రస' ఇత్యమరః. నవరతం నూతనసురతం. నాసేవంతఇతిన, కింతు ఆసేవంతఏవేత్యర్థః. సంభావ్య నిషేధనివర్తనేద్వౌ ప్రతిషేధావితి వామనః. విశిష్టసురతానాం సేవనస్య సామాన్యతః ప్రసక్తేః. ఉపమాలఙ్కారః. గతేయమార్యాగీతిః.

ఆచ్ఛాద్య పుష్పపటమేష మహాంతమంత
రావర్తిభి ర్గృహకపోతశిరోధరాభైః,
స్వాంగాని ధూమరుచమాగరవీం దధానై
ర్ధూపాయతీవ పటలైర్నవనీరదానామ్. 52

ఆచ్ఛాద్యేతి. ఏషోఽద్రిః మహాంతం పుష్పాణ్యేవపటఇతిరూపకం తమాచ్ఛాద్య అంతః పటాభ్యంతరే ఆవర్తిభిరభీక్ష్ణం భ్రమద్భిః 'బహులమాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణినిః, గృహకపోతశిరోధరాయాః గృహపారావతకంఠస్య ఆభేవాభా యేషాం తైరిత్యుపమా 'పారావతః కపోతస్స్యా' దితి విశ్వః. అగురోః కాలాగురోః ఇమామాగరవీం 'కాలాగుర్వగురుస్స్యాత్తద్వ' త్యమరః. ధూమరుచం ధూమకాంతం తత్సదృశీమిత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనా. దధానైః నవనీరదానాం పటలైః స్వాంగాని ధూపాయతీవ ధూపైరధివాసయతీవేత్యు

త్ప్రేక్షా. రూపకోపమానిదర్శనాభిరంగైస్సంకీర్యతే 'ధూపసంతాప' ఇతి ధాతోః 'గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయ' ఇత్యాయప్రత్యయః.

అన్యోన్యవ్యతికరచారుభిర్విచిత్రై
రత్రస్యన్నవమణిజన్మభిర్మయూఖైః,
విస్మేరాన్ గగనసదః కరోత్యముష్మి
న్నాకాశే రచితమభిత్తి చిత్రకర్మ. 53

అన్యోన్యేతి. అముష్మిన్నద్రౌ అన్యోన్యేషాం వ్యతికరేణ మిశ్రణేన చారుభిః అతఏవ విచిత్రైర్నానావర్ణైః అత్రస్యంతః త్రాసదోషేణాదుష్యంతః 'త్రాసో భీమణిదోషయో' రితి విశ్వః. 'వాభ్రాశే' త్యాదినా వైకల్పికశ్యన్ప్రత్యయః తేభ్యో నవమణిభ్యో జన్మ యేషాం తైః మయూఖైః ఆకాశే రచితం అభిత్తి అకుడ్యం అసాధారణమిత్యర్థః. చిత్రకర్మ చిత్రనిర్మాణం కర్తృ, గగనసదః ఖేచరాన్ విస్మేరాన్ విస్మయశీలాన్ కరోతి 'నమికంపి' త్యాదినా రప్రత్యయః. అత్ర మణిమయూఖేషు ఖేచిత్రకర్మభ్రాంతిమతామేవాభిత్తిచిత్రకర్మేతి అకారణకార్యోత్పత్తివర్ణనాద్భ్రాంతిమదలఙ్కారోత్థాపితా విభావనేతి సంకరః 'కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిస్స్యాద్విభావనా' ప్రహర్షిణీవృత్తమ్.

సమీరశిశిర శ్శిరస్సు వసతాం
సతాం యవనికా నికామసుఖినాం,
బిభర్తి జనయన్నయం ముద మపా
మపాయధవళా వలాహకతతీః. 54

సమీరేతి. సమీరేణ మారుతేన శిశిరశ్శీతలః శిరస్సు శిఖరేషు వసతాం నికామసుఖినామత్యంతసుఖినాం సతాం పుణ్యవతాం ముదం జనయన్ అయమద్రిః అపాం అమ్బసాం అపాయేనాపగమేన ధవళాః వలాహకతతీః మేఘపఙ్క్తీరేవ యవనికాస్తిరస్కరిణీః బిభర్తి అనావరణేష్వపి శిఖరేషు క్రీడతాం మేఘైరేవావరణం సంపాద్య ముదం జనయతీత్యర్థః. అత్ర వలాహకతతిషు ఆరోప్యమాణానాం యవనికానాం ముదం జనయన్నితి ప్రకృతోపయోగిత్వవర్ణనాత్పరిణామాలఙ్కారః 'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే' పరిణామ ఇతి లక్షణాత్ 'రూపకే తూపరంజకత్వమాత్ర మి' తి భేదః. రథోద్ధతగతివృత్తమ్ 'రసైర్జసజసా రథోద్ధతగతి' రితి లక్షణాత్.

మైత్ర్యాదిచిత్తపరికర్మవిదో విధాయ
క్లేశప్రహాణమిహ లబ్ధసబీజయోగాః,
ఖ్యాతిం చ సత్త్వపురుషాన్యతయాధిగమ్య
వాంఛంతి తామపి సమాధిభృతో నిరోద్ధుమ్. 55

మైత్ర్యేతి. ఇహాద్రౌ సమాధిం యోగం బిభ్రతీతి సమాధిభృతో యోగినః మైత్రీ కరుణాముదితోపేక్షా చేతి చతస్రశ్చిత్తవృత్తయః తత్ర పుణ్యాకృత్సు మైత్రీ దుఃఖిషు కరుణా, సుఖిషు ముదితా. అనుమోదనం, పాపిషు ఉపేక్షా, మైత్ర్యాదిర్యేషాంతాని మైత్ర్యాదీని, చిత్తస్యపరికర్మాణి ప్రసాధకాని శోధకానీత్యర్థః. తాని విందంతి లభంతే ఇతితద్విదఃతద్భాజః, తైః క్షీణాంతఃకరణమలాఇత్యర్థః. 'సత్సూద్విష' ఇత్యాదినా విదేర్లాభార్థాత్క్విప్. అతఏవ క్లేశప్రహాణం విధాయ అవిద్యాఽస్మితా రాగద్వేషాభినివేశాః పంచక్లేశాః తత్రానిత్యేషు నిత్యత్వాభిమానః అనాత్మని చ దేహేంద్రియాదావాత్మధీరిత్యాదివిభ్రమోనానావిరవిద్యా అస్మితాఅహఙ్కారః రాగోభిమతవిషయాభిలాషః ద్వేషః అనభిమతేషు రోషః అభినివేశః కార్యాకార్యేష్వాగ్రహః తేహి పురుషం క్లిశ్యంతీతిక్లేశాః. క్లేశహేతవః పచాద్యచ్. తేషాం ప్రహాణం ప్రక్షయః 'కృత్యచ' ఇతి ణత్వం. తద్విధాయ క్లేశాన్ హిత్వేత్యర్థః. అతోలబ్ధస్సబీజః సాలంబనో యోగః ధ్యానం యైస్తే లబ్ధసబీజయోగాస్సంతః ఆలమ్బనమేవవ్యనక్తి-సత్త్వేతి. సత్త్వపురుషయోః ప్రకృతిపురుషయోఃఅన్యతయా అన్యత్వేన మిథఃభిన్నత్వేన ఖ్యాతింజ్ఞానంచ అధిగమ్య ప్రకృతిపురుషాభిన్నావితిజ్ఞాత్వేత్యర్థః. ప్రకృతిపురుషవివేకాగ్రహణాత్సంసారః వివేకగ్రహణాన్ముక్తిరితి సాంఖ్యాః. అథ తాం ఖ్యాతిమపి నిరోద్ధుం నివర్తయితుంవాంఛంతివృత్తిరూపాం తాం నివర్త్య స్వయంప్రకాశతయైవ అవస్థాతుమిచ్ఛంతీత్యర్థః. ప్రకృతావుపరతాయాం సత్యాం పురుషస్య స్వరూపేణావస్థానం ముక్తిరితి సాంఖ్యసిద్ధాంతః. న కేవలం భోగభూమిరియం అపితు ముక్తిక్షేత్రమపీతి భావ.

మరకతమయ మేదినీషు భానో
స్తరువిటపాంతరపాతినో మయూఖాః,
అవనతశితికంఠకంఠలక్ష్మీ
మిహ దధతి స్ఫురితాణు రేణుజాలాః. 56

మరకతేతి. ఇహాద్రౌ మరకతానాం వికారాః మరకతమయ్యః తాసు మేదినీషు 'స్త్రియాః పుంవ ది' త్యాదినా పుంవద్భావః. తరూణాం విటపాః పల్లవాః తేషామంతర్మై రవకాశైః పతంతీతి తథోక్తాః. 'విటపఃపల్లవేషిద్గేవిస్తారే స్తంబశాఖయో రి'తి విశ్వః. స్ఫురితాన్యణురేణూనాం సూక్ష్మరజసాం జాలాని యేషుతే భానోః మయూఖాః అవనతస్య శితికంఠకంఠస్య మయూరకంధరాయాః లక్ష్మీం దధతీతి నిదర్శనాలఙ్కారః. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్.

యా బిభర్తి కలవల్లకీగుణ
స్వానమానమతి కాళి మాలయా,

నాత్ర కాంతముపగీతయా తయా
స్వానమానమతి కాళిమాలయా. 57

యేతి. అత్రాద్రౌ అత్యంతం కాళిమా కార్ష్ణ్యం యస్యాస్సా అతికాళిమా అతి శ్యామేత్యర్థః. నవిద్యతేలయోలయనంక్వచిదవస్థానంయస్యాస్సా అలయా భ్రమంతీత్యర్థః. అతఏవ సస్వనేతి భావః. యాఽళిమాలా భృంగావళిః అవ్యక్తమధురః తస్యవల్లకీగుణ స్యానస్యవీణాతంత్రీశబ్దస్య మానముపమానం బిభర్తి తంత్రీవద్ధ్వనతీత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. ఉపగీతమాసమీపేగాతుం ప్రవృత్తయైవ నతుపూర్వంగాయంత్యేతిభావః. ఆది కర్మణిక్తః. 'కర్తరి చే'తి కర్తరిక్తః. తయా అళిమాలయా భృంగావళ్యా స్వానమా సుఖేనఅనమయితుమాక్రష్టుం శక్యా, 'ఈషద్దు రి' త్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః. కావా స్త్రీ కాంతం ప్రియం న నమతి సర్వా అపి మానం విహాయ లజ్జాం పరిత్యజ్య సద్యః ప్రణమంత్యేవ తథోద్దీపకత్వాద్గానస్యేత్యర్థః. రథోద్ధతావృత్తమ్—'రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగౌ' ఇతి లక్షణాత్.

సాయం శశాంకకిరణాహతచంద్రకాంత
నిష్యందినీరనికరేణ కృతాభిషేకాః,
అర్కోపలోల్లసితవహ్నిభి రహ్నితప్తా
స్తీవ్రం మహావ్రతమివాత్ర చరంతి వప్రాః. 58

సాయమితి. ఇహాద్రౌ వప్రాస్సానవః, 'వప్రోఽస్త్రీసానుమానయో'రి' త్యమరః. సాయంరాత్రౌశశాంకకిరణైరాహతేభ్యః చంద్రకాంతేభ్యః నిష్యందినా ప్రస్రావిణా నీరనికరేణ జలపూరేణ కృతాభిషేకాః కృతస్నానాః అహ్నితు అర్కోపలేభ్యః సూర్యకాంతేభ్యః ఉల్లసితైరుత్థితైః వహ్నిభిః తప్తాస్సంతః తీవ్రం ఉగ్రం దుశ్చరం మహావ్రతం మహాతపః చరంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా.

ఏతస్మిన్నధికపయశ్శ్రియం వహంత్య
స్సంక్షోభం పవనభువా జవేన నీతాః,
వాల్మీకే రరహితరామలక్ష్మణానాం
సాధర్మ్యం దధతి గిరాం మహాసరస్యః. 59

ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మిన్నద్రౌ అధికపయశ్శ్రియం అధికాంజలసమృద్ధింవహంత్యః అన్యత్రతు అధికాః కపయస్సుగ్రీవాదయోవర్ణ్యత్వేనయాసుతాఃఅధికపయః, శ్రియం గుణాలంకారాదిశోభాం వహంత్యః పవనాద్భవతీతి పవనభూః తేన పవనభువా వాయుజన్యేన జవేన వేగేన సంక్షోభం చలనం నీతాః అన్యత్రతు జవేన జవినా వేగవతా, 'జవోవేగినివేగేస్యాది' తివిశ్వః. పవనభువా హనుమతా సంక్షోభమాన్నత్వం

సీతాః హనుమద్వేగవర్ణనయా ప్రాగల్భ్యం నీతా ఇత్యర్థః. వాక్యత్రయే సర్వత్ర షష్ఠ్యర్థ విశరిణామః కార్యః. మహాసరస్యో మహాసరాంసి అరహితౌ అవర్జితౌ రామలక్ష్మణౌ యాభిస్తాసాం అన్యత్ర తు రామోరమణః అరహితరామాః అవియుక్తరమణాః లక్ష్మణా స్సారసయోషితో యాసు తాః కేచిత్తు అరహితరామాః అవియుక్తస్త్రీకాః లక్ష్మణా స్సారసా ఇతి పుంపక్షిపరత్వేన వ్యాచక్షతే తేషాం. 'హంసస్య యోషిద్వరటా సారసస్య తు లక్ష్మణా, లక్ష్మణౌపధి సారసస్త్రీ' త్యాద్యమరవిశ్వప్రకాశాది వాక్యావగతనియతస్త్ర్యర్థ తావిరోధః. తాసాం వాల్మీకేర్గిరాం సాధర్మ్యం సాదృశ్యం దధతి అత్ర పవనభువాజ వేనేత్యత్ర ఏకనాళావలంబిఫలద్వయవత్ అభఙ్గేనైకపదగతత్వేన అర్థద్వయప్రతీతే రర్థశ్లేషః, అన్యత్ర పదభంగేన అర్థద్వయప్రతీతేర్జతుకాష్ఠవచ్ఛబ్దయో రేవమిథశ్శ్లిష్ట త్వాచ్ఛబ్దశ్లేషః, ఇత్యుభయసాహిత్యాదుభయశ్లేషోఽయం ప్రకృతాప్రకృతగోచరః ఉపమాత్వంగమితి సంకరః.

ఇహ ముహుర్ముదితైః కలభైరవః
  ప్రతిదిశం క్రియతే కలభైరవః,
స్ఫురతి చానువనం చమరీచయః
  కనకరత్నభువాం చమరీచయః. 60

ఇహేతి. ఇహాద్రౌ ముదితైరిచ్ఛాహారసంతుష్టైః కలభైః కరిపోతైః. 'కలభః కరి శాబక' ఇత్యమరః. దిశిదిశి ప్రతిదిశం. యథార్థేఽవ్యయీభావః. అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్య ఇతి సమాసాంతష్టచ్ప్రత్యయః. కలశ్చాసౌ భైరవశ్చ కలభైరవో మధుర భీషణః విశేషణయోరపి ఖంజకుబ్జవద్వైచ్ఛికోపసర్జనత్వవివక్షయా విశేషణసమాసః. రవో బృంహితధ్వనిః ముహుః క్రియతే, అనువనం వనే వనే చమరీచయః చమరీమృగసంఘశ్చ, స్ఫురతి కించ కనకరత్నానాం యా భువః తాసాం మరీచయః కిరణాశ్చ స్ఫురంతి, సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారో యమకస్యాభ్యుచ్చయః.

త్వక్సారరంధ్రపరిపూరణలబ్ధగీతి
  రస్మిన్నసౌ మృదితపక్ష్మలరల్లకాంగః,
కస్తూరికామృగవిమర్దసుగంధిరేతి
  రాగీవ సక్తిమధికాం విషయేషు వాయుః. 61

త్వగితి. అస్మిన్నద్రౌ. త్వచిసారో యేషాం తే త్వక్సారాః, వంశవిశేషాః 'వంశే త్వక్సారకర్మారత్వచిసారతృణధ్వజా' ఇత్యమరః. తేషాం రంధ్రాణి తేషాం పరిపూర ణేన ధ్మాపనేన లబ్ధాగీతిర్గానసుఖం యేన సః, మృదితాని సంస్పృష్టాని పక్ష్మలాని లోమ శాని రల్లకానాం కంబళమృగాణాం కంబళానాం వా అంగాని శరీరాణి యేన సః, 'రల్లకః కంబళమృగే కంబళేఽపి ప్రకీర్తిత' ఇతి వైజయంతీ. ఏతేన స్పర్శసుఖముక్తం కస్తూరికా

మృగాణాం విమర్దేన సంఘర్షేణ సుగన్ధిః శోభనగంధః యద్యపి గంధస్యైత్వేతదే కాంత గ్రహణమిత్యుక్తం. తథాపి నిరంకుశాః కవయఇత్యపర్యనుయోగః, అసౌ ఏవంభూతో వాయుః రాగీవకామీవ విషయేషు ప్రదేశేషు ఇంద్రియార్థేషుచ. 'విషయ స్స్యాదింద్రియార్థే దేశే జనపదేఽపి చే'తి విశ్వః అధికాం సక్తిం వ్యాప్తిం, ఆసక్తించ, ఏతి గచ్ఛతి.

ప్రీత్యై యూనాం వ్యవహితతపనాః
ప్రౌఢధ్వాంతం దినమిహ జలదాః,
దోషా మన్యం విదధతి సురత
క్రీడాయాసశ్రమశమపటవః. 62

ప్రీత్యాఇతి. ఇహాద్రౌ యువతయశ్చ యువానశ్చ తేషాంయూనాం 'పుమాన్ స్త్రియే'త్యేకశేషః ప్రీత్యై వ్యవహితతపనాః తిరోహితార్కాః, అతఏవ సురతాన్యేవ క్రీడాః తాభిర్య ఆయాసః వ్యాయామః తేన యశ్శ్రమః ఖేదః 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే' రితిలక్షణాత్. తస్య శమే నివారణే, పటవః సమర్థాః. జలదాః ప్రౌఢధ్వాంతం మేఘావరణాద్గాఢాంధకారం, దినం దివసం దోషా రాత్రిమాత్మానం మన్యతఇతి దోషామన్యం. రాత్రిమానినం విదధతి మేఘావరణ మహిమ్నా దివసః స్వయమపి ఆత్మానం రాత్రిం మన్యతే కిముతాన్య ఇత్యర్థః. దోషేత్యవ్యయం తదుపపదాన్మన్యతేర్థాతోః 'ఆత్మమానే ఖశ్చే'తి ఖశ్ప్రత్యయః. ఇత్యనవ్యయస్యేత్యవ్యయనిషేధాత్, నదోషాశబ్దస్య హ్రస్వతాముమాగమా ఇహ యూనాందోషావద్దివాపి విస్రంభవిహారాస్సంభవంతీతిభావః. భ్రమరవిలసితం వృత్తం— 'మ్భౌన్లౌగస్స్యాద్భ్రమరవిలసితమి' తిలక్షణాత్.

భగ్నో నివాసోఽయమిహాస్య పుష్పై
స్సదా న తోయేన విషాణినాగః,
తీవ్రాణి తేనోజ్ఝతి కోపితోఽసౌ
సదానతోయేన విషాణినాగః. 63

భగ్నఇతి. ఇహాద్రౌ. అస్య నాగస్య నివాసః ఆశ్రయః సదాపుష్పైః ఆనతో నమ్రః అయంవగచ్ఛతీత్యగో వృక్షః దానవారిభిర్మదోదకైస్సహవర్తతేయః తేనసదానతోయేన మత్తేనేత్యర్థః. యేనవిషాణినా దంతినా భగ్నః తేన విషాణినా కోపితః కోపం ప్రాపితః అసౌ నాగః సర్పః తీవ్రాణివిషాణిగరళాని ఉజ్ఝతివమతి పరప్రతీకారాక్షమస్య క్రోధస్స్వాశ్రయమేవ వ్యాహంతీతి భావః.

ప్రాలేయశీతమచలేశ్వరమీశ్వరోఽపి
సాంద్రేభచర్మవసనావరణోఽధిశేతే,

సర్వర్తునిర్వృతికరే నివసన్నుపైతి
న ద్వంద్వదుఃఖమిహ కించిదకించనోఽపి. 64

ప్రాలేయేతి. ఈశ్వరశ్శివోఽపి కిముతాన్య ఇతి భావః. సాంద్రం యదిభచర్మ తదేవ వసనం తదేవావరణం ఆచ్ఛాదనం యస్య సః, తథాసన్. నత్వనావరణో వాపి శిథిలావరణ ఇతి భావః. ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం హిమం 'తత ఆగతః' ఇత్యణి 'కేకయ మిత్రయు ప్రలయానాం యాదేరియః' ఇతి యకారస్య ఇయాదేశః లేనశీతం శీతలం అచలేశ్వరం హిమవంతమధిశేతే తస్మిన్ శేత ఇత్యర్థః. 'అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మ' ఇతి కర్మత్వం. సర్వర్తుభిర్నిర్వృతికరే సదాసుఖకరే, ఇహాద్రౌ నివసన్ పునః నాస్తి కించన యస్యేత్యకించనోఽపి నిస్స్వోఽపి 'ఉచ్చావచేత్యాదినా మయూరవ్యంసకాదిషు నిపాతనాత్తత్పురుషః. కించిదల్పమపి ద్వంద్వదుఃఖం శీతోష్ణదుఃఖం నోపైతి నిత్యసన్నిహితానామృతూనామన్యోన్యదోషనివారకత్వాదితి భావః. 'ద్వంద్వం యుగ్మం హిమోష్ణాది మిథునం కలహో రహః' ఇతి వైజయంతీ. అత్రోపమానాద్ధిమాలయాదుపమేయస్యాధిక్యవర్ణనాత్ వ్యతిరేకాలంకారః.

నవనగవనలేఖాశ్యామమధ్యాభిరాభి
స్స్ఫటికకటకభూభిర్నాటయత్యేష శైలః,
అహిపరికరభాజో భాస్మనైరంగరాగై
రధిగతధవళిమ్నశ్శూలపాణేరభిఖ్యామ్. 65

నవేతి. ఏష శైలో రైవతకః నవయా నగవనలేఖయా తరువనపఙ్క్త్యా శ్యామో మధ్యో మధ్యభాగో యాసాం తాభిః ఆభిః స్ఫటికానాం కటకభూభిః నితంబప్రదేశైః కరణైః అహిరేవ పరికరో గాత్రికాబంధః తం భజతీతి తస్య అహిపరికరభాజః అహినా కృతావసక్థికస్యేత్యర్థః. 'భవేత్పరికరో వ్రాతే పర్యంకపరివారయోః ప్రగాఢే గాత్రికాబంధే వివేకారంభయోరపి' ఇతి విశ్వః. భజో ణ్విః భాస్మనైర్భస్మమయైః వైకారికోఽణ్ప్రత్యయః. అన్నితి ప్రకృతిభావాత్ న స్తద్ధిక ఇతి నాస్తి టిలోపః. అంగరాగైరనులేపనైః అధిగతధవళిమ్నః ప్రాప్తధావళ్యస్య శూలం పాణౌ యస్య తస్య శూలపాణేరీశ్వరస్య ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః. అభిఖ్యాం శోభాం 'అభిఖ్యా నామ శోభయోః' ఇత్యమరః. 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కప్రత్యయః. నాటయత్యనుకరోతి నిదర్శనాలంకారః. మాలినీవృత్తమ్.

దధద్భిరభిత స్తటౌ వికచవారిజాంబూనదై
ర్వినోదితదినక్లమాః కృతరుచశ్చ జాంబూనదైః,
నిషేవ్య మధుమాధవా రసపదత్ర కాదంబరం
హరంతి రతయే రహః ప్రియతమాంగకాదంబరమ్. 66

దధద్భిరితి. అత్రాద్రౌ మధోర్యదుభేదస్య అపత్యాని పుమాంసో మాధవాః యాదవాః వికచానివారిజానియేషు తానిఅంబూని యయోస్తౌవికచవారిజాంబూ అభితః ఉభయతః తటౌ దధద్భిః నదైః పుంప్రవాహైః ప్రాక్స్రోతసో నద్యః ప్రత్యక్స్రోతసో నదాః నర్మదాంవినేత్యాహుః వినోదితో దినక్లమోయేషాంతే నదవిహారాదపనీతాహ్నికసంతాపాఇత్యర్థః. కించ జాంబూనదస్య వికారైః జాంబూనదైః కనకభూషణైః కృతరుచో జనితశోభాస్సంతః రసవత్ స్వాదవత్. 'రసఆస్వాదగంధయో'రితి విశ్వః. కాదంబః ఇక్షుః. 'కాదంబః కలహంసేక్షో'రితి విశ్వః. కాదంబం రాతిరలయోరభేదాత్ లాతిప్రకృతిత్వేనాదత్తఇతి కాదంబరమైక్షవం. 'పానసంద్రాక్షమాధూకం ఖార్జూరంతాళమైక్షవ మి' తి స్మరణాత్. ఆతోఽనుపసర్గే క ఇతి కః. మధుమద్యం ఏవంచమధుకాదంబరశబ్దయోస్సామాన్యవిశేషపరత్వాదపౌనరుక్త్యం. నిషేవ్య పీత్వా, క్షత్త్రియాణాం పైష్ట్యాఏవ నిషేధాదితిభావః. రతయేసురతార్థం రహః ప్రియతమానాం ప్రేయసీనాం అంగమేవాంగకం తస్మాదంబరంవస్త్రంహరంతి. యాదవాశ్చేహ మధురతోత్సవైః విస్రబ్ధం విహరంతీతి భావః. పృథ్వీవృత్తం—'జసౌజసయలావసుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీగురు'రితి లక్షణాత్.

దర్పణనిర్మలాసు పతితే ఘనతిమిరముషి
జ్యోతిషి రూప్యభిత్తిషు పురః ప్రతిఫలతి ముహుః,
వ్రీడమసమ్ముఖోఽపి రమణైరపహృతవసనాః
కాంచనకందరాసు తరుణీరిహ నయతి రవిః. 67

దర్పణేతి. ఇహాద్రౌ రవిఃదర్పణవన్నిర్మలాసు పురః రూప్యభిత్తిషుకాంచనకందరాగ్రవర్తిరజతసానుషు పతితే సంక్రాంతే ఘనంసాంద్రంయత్తిమిరంతన్ముష్ణాతి హరతీతితన్ముట్ క్విప్. తస్మిన్ జ్యోతిషి స్వతేజసి కాంచనకందరాసుముహుః ప్రతిఫలతి సతిసమ్ముఖోఽపి రమణైరపహృతవసనాః తరుణీః అసంముఖోఽపి కందరానభిముఖోఽపి వ్రీడంత్రపాం యద్యపి 'గురోశ్చహల' ఇతిసూత్రేణ స్త్రియామప్రత్యయః. అనఏవ 'మందాక్షం హ్రీస్త్రపావ్రీడే' త్యమరః. తథాపి తత్రైవ స్త్రీత్వావివక్షాయాం బాహుళకత్వాన్నపుంసకత్వంచ. అతఏవ 'అవిధౌగురోస్త్రియాం బహుళం వివక్షే'తి వామనః నయతిప్రాపయతి 'నీవహ్యోర్హర తేశ్చే'తి ద్వికర్మకతా. యస్మిన్ సువర్ణకందరాసు క్రీడార్థం ప్రవిష్టాః స్త్రియోంధకారఇతికృత్వాపురుషైరపహృతవస్త్రాస్సత్యః పురస్థితరూప్యభిత్తితేజసామంతః ప్రతిబింబవత్ప్రకాశేసతి సలజ్జా ఇతిభావః. అత్రకాంచనకందరాణామసంముఖార్కజ్యోతిః ప్రతిఫలనాసంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః వంశపత్రపతితవృత్తం. 'దిఙ్మునివంశపత్రపతితంభరనభనలఘైరి'తి లక్షణాత్.

అనుకృతశిఖరౌఘశ్రీభిరభ్యాగతేఽసౌ
త్వయి సరభస మభ్యుత్తిష్ఠతీ వాద్రిరుచ్చైః,
ద్రుతమరుదుపనున్నై రున్నమద్భి స్సహేలం
హలధరపరిధానశ్యామలై రమ్బువాహైః. 68

ఇతి శ్రీ మాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
రైవతకవర్ణనం నామ చతుర్థః సర్గః.

అనుకృతేతి. అసావుచ్చైః ఉన్నతః అద్రిః రైవతకః త్వయి అభ్యాగతే సతి అనుకృతాశిఖరౌఘాణాం శ్రీర్యైస్తథోక్తైః శిఖరౌఘభ్రమకారిభిరితి భావః అతఏవాత్ర శ్రీరివ శ్రీరితి నిదర్శనయా భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే ద్రుతమరుతా శీఘ్రమారుతేన ఉపనున్నైః ప్రేరితైః అతఏవ సహేలం సవిలాసం ఉన్నమద్భిరుత్పతద్భిః ధరతీతి ధరః పచాద్యచ్. హలస్యధరో హలధరో బలభద్రః తస్యపరిధానానంబరాణి తద్వచ్ఛ్యామలైః రమ్బువాహైర్నిమిత్తైః సరభసం అభ్యుత్తిష్ఠతీవ ప్రత్యుత్థానం కరోతీవేతి క్రియానిమిత్త క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా. విశిష్టమేఘోన్నమనక్రియయా ప్రత్యుత్థానక్రియోత్ప్రేక్షణాత్. సా చోక్తనిదర్శనానుప్రాణితేతి సంకరః. శబ్దస్తు వృత్త్యనుప్రాసోఽలంకారః, మాలినీవృత్తం - 'ననమయయయుతేయం మాలినీభోగిలోకై' రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం చతుర్థః సర్గః.

పఞ్చమః సర్గః.

ఇత్థం గిరః ప్రియతమా ఇవ సోఽవ్యలీకా
 శ్శుశ్రావ సూతతనయస్య తదా వ్యలీకాః,
రంతుం నిరంతరమియేష తతోఽవసానే
 తాసాం గిరౌ చ వనరాజిపటం వసానే. 1

ఇత్థమితి. సహరిః ఇత్థమనేనప్రకారేణ 'ఇదమస్థముః' తిథముప్రత్యయః. అవ్యలీకాః అప్రియరహితాః 'వ్యళీకంత్వప్రియేఽనృత' ఇత్యమరః. ప్రియతమాః ప్రేయస్య ఇవ స్థితాః కాంతాసమ్మితా ఇత్యర్థః. వ్యళీకాః విగతానృతాః సత్యా ఇత్యర్థః. సూతతనయస్య సారథికుమారస్య దారుకస్య గిరః తదా శుశ్రావ తతః శ్రవణానంతరం తాసాం గిరాం అవసానే సమాప్తౌ నిరంతరం నీరంధ్రం వనరాజిరేవపటః తం వసానే ఆచ్ఛాదయతి 'వసఆచ్ఛాదన' ఇతి ధాతోః కర్తరిలటశ్శానజాదేశః. గిరౌ రైవతకాద్రౌ రంతుం క్రీడితుం ఇయేషచ తత్రవసతిం కర్తుమిచ్ఛతిస్మ చేత్యర్థః. ఉపమాయమకయోస్సంసృష్టిః. అస్మిన్ సర్గే వసంతతిలకావృత్తమ్:— 'ఉక్తావసంతతిలకాతభజాజగౌగ' ఇతి లక్షణాత్.

తం సద్విపేంద్రతులితాతులతుంగశృంగ
 మభ్యుల్లసత్కదళికావనరాజిరుచ్చైః,
విస్తారరుద్ధవసుధోఽన్వచలం చచాల
 లక్ష్మీం దధత్ప్రతిగిరే రలఘుర్బలౌఘః. 2

తమితి. కదళ్యఏవ కదళికాః రంభాతరవో వైజయంత్యశ్చ 'కదళీవైజయంత్యాంచ రంభాయాం హారిణాంతర' ఇతి విశ్వః. అభ్యుల్లసంత్యః కదళికావైజయన్త్యోవనరాజయఇవయస్యసః, అన్యత్ర రంభావనపఙ్క్తయోయస్య తమితి యోజ్యం. ఉచ్చైఃఉన్నతః విస్తారరుద్ధవసుధః వైపుల్యవ్యాప్తభూమిః అతఏవ ప్రతిగిరేః లక్ష్మీం దధత్ స్వయమన్యో గిరిరివ స్థితఇత్యర్థః. అలఘుర్మహాన్ సః ప్రసిద్ధః బలౌఘః సేనాసంఘః ద్విపేంద్రైస్తులితాన్యుపమితాని అతులాన్యప్రతిమాని ద్విపేంద్రవ్యతిరిక్తప్రతిమారహితాని తుంగశృంగాణి యస్యతంతథోక్తం తమచలం రైవతకం అనుచచాల

తం ప్రతి అనుయయావిత్యర్థః. 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాత్తద్యోగే ద్వితీయా. అత్ర ప్రతిగిరేః కస్యచిదప్రసిద్ధత్వాద్గిరిధర్మయోగిబలాఘ్నః ప్రతిగిరేర్లక్ష్మీమివ లక్ష్మీందధదితి నిదర్శనాముఖేన ప్రతియోగిత్వేనోత్ప్రేక్ష్య ఇత్యుత్ప్రేక్షైవేయం శ్లేషానుప్రాణితేతి సంకరః. విశేషః.

భాస్వత్కరవ్యతికరోల్లసితాంబరాంతా
స్సాపత్రపా ఇవ మహాజనదర్శనేన,
సంవివ్యు రంబరవికాసిచమూసముత్థం
పృథ్వీరజః కరభకంఠకడారమాశాః. 3

భాస్వదితి. ఆశాః దిశః భాస్వత్కరవ్యతికరేణ సూర్యాంశువ్యాప్త్యా ఉల్లసితాంబరాంతాః ప్రకాశితాకాశప్రదేశాః అన్యత్ర భాస్వాన్ భాస్వరోఽభిరూపః ప్రియః. 'భాస్వాన్ భాస్వరసూర్యయో' రితి విశ్వః. తస్య కరవ్యతికరేణ హస్తస్పర్శనేన ఉల్లసితం స్రస్తం యదంబరం వస్త్రం తస్యఅంతం చేలాంచలం యాసాంతాః అతఏవ మహాజనదర్శనేన సాపత్రపాస్సలజ్జాఇవ 'లజ్జాసాపత్రపాన్యత' ఇత్యమరః. అంబరవికాసి వ్యోమవ్యాపి వాసశ్శోభిచ. 'అంబరంవ్యోమ్నివాససి' త్యమరః. చమూఘసముత్థం కరభః ఉష్ట్రపోతః 'ఉష్ట్రేక్రమేళకమయమహాంగాః కరభశ్శిశురి' త్యమరః. తస్య కంఠఇవ కడారం పింగళం 'కడారః కపిలః పింగపిశంగౌ కద్రుపింగళా' విత్యమరః. పృథ్వీరజః సంవివ్యుః ఆచ్ఛాదయామాసుః వ్యేఞ్ సంవరణే లిట్ కిత్త్వాత్సంప్రసారణేవ్యోర్భావః. 'ఏర నేకాచ' ఇతియణాదేశః. స్త్రియోహివ ప్రాకహారే లజ్జయా యత్కించిదాచ్ఛాదయంతీతి భావః. అత్రాచేతనాస్వాశాసు శ్లిష్టవిశేషణ మహిమ్నా స్త్రీత్వప్రతీతౌ తదభేదాధ్యవసాయేన సంవ్యానవ్యవహారసమారోపణాత్సమాసోక్తిః. సాచసాపత్రపత్వోత్ప్రేక్షానుప్రాణితేతి సంకరః.

ఆవర్తినశ్శుభఫలప్రదశుక్తియుక్తా
స్సంపన్నదేవమణయో భృతరంధ్రభాగాః,
అశ్వాః ప్యధుర్వసుమతీ మతిరోచమానా
స్తూర్ణం పయోధయ ఇవోర్మిభిరాపతంతః. 4

ఆవర్తినఇతి. ఆవర్తినః ప్రశస్తవశావర్తవంతః 'ప్రశంసాయామినిః,' తేచ 'ద్వ్యౌరస్యౌశిరస్యౌ ద్వౌద్వౌద్వౌ రంధ్రోపరంధ్రయోః, ఏకః ఫాలే హ్యపానేచదశావర్తాధ్రువాస్స్మృతా' ఇత్యుక్తా దశధ్రువాఖ్యా వివక్షితాః, అన్యేషా మనంతరం పృథగభిధానాత్, అన్యత్ర తు జలభ్రమవంతః. 'స్యాదావర్తోఽంభసాంభ్రమ' ఇత్యమరః. రోమసంస్థానేతుతత్సామ్యాద్వ్యపదేశః తదుక్తమ్. 'ఆవర్తసామ్యాదావర్తోరోమసంస్థాన

మంగినామి' తి. శుభఫలాని రాజ్యఫలాదీని ప్రదదతీతి శుభఫలప్రదాః 'ప్రేదాజ్ఞ' ఇతి కప్రత్యయః. తాభిశ్శుక్తిభిః రోమసంస్థానైరావర్తవిశేషైర్యుక్తాః తదుక్తం - 'వక్షఃస్థా శ్శుక్తయ స్త్రిస్రః ఊర్ధ్వరోమాజరూవహా' ఇతి. అన్యత్రతు శుభఫలాని ముక్తాఫలాని తత్ప్రదాశ్శుక్తయో ముక్తాస్ఫోటాః తాభిర్యుక్తాః 'ముక్తాస్ఫోటే హయావర్తే శుక్తి శ్శంఖకపోలయో రి' తి విశ్వః. సంపన్నాస్సమగ్రాః దేవమణయో నిగళావర్తాః కౌస్తు భాదిదివ్యమణయశ్చ యేషాం తే 'ఆవర్తోరోమజోదేవమణి స్త్వేవనిగాళజః' ఇతి వైజ యంతీ. 'నిగాళస్తుగళోద్దేశ' ఇత్యమరః. భృతాః పూర్ణాః రంధ్రభాగాః పార్శ్వదేశాః నిమ్నప్రదేశాశ్చ యేషాంత ఇత్యుభయత్రాపితుల్యార్థః అతిశయితా రోచమానాః కంఠా వర్తాః యేషాంతే అతిరోచమానాః 'కంఠజోరోచమానస్తుస్వామిసౌభాగ్యవర్ధన' ఇతి వైజయంతీ. అన్యత్రతు అత్యంతం దీప్యమానా ఇత్యర్థః. ఊర్మిభి ర్గతివిశేషై ర్వీచిభిశ్చ ఆపతంత ఆధావంతః 'పఙ్క్తిః కృతానామశ్వానాంనమనోన్నమనాకృతిః, 'అతివేగసమా యుక్తా గతిరూర్మిరుదాహృతే'తి వైజయంతీ. ఈదృశోఽశ్వాః పయోధయఇవ భూర్ణం వసుమతీం పృథుః ఛాదయంతిస్మ. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చే' త్యమరః అపిపూర్వా ద్దధాతేర్లుఙ్ 'వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయో' రితి అకారలోపః. ఏకనాళావలంబిఫలద్వయవదేకశబ్దేనార్థద్వయప్రతీతేరర్థశ్లేషోఽయమ్. ప్రకృతాప్రకృతగోచరః ఉపమాత్వంగ మితి సంకరః.

ఆరక్షమగ్న మవమత్య సృణిం శితాగ్ర
మేకః పలాయత జవేన కృతార్తనాదః,
అన్యః పున ర్ముహు రుదప్లవతా స్తభార
మన్యోన్యతః పథి బతాబిభితామిభోష్ట్రా. 5

ఆరక్షేతి. పథి మార్గే ఇభోష్ట్రా అన్యోన్యతః అన్యోన్యస్మాత్ అబిభితాం భీతవంతౌ. 'ఞిభీభయేలఙ్' 'భియోఽన్యతరస్యా మి' తీత్వం బతేత్యనయోరపిభీతిరితి ఖేదేవిస్మయేవా. 'ఖేదానుకంపాసంతోష విస్మయామంత్రణే బతే' త్యమరః. భీతత్వే కారణమాహ-ఏకః ఇభః ఆరక్షః కుంభయోరధః ప్రదేశః తత్ర మగ్నం ప్రవిష్టం శితాగ్రం తీక్ష్ణముఖం సృణిమంకుశం' అంకుశోఽస్త్రీ సృణిర్ద్వయో రి' త్యమరః. అవమత్యావధూయ కృతః ఆర్తనాదో యేన సః అతికరుణం క్రందన్నిత్యర్థః. జవేన పలాయత పలాయితవాన్ 'పరాఙ్పూర్వాదయతేర్లఙ్. ఉపసర్గస్యాయతావితి రేఫస్య లత్వం. అన్యః పునః ఉష్ట్రస్తు అస్తభారం నిరస్తభారం యథాతథా ముహుః ఉదప్లవత ఉల్లలితవాన్ ప్లుఙ్ గతౌ. స్వభావోక్తిః.

అయ_స్త మైక్షత జన శ్చటులాగ్ర పాదం
గచ్ఛంత ముచ్చలితచామరచారుమశ్వమ్,
నాగం పున ర్మృదు సలీలనిమీలితాక్షం
సర్వః ప్రియః ఖలు భవత్యనురూపచేష్టః. 6

అయ స్తమితి. జనః చటులాగ్ర పాదం చంచలపూర్వచరణం యథాతథాగచ్ఛంతం శీఘ్రంధావంతమిత్యర్థః. ఉచ్చలితైరుల్లసితైః చామరైః చారుం అశ్వంఅయ_స్తం సయత్న మాదృతంయథాతథా యసూప్రయత్నే కర్తరిక్తాంతం క్రియావిశేషణం ఐక్షతఈక్షి తవాన్ ఈక్షతేర్లఙ్. 'ఆడజాదీనా మి' త్యాడాగమః. 'ఆటశ్చే' తి వృద్ధిః. నాగం పునః గజంతు సలీలం నిమీలితేఅక్షిణీయస్మిన్ కర్మణితత్ బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో స్స్వాంగాత్ షచ్. మృదు మందం గచ్ఛతం అయ_స్తం ఐక్షత కథం శీఘ్ర మందయో స్తుల్యదృష్టిరతఆహ - సర్వః ప్రాణీ అనురూపచేష్టః స్వజాత్యుచితవ్యాపారస్సన్ ప్రీణా తీతి ప్రియః ప్రీతికరోభవతిఖలు 'ఇగుపధే'తికః. అర్థాంతరన్యాసః.

త్ర_స్త స్సమ_స్తజనహాసకరః కరేణో
స్తావ త్ఖరః ప్రఖరముల్లలయాంచకార,
యావచ్చలాసనవిలోలనితంబబింబ
విస్ర_స్తవస్త్రమవరోధవధూః పపాత. 7

త్ర_స్తఇతి. కరేణోరిభాత్ 'కరేణురిభ్యాం స్త్రీనేభ' ఇత్యమరః. 'భీత్రార్థా నాం భయహేతు రి' త్యపాదానత్వం. త్ర_స్తో భీతః ఖరో గర్దభఃసమ_స్తజనస్యహాసం కరోతీతికత్కరస్సన్ 'కృఞోహేత్వి' త్యాదినా ట ప్రత్యయః. తావ_త్తదవధి ప్రఖరం భృశం ఉల్లలయాంచకార ఉత్పపాత యావచ్చలాత్ స్థానచలితాత్ విలోలః ప్రసృతః తస్మాన్నితంబబింబాత్ విస్ర_స్తం వస్త్రం యస్మిన్కర్మణికద్యథా తథా అవరోధవధూః పపాత స్వభావోక్తిః.

శైలోపశల్యనిపతద్రథ నేమిధారా
నిష్పిష్టనిష్ఠురశిలాతలచూర్ణగర్భాః.
భూరేణవో నభసి నద్ధపయోదచక్రా
శ్చక్రీవదంగరుహధూమ్రరుచో విసస్రుః. 8

శైలేతి. శైలస్య రైవతకాద్రేః ఉపశల్యం ప్రా_న్తం యద్యపి గ్రామాంతముపశల్యం స్యా ది' త్యమరః. తథాప్యుపచారాదదోషః తత్రనిపతతాం రథానాం స్యందనానా నేమయశ్చక్రాంతాః 'చక్రంరథాంగంతస్యాంతే నేమిః స్త్రీస్యాత్ప్రధిః పుమా' నిత్య

మరః. తాసాం ధారాభిరశ్రిభిః నిష్పిష్టానాం చూర్ణితానాం నిష్ఠురశిలాతలానాం చూర్ణైః గర్భైర్యేషాం తే తథోక్తాః నభసి సద్ధానిపయోదచక్రాణిపయోదాకారాణి మండలాని యైస్తే చక్రవద్భ్రమణమస్యాస్తీతి చక్రీవాన్ గర్దభః 'చక్రీవంతస్తు బాలేయారాసభాగర్దభాః ఖరా' ఇత్యమరః 'ఆసందీవదష్ఠీవ చ్చక్రీవత్కక్షీవది' త్యాదినానిపాతనాత్సాధుః. తస్య అంగరుహాణి రోమాణితద్వద్ధూమ్రాః రుచఃకృష్ణలోహితవర్ణాః యేషాం తే ధూమ్రధూమలౌ కృష్ణలోహితా వి' త్యమరః. భూరేణవో విసస్రుః ప్రసృతాః.

ఉద్యత్కృశానుశకలేషు ఖురాభిఘాతా
ద్భూమీసమాయతశిలాఫలకాచితేషు,
పర్యంతవర్త్మసు విచక్రమిరే మహాశ్వాః
శైలస్య దర్దురపుటానివ వాదయంతః. 9

ఉద్యదితి. ఖురాశ్శఫాని, 'శఫం క్లీబేఖురఃపుమా ని' త్యమరః తేషామభిఘాతాత్ ఉద్యంతః కృశానోః శకలాః స్ఫులింగాః యేభ్యస్తేషు టంకప్రాయాఃఖురా ఇతి భావః. భూమ్యాస్సమాని సమతలాని ఆయతానిచ యానిశిలాఃఫలకానీవ శిలాఫలకాని తైః ఆచితేషు ఆస్తృతేషు శైలస్య పర్యంతవర్త్మసు ప్రాంతమార్గేషు మహాశ్వాః దర్దురాణాం వాద్యవిశేషాణాం పుటాని ముఖాని వాదయంతస్తాడయంత ఇవ విచక్రమిరే జగ్ముః పాదన్యాసైస్తాదృశం శబ్దమకుర్వన్నిత్యర్థః. 'వేః పాదవిహరణ' ఇత్యాత్మనేపదం. 'దర్దురస్తోయ భేకేచ వాద్యభాండాద్రిభేదయోరి' తి విశ్వః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.

తేజోనిరోధసమతావహితేన యంత్రా
సమ్యక్కశాత్రయవిచారవిదా నియుక్తః,
ఆరట్టజశ్చటులనిష్ఠురపాతముచ్చై
శ్చిత్రం చకార పదమర్ధపులాయితేన. 10

తేజఇతి. తేజోనామదర్పాపరనామా సత్త్వగుణప్రకాశఽశ్వాంతస్సారవిశేషః. యథాహ భోజరాజః - 'తేజో నిసర్గజంసత్వంవాజినాంస్ఫురణంరజః, క్రోధస్తమ ఇతిజ్ఞేయాస్త్రయోఽపిసహజాగుణా' ఇతి. తచ్చ ద్వివిధమ్— సతతోత్థితంసాధ్వసస్ఫురితం(చేతి యథాహాసవివ - 'ధారాసుయోజితానాం యన్నిసర్గాత్ప్రేరణంవినా, అవిచ్ఛిన్న మివాభాతి తత్తేజస్సతతోత్థితమ్, కశాపార్ష్ణ్యాదిఘాతైర్యత్సాధ్వసస్ఫురితం హితది' తి, అత్ర తేజశ్శబ్దేన తత్కార్యం వేగో లక్ష్యతే, తథాచ తేజసి వేగే నిరోధే తన్నివారణే సమతాయాం వేగసామ్యేచ అవహితేన వల్గావిభాగకుశలేనేత్యర్థః

కశా తాడనీ. 'అశ్వాదేస్తాడనీ కశే' త్యమరః. అత్ర కశాః కశాఘాతాః తాసాం త్రయం ఉత్తమమధ్యమాధమేషు యథాసంఖ్యం మృదుసమనిష్ఠురం సకృద్ద్విస్త్రిః కరణరూపం త్రితయం తస్య విచారః ఏతేషు నిమిత్తేషు అంగేషు ఏవం తాడ్య ఇతి విమర్శః తద్విదా తజ్జ్ఞేన యథాహ భోజః—'మృదునైకేన ఘాతేన దండకాలేషు తాడయేత్, తీక్ష్ణం మధ్యం పునర్ద్వాభ్యాం జఘన్యం నిష్ఠురైస్త్రిభిః, ఉపవేశేఽథ నిద్రాయాం స్ఖలితే దుష్టచేష్టితే, బడబాలోకనాత్స్నైక్యే ముహుర్వితతహేషితే. సంత్రాసే చ దురుత్థానే విమార్గగమనే భయే, శిక్షాత్యాగస్య సమయే సంజాతే చిత్తవిభ్రమే. దండః ప్రయోజ్యో వాహానాం కాలేషు ద్వాదశస్వపి, గ్రీవాయాంమితమాహన్యాత్త్రస్తం చైవచ వాజినమ్ విభ్రాంతచిత్తమధరే త్యక్తశిక్షం చ తాడయేత్. ప్రహేషితం స్కంధబాహ్వోర్వృదబాలోకినం తథా. ఉపవేశే చ నిద్రాయాం కటిదేశే చ తాడయేత్, దుశ్చేష్టితం ముఖే హన్యాద్దుర్గ్రాగ్రప్రస్థితం తథా. జఘనే స్ఖలితం హన్యాచ్ఛ్నైత్రమార్గే దురుత్థితమ్, యః క్రుద్ధప్రకృతిర్వాజీ తం సర్వత్రైవ తాడయే దితి, ఏవం ఘాతేన యంత్రా సారథినా సమ్యగ్యథాశాస్త్రం నియుక్తో వినీతః ఉచ్చైః ఉన్నతః ఆరట్టో నామ దేశవిశేషః తజ్జోఽశ్వః ఆరట్టజః విశేషణమాత్రప్రయోగే సాగరాంబరాదివత్తావతైవ విశేష్యప్రతీతేః. తథా చ వామనః-'విశేషణప్రయోగే విశేష్యప్రతిపత్తా వితి. చటులశ్చపలః నిష్ఠురః పరుషశ్చ పాతః ప్రక్షేపో యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా అర్ధపులాయితేన మండలగతివిశేషేణ చిత్రమస్ఖలితం పదం పదక్రమం చకార 'శతార్ధార్ధక్రమాదూనైర్మండలాయితవల్గితైః, ఉన్నమితస్యాశ్వముఖ్యస్య గతిరర్ధపులాయితే' తి లక్షణాత్. పులా నామ ప్లుతాద్యనేకాపరనామా హయానాం గతివిశేషః, తదుక్తం హయలీలావత్యామ్-ప్లుతాం ప్లవంగికామాహుర్యాధారా పులనాభిదా, పునరేనాం (రలోపాంతాం చడోలాయాం) పులామిత్యాహ దేశికః. తల్లక్షణం చ తత్రైవోక్తమ్.—'క్షిపతి సమవిశేషానుత్క్షిపన్నగ్రపాదాన్ ప్రసరతి పురతోఽశ్వస్సా చ ధారా పులాఖ్యా, విలసితసమపాదోత్క్షేపణా కుంచనానాం కరణమిహ గతిజ్ఞాః ప్రాహురస్యైపులాఖ్యామి'తి. 'పార్ష్ణిప్రధానాం ప్రవిధాయ రాగాద్వల్గాం శ్లథీకృత్య వహేత్పులాయామి'త్యాది. 'పులాఖ్యమయితం అయ సంగతిః పులాయితం అయపయగతా'. భాషోక్తః. తద్ధితార్థే త్యాద్యుక్తరీత్యానుష్ఠితమర్ధపులాయితమిత్యలమతి విస్తరేణ.

నీహారజాలమలినః పునరుక్తసాంద్రాః
కుర్వన్వధూజనవిలోచనపక్ష్మమాలాః,
క్షుణ్ణాః క్షణం యదుబలైర్దివ మాతితాంసుః
పాంసుర్దిశాం ముఖమతుత్థయదుత్థితోఽద్రేః. 11

నీహారేతి. నీహారజాలవత్తుహినవ్యూహవత్ మలినః వధూజనవిలోచనానాంపక్ష్మమాలాః పునరుక్తసాంద్రాః ద్విగుణసాంద్రాఃకుర్వన్ స్వభావతోఽపి సాంద్రత్వాదితి భావః. మయూరవ్యంసకాదిత్వాద్విస్పష్టపటువత్సమాసః క్షణం యదూనాంబలైః సైన్యైః క్షుణ్ణాః క్షితేరుత్థితఃదివమాకాశం ఆతతితుమావరితుమిచ్ఛుః ఆతితాంసుః తనోతేస్సన్నన్తాదు ప్రత్యయః. 'సనీవంతర్ధే'త్యత్ర 'తనిపతిదరిద్రాదిభ్య' ఇతి విహితస్య ఇటోవైకల్పికత్వాదిడభావః. తనోతేర్విభాషేతిదీర్ఘః పాంసుః దిశాం ముఖం అతుత్థయదాచ్ఛాదయతిస్మ, 'తుత్థఆచ్ఛాదన' ఇతి ధాతోశ్చురాదికాల్లుఙ్.

ఉచ్ఛిద్య విద్విష ఇవ ప్రసభం మృగేంద్రా
నింద్రానుజానుచరభూపతయోఽధ్యవాత్సుః,
వన్యేభమస్తకనిఖాతనఖాగ్రముక్త
ముక్తాఫలప్రకరభాంజి గుహాగృహాణి. 12

ఉచ్ఛిద్యేతి. ఇంద్రానుజస్య ఉపేంద్రస్య హరేః అనుచరా అనుజీవినోభూపతయః మృగేంద్రాన్ సింహాన్ విద్విషః శత్రూనివ ప్రసభంప్రసహ్య ఉచ్ఛిద్యహత్వావన్యేభానాం మస్తకేషు నిఖాతైర్నిక్షిప్తైః నఖాగ్రైస్సింహనఖముఖైః ముక్తాన్ వికీర్ణాన్ ముక్తాఫలప్రకరాన్ భజంతీతితథోక్తాని గుహాగృహాణీవ గుహాగృహాణీత్యుపమితసమాసః విద్విష ఇవేతిలింగాత్ అధ్యవాత్సుః అధ్యుషితవన్తః ఉపాన్వధ్యాఙ్వసఇతికర్మత్వం వసనివాసే లుఙ్, సిచివృద్ధిః 'సస్యార్ధధాతుక' ఇతి తత్వమ్.

బిభ్రాణయా బహులయావకపంకపింగ
పింఛావచూడమనుమాధవధామ జగ్ముః,
చంచ్వగ్రదష్టచటులాహిపతాకయాన్యే
స్వావాసభాగమురగాశనకేతుయష్ట్యా. 13

బిభ్రాణయేతి. అన్యే భూపతయః యావవీవయావకో లక్తః 'రాక్షాలాక్షాజతుఃక్లీబే యావోఽలక్తో ద్రుమామయ' ఇత్యమరః. యావాదిభ్యఃకన్నితి స్వార్థే కన్ప్రత్యయః. బహులేన యావకపంకేన పింగం పింగళవర్ణం పింఛం బర్హమేవ అవచూడం అధోలంబి కలాపం బిభ్రాణయా. 'అస్యోచ్చూడావచూడాఖ్యాపూర్వావధోముఖచూడకావి'తిధ్వజాంగేషు హలాయుధః. చంచుస్త్రోటిః. 'చంచుస్త్రోటిరుభేస్త్రియామి'త్యమరః. తస్యాః అగ్రేణ దష్టా చటులా చంచలా అహిరేవ పతాకా యస్యాంతయా ఉరగాశనో గరుడఃతస్యకేతుయష్టిః తదధిష్ఠితో ధ్వజదండఇత్యర్థః. తయాఅభిజ్ఞానేనేతిభావః. అనుమాధవధామ హరిశిబిరమను స్వావాసభాగం స్వనివేశప్రదేశం జగ్ముఃప్రాపుఃదూరాదేవ గరుడధ్వజేన మాధవధామజ్ఞాత్వాతత్సన్నిహితాన్నియతదిక్కాన్ స్వావాసాన్నిశ్చిత్య జగ్మురిత్యర్థః.

ఛాయామపాస్య మహతీమపి వర్తమానా
మాగామినీం జగృహిరే జనతా స్తరూణామ్,
సర్వోహి నోపగత మప్యపచీయమానం
వర్ధిష్ణు మాశ్రయమనాగతమప్యుపైతి. 14

ఛాయామితి. జనానాం సమూహో జనతాః గ్రామజనబంధుసహాయేభ్య స్తల్ మహతీమపి వర్తమానాం తరూణాంఛాయాం అపాస్య పరిహృత్య క్షయిష్ణుత్వాదితిభావః. ఆగామినీంఛాయాం జగృహిరే స్వీచక్రుః వర్ధిష్ణుత్వాదితిభావః. నచప్రాప్తత్యాగోదోషాయ త్యాగస్వీకారయోః క్షయవృద్ధిప్రయుక్తత్వాదిత్యాహ—సర్వఇతి. తథాహి సర్వోజనః ఉపగతం ప్రాప్తమపి అపచీయమానం క్షీయమాణం కర్మ కర్తరిప్రయోగః, ఆశ్రయం నోపైతి నగృహ్ణాతి కింతు అనాగతమప్రాప్తమపి వర్ధిష్ణుం వర్ధనశీలం ఆశ్రయముపైతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అగ్రేగతేన వసతిం పరిగృహ్య రమ్యా
మాపాత్య సైనికనిరాకరణాకులేన,
యాంతోఽన్యతః ప్లుతకృతస్వరమాశు దూరా
దుద్బాహునా జుహువిరే ముహు రాత్మవర్గ్యాః. 15

అగ్రేగతే నేతి. అగ్రేగతేన పురఃప్రయాతేన రమ్యాంవసతిం 'వహివస్త్రిభ్యశ్చే'తి వసేరౌణాదికోఽతిప్రత్యయః. పరిగృహ్య ఆపతంతీత్యా పాత్యాః స్వయమాక్రమితుమాగచ్ఛంతః భవ్యగేయేత్యాదినాకర్తరిణ్యంతోనిపాతః. తేషాం సైనికానాంనిరాకరణేనిరసనే ఆకులేనవ్యగ్రేణ ఉద్బాహునా ఉద్యతహస్తేన కేనచిదితిశేషః అన్యతఃయాంతః అన్యత్ర గచ్ఛంతః ఆత్మవర్గ్యాః స్వయూథాః ప్లుతంత్రిమాత్రంయథాతథాకృతఃస్వరోనాదః ఆహ్వానం యస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా దూరాద్ధూతేచేతి దూరాహ్వానే ప్లుతవిధానాదితి భావః, ఆశుదూరాత్ ముహుః అజుహువిరే అహూతాః హ్వయతేరాజుష్పూర్వాత్కర్మణి లిట్. 'అభ్యస్తస్యచే' తి సంప్రసారణం. ద్విర్వచనముపజాదేశశ్చ.

సిక్తా ఇవామృతరసేన ముహుర్జనానాం
క్లాంతిచ్ఛిదో వనవనస్పతయ స్తదానీమ్,
శాఖావసక్తవసనాభరణాభిరామా
కల్పద్రుమై స్సహ విచిత్రఫలై ర్విరేజుః. 16

సిక్తాఇతి. అమృతరసేన సిక్తాఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, ముహుః జనానాం క్లాంతిచ్ఛిదః శ్రమహరాః కల్పద్రుమవదమృతసేకాభావేపి తద్వదాహ్లాదకా ఇత్యర్థః. శాఖాసు అవ

సక్తైర్ఘగ్నైః వసనైః అభరణైశ్చ అభిరామాః ఏకత్ర సైన్యస్థాపితైః అన్యత్ర స్వప్రసూతైశ్చేతి భావః. వనవనస్పతయో వనవృక్షాః విచిత్రఫలైర్వస్త్రాభరణాద్యనేకఫలయుక్తైః కల్పద్రుమైస్సహ తత్రత్యైరితిశేషః, విరేజుః ఇదానీంతద్వద్విరేజు రిత్యర్థః. సహేతిసాదృశ్యే 'సహసాకల్యసాదృశ్యయోగపద్య సమృద్ధిష్వి'లివిశ్వః. తథాచోపమాలంకారః.

యానా జ్జనః పరిజనై రవరోప్యమాణా
రాజ్ఞీ ర్న రాపనయనాకులసౌవిదల్లాః,
ప్రస్తావకుంఠనపటాః క్షణలక్ష్యమాణ
వక్త్రశ్రియ స్సభయకౌతుకమీక్షతే స్మ. 17

యానాదితి. పరిజనైః యానాద్వాహనాత్ అవరోప్యమాణాః అవతార్యమాణాః రుహేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లట్. శానజాదేశః, రుహఃపోన్యతరస్యామితి పకారః, నరాణా మాలోకిజనానాం అపనయనే అపసారణే ఆకులాః సౌవిదల్లాః కంచుకినోయాసాంతాః. 'సౌవిదల్లాఃకంచుకిన'ఇత్యమరః. ప్రస్తాః. అవరోపణసంక్షోభాదపస్సృతాః అవకుంఠనపటాః పరిధానవస్త్రాణి యాసాంతాః అతఏవ క్షణం లక్ష్యమాణాః వక్త్రశ్రియోయాసాంతాః తథోక్తాః రాజ్ఞీః రాజస్త్రీః 'పుంయోగాదాఖ్యాయామి'తి జీష్, జనః సభయకౌతుకం ఈక్షతేస్మ తాదసాధ్వయం కామాత్కౌతుకమ్.

కంఠావసక్తమృదుబాహులతాస్తురంగా
ద్రాజావరోధనవధూరవతారయంతః,
ఆలింగనాన్యధికృతా స్స్ఫుటమాపురేవ
గండస్థలీ శ్శుచితయా న చుచుంబు రాసామ్. 18

కంఠేతి. తురంగాత్, రాజావరోధనవధూః రాజ్ఞామవరోధస్త్రీః, అవతారయంతః అవరోపయంతః అధికృతాః అంతఃపురాధికారిణః కంఠేషు స్వకీయేషు అవసక్తామృదవః బాహులతాః తదీయా యేషాంతే తథోక్తాస్సంతః స్ఫుటంవ్యక్తం ఆలింగనాని అపురేవ అన్యథా దురవరోహత్వాద్వ్యశ్చాచ్చేతి భావః. ఆసాం వధూనాం గండస్థలీస్తు శుచితయా స్వయం శుద్ధవృత్తత్వాత్. గండానాం నైర్మల్యాచ్చ, నచుచుమ్బుః యావత్కర్తవ్యకారిణః శుద్ధాత్మానో నాతిచరంతీతిభావః. అన్యత్రతు నహి పాపాచారాః పాపలింగాని ప్రకాశయంతీతి భావః.

దృష్ట్వైవ నిర్జితకలాపభరామధస్తా
ద్వ్యాకీర్ణమాల్యకబరాం కబరీం తరుణ్యాః,

ప్రాదుద్రువత్సపది చంద్రకవాన్ద్రుమాగ్రా
త్సంఘర్షిణా సహ గుణాభ్యధికైర్దురాసమ్. 19

దృష్ట్వేతి. అధస్తాత్తరుమూలేనిర్ద్రితః కలాపభరో బర్హభారో యస్యాస్తాం. 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపీ' త్యమరః. వ్యాకీర్ణేన విక్షిప్తేన మాల్యేన కబరాం శారాం. 'కబరః కర్బురశ్శార' ఇతి హలాయుధః. తరుణ్యాః కబరీం కేశపాశం. 'కబరీ కేశపాశోఽథ' త్యమరః. జానపదేత్యాదినా ఙీష్. దృష్ట్వేవేత్యుత్ప్రేక్షా. సపది చంద్రకా అస్యసంతీతి చంద్రకవాన్ మయూరః ద్రుమాగ్రాత్, ప్రాదుద్రువత్ ప్రద్రుతవాన్ ద్రుగతౌ లుఙ్. 'ణిశ్రి' త్యాదినా చ్లేశ్చఙాదేశః. 'అచిశ్నుధాత్వి' త్యాదినా ఉవఙాదేశః. తథాహిసంఘర్షిణామత్సరిణాకర్త్రాగుణాభ్యధికైః గుణోత్కృష్టైస్సహ, దురాసంఆసితుమశక్యమిత్యర్థః. ఆసేరకర్మకాత్ 'ఈషద్దురి' త్యాదినా భావేఖల్ప్రత్యయః. 'తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థా' ఇతి నియమాత్. అత్ర భయహేతుకస్య పలాయనస్య కబరీదర్శనహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతత్సమర్థనార్థోఽయమర్థాంతరన్యాసః, కృత ఇత్యస్యానయాంగేన సంకరః, న హి జితైర్జేతురగ్రే స్థాతుముచితమితి భావః.

రోచిష్ణుకాంచనచయాంశుపిశంగితాశా
వంశధ్వజైర్జలదసంహతిముల్లిఖంత్యః,
భూభర్తురాయతనిరంతరసన్నివిష్టాః
పాదా ఇవాభిబభు రావళయో రథానామ్. 20

రోచిష్ణ్వితి. రోచిష్ణవో రోచనశీలాః 'అలంకృఞ్' త్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః. తేషాం కాంచనచయానాం కనకరాశీనాం అంశుభిః పిశంగితాః పిశంగీకృతాః, ఆశాః యాభిస్తాః వంశానాం తత్తద్రాజకులానాం ధ్వజైః ప్రతినియతాం కళకలశాదిచిహ్నితకేతుభిః అన్యత్ర వంశా వేణవః, తైరేవ ధ్వజైః జలదసంహతిం మేఘసంఘాతం, ఉల్లిఖంత్యః పాటయంత్యః ఆయతం దీర్ఘం నిరంతరం నీరంధ్రం చ, సన్నివిష్టాః సంస్థితాః రథానాం ఆవళయః భూభర్తుః రైవతకాద్రేః పాదాః ప్రత్యంతపర్వతా ఇవ, అభిబభుః అభితో భాంతిస్మ, ఆశాపిశంగీకరణాదిక్రియానిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

ఛాయావిధాయిభిరనుజ్ఝితభూతిశోభై
రుచ్ఛ్రాయిభిర్బహుళపాటలధాతురాగైః,
దూష్యైరివ క్షితిభృతాం ద్విరదైరుదార
తారావళీవిరచనైర్వ్యరుచన్నివాసాః. 21

ఛాయేతి. క్షితిభృతాం రాజ్ఞాం, నివసంత్యేష్వితి నివాసాః నివాసదేశాః ఛాయా విధాయిభిః కాంతికరైః అనాతపసంపాదకైశ్చ. 'ఛాయాత్వనాతపే కాంతా'వితి విశ్వః. అనుజ్ఝితా భూతీనాం భస్మరచనానాం సంపదాం చ శోభా యైస్తైః. ని. 'భూతి ర్భస్మని సంపది' త్యమరః. ఉచ్ఛ్రాయిభిరున్నతిమద్భిః బహుళసాంద్రైః, పాటలారక్తైశ్చ ధాతు రాగో గైరికాదిరంజనం యేషాంతైః ఉదాగాణితారావళీనాం శుద్ధముక్తావళీనాం విరచనా నియేషుతైః ముక్తాసారభూషితైరిత్యర్థః. 'తారాముక్తాదిసంశుద్ధా తరళే శుద్ధ మౌక్తిక' ఇతి విశ్వః. దూష్యపక్షే తారావళీరజ్జుసంతతిరితి కేచిత్. ద్విరదైః దూష్యైః పటమండపైరివ. 'దూష్యంవస్త్రే చతద్గ్రిహే' ఇతివిశ్వః. వ్యరుచక్ శోభంతే స్మ రుచదీప్తౌ 'ద్యుద్భ్యో లుఙ్'ఇతి పరస్మైపదం. పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః. అత్ర ద్విరదానాం దూష్యాణాం చ ప్రకృతత్వాన్నోపమా. నాపి శ్లేషః. విశేష్యవిశేషణానాం కేషాంచిదశ్లిష్టత్వాత్ తస్మాత్కేవలప్రకృతాస్పదాతుల్యయోగితేయం, ఇవశబ్దస్తు సాదృశ్యమాత్రానువాదక ఇతి సంక్షేపః.

ఉత్క్షిప్తకాండపటకాంతరలీయమాన
మందానిలప్రశమితశ్రమఘర్మతోయైః,
దూర్వాప్రతానసహజాస్తరణేషు భేజే
నిద్రాసుఖం వసనసద్మసు రాజదారైః. 22

ఉత్క్షిప్తేతి. ఉత్క్షిప్తఉద్ధృతోయః కాండపటఏవ కాండపటకః దూష్యాధోలంబి వాయుసంచారార్థః పటః. 'అధఃపటఃకాండపట' ఇతివైజయంతీ. తస్యఅంతరే అవకాశే లీయమానేన ప్రలీయతామందానిలేన ప్రశమితం శ్రమేణాధ్వఖేదేన యద్ఘర్మతోయం స్వేదాంబు తద్యేషాంతైః రాజదారైః రాజావరోధైః దూర్వాణాం ప్రతానశ్చయ ఏవ సహజమకృత్రిమం ఆస్తరణం తల్పం యేషు తేషు వసనసద్మసు పటమంటపేషు నిద్రాసుఖం భేజే.

ప్రస్వేదవారిసవిశేషవిషక్తమంగే
కూర్పాసకం క్షతనఖక్షతముత్క్షిపంతీ,
ఆవిర్భవద్ఘనపయోధరబాహుమూలా
శాతోదరీ యువదృశాం క్షణముత్సవోఽభూత్. 23

ప్రస్వేదేతి. అంగే గాత్రే ప్రస్వేదవారిణా సవిశేషం సాతిశయం యథాతథా, విషక్తమతిశ్లిష్టం కూర్పాసకం చోళం కంచుకమిత్యర్థః. 'చోళః కూర్పాసకోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. క్షతాని పునః విదీర్ణాని నఖక్షతాని యస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా, ఉత్క్షిపంతీ ఉన్మోచయంతీ అతఏవ, ఆవిర్భవత్ప్రకాశమానం ఘనపయోధరబాహుమూలం ఘనా

పయోధరా బాహుమూలేచ యస్యాస్సా, శాతోదరీ నాసికోదరేత్యాదినా ఙీష్, యువదృశాం క్షణం ఉత్సవః అభూత్, వితేన యూనాం త్వరాచింతాదికర మిష్టవస్త్వాలోకననిమిత్తం కాలాక్షమత్వలక్షణమౌత్సుక్యం వ్యజ్యతే, నాయికా త్వభిసారిణీ (సాధారణా) ప్రగల్భావా.

యావత్స ఏవ సమయస్సమమేవ తావ
దవ్యాకులాః పటమయానభితో వితత్య,
పర్యాపతత్క్రయికలోక మగణ్యపణ్య
పూర్ణాపణా విపణినో విపణీర్విభేజుః. 24

యావదితి. విపణినః విపణో వ్యవహారః సఏషామస్తీతి విపణినో వణిజః యావత్స ఏవసమయః సేనానివేశక్షణఏవ, తావత్ క్షణఏవసమం యుగపత్, అవ్యాకులాః అవ్యగ్రాస్సంతః పటమయాని వస్త్రవికారాణి పటమండపానీత్యర్థః అభితో వితత్య ఉభయతః శ్రేణ్యావిస్తార్య. క్రయేణజీవతీతి క్రయికః 'వస్నక్రయవిక్రయాట్ఠన్' ఇతి ఠన్ప్రత్యయః. పర్యాపతత్ పరితఆధావత్ క్రయికలోకః క్రయికజనః యస్మిన్కర్మణి తద్యథాతథా అగణ్యైరసంఖ్యేయైః పణ్యైః క్రయ్యైః పణ్యద్రవ్యైః, పూర్ణాః ఆపణాః పణ్యప్రసారణస్థానాని యాసుతాః విపణీః పణ్యవీథీః. 'ఆపణస్తు నిషద్యాయాం విపణిః పణ్యవీథికే' త్యమరః. విభేజుః అసంకీర్ణం నిర్మమురిత్యర్థః. స్వభావోక్తివృత్త్యనుప్రాసావలఙ్కారౌ. (పూర్ణాపణం విపణినో విపణిం విభేజుః. అయం పాఠో వల్లభవ్యాఖ్యాతః ప్రాచీనశ్చ అతఏవామరవ్యాఖ్యాయాం అతఏవప్రయోగాద్విపణేః పుంస్త్వమపీతి సర్వధరః ఇతిముకుట ఉక్తవాన్, వల్లభోపి బాహుళ్యేన విపణిశబ్దం స్మరంతీత్యుక్తవాన్.)

అల్పప్రయోజనకృతోరుతరప్రయాసై
రుద్గీర్ణలోష్టలగుడైః పరితోఽనుబద్ధమ్,
ఉద్వాతముద్ద్రుత మనోకహజాలమధ్యా
దన్యశ్శశం గుణ మనల్ప మవన్నవాప. 25

అల్పేతి. అల్పప్రయోజనేనాల్పఫలేన నిమిత్తేన, కృతః ఉరుతరో భూయాన్ ప్రయాసో యైస్తైః, అత్యల్పసైన్యకస్య శశపిండస్యభూయాయాసోమకించిత్కరత్వాదితిభావః. ఉద్గీర్ణాః ఉద్యతాః లోష్టాని మృత్పిండాః లగుడాః దండకాష్ఠానిచయైస్తైః పుంభిరితి శేషః. పరితః అనుబద్ధమవరుద్ధం అపసర్పకటస్య అకంగతింప్రసంతీత్యనోకహాః వృక్షాః తేషాం జాలస్య మధ్యాత్ ఉద్వాతముత్థితం ఉత్పూర్వాద్వ్యతేః కర్తరి క్తః. ఉద్ద్రుతం పలాయితం శశంమృగవిశేషం అన్యః పరః అవన్ హింసత్పాన్నివార్యరక్షన్ అనల్పంగుణం

మహత్త్వముత్కర్షం అవాప దయాళోరనామిషలోలుపస్య కృతపుణ్యస్య కీర్తిస్సర్వత్రసులభేతి భావః. అత్రార్థాంతరం చాహుః. అన్యోన్యగుణం పాశం అపశ్యన్ ప్రయుంజానః శశమవాప జగ్రాహ యో హంతా తస్యైవ మృగ ఇతి వ్యాధసమయాదితి భావః.

త్రాసాకులః పరిపతన్పరితో నివేశాన్
పుంభిర్న కైశ్చిదపి ధన్విభిరన్వబంధి,
తస్థౌ తథాపి న మృగః క్వచి దంగనానా
మాకర్ణపూర్ణనయనేషుహతేక్షణశ్రీః. 26

త్రాసేతి. త్రాసాకులః జనదర్శనాద్భయవిహ్వలః, అత ఏవ, నివేశాన్ నికేతనాని, పరితః అభితః 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా పరిపతన్ ధావన్ మృగో హరిణః కైశ్చిదపి ధన్విభిః ధనుష్మద్భిః. 'ధన్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్కః' ఇత్యమరః. 'వ్రీహ్యాదిత్వాదిని' తి స్వామీ. పుంభిః నాన్వబంధి నానుయాతః బధ్నాతేః కర్మణి లుఙ్. తథాపి అంగనానాం ఆకర్ణం కర్ణపర్యంతం పూర్ణాః విస్తీర్ణాః ఆకృష్టాశ్చ యే నయనాన్యేవ ఇషవః తైః హతా ఈక్షణశ్రీర్యస్య సః అతః క్వచిదపి న తస్థౌ కింతు వీరవిశిఖాపాతాభావేఽపి అంగనాపాంగవిశిఖాపాతకాతరః పలాయిత ఏవేతి భావః. అత్ర జనాలోకనోత్థభయహేతుకస్య మృగానవస్థానస్యాంగనాపాంగేషు హతిహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాద్ధేతూత్ప్రేక్షా. సా చ వ్యంజకాప్రయోగాత్ప్రతీయమానా. హేతోశ్చ హతేక్షణశ్రీరితి విశేషణగత్యోక్తత్వాత్కావ్యలింగం చాంగమితి సంకరః.

ఆస్తీర్ణతల్పరచితావసథః క్షణేన
వేశ్యాజనః కృతనవప్రతికర్మకామ్యః,
ఖిన్నానఖిన్నమతిరాపతతో మనుష్యాన్
ప్రత్యగ్రహీచ్చిరనివిష్ట ఇవోపచారైః. 27

ఆస్తీర్ణేతి. క్షణేన ఆస్తీర్ణం తల్పం వేశ్యావృత్తేశ్శయ్యాప్రధానత్వాత్ప్రాగేవ సజ్జితశయ్యం యథా తథా రచితావసథః కల్పితనికేతనః. 'స్థానావసథవాస్తుచే' త్యమరః. కృతేన నవప్రతికర్మణా నూతనేన ప్రసాధనేన కామ్యః స్పృహణీయః అఖిన్నమతిరశ్రాంతచిత్తః అగణితాధ్వఖేద ఇత్యర్థః. వేశ్యాజనః ఖిన్నానధ్వశ్రాంతాన్, ఆపతతః ఆగచ్ఛతః మనుష్యాన్ పురుషాన్ చిరనివిష్ట ఇవ తత్రైవ నిత్యవాస్తవ్య ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. ఉపచారైః శీతాంబుతాంబూలదానాదిసత్కారైః ప్రత్యగ్రహీత్ పరిచచారేత్యర్థః.

సస్నుః పయః పపు రనేనిజు రంబరాణి
జక్షు ర్బిసం ధృతవికాసిబిసప్రసూనాః,
సైన్యాః శ్రియా మనుపభోగనిరర్థకత్వ
దోషప్రవాదమమృజన్నగనిమ్నగానామ్. 28

సస్నురితి. సేనాయాం సమవేతాస్సైన్యాః సైనికజనాః సేనాయా వేతిణ్య ప్రత్యయః, నగనిమ్నగానాం యాశ్శ్రియస్సమృద్ధయః తాసాం అనుపభోగః ఉపభోగా భావః క్వచిత్ప్రసజ్యప్రతిషేధేపినఞ్ సమాసఇష్యతే, యథా అదర్శనమశ్రవణమను చ్చారణమనుపలబ్ధిరభావఇత్యాది, తేనయన్నిరర్థకత్వం నిష్ఫలత్వంతదేవదోషః, తేనయః ప్రవాదో నిందా తం అమృజన్ అమార్జన్ మృజూష్శుద్ధౌలఙ్ అదాదిత్వాచ్ఛ పోలుక్, మృజేరజాదౌసంక్రమేవిభాషావృద్ధిర్వక్తవ్యేతివికల్పాద్వృద్ధ్యభావః, మార్జనప్రకార మాహ—సస్నుః స్నానంచక్రుః పయఃపానీయంపపుః ష్ణాశౌచే పాపానేలిట్, అంబ రాణి అనేనిజుః అక్షాళయన్ ణిజిర్శౌచపోషణయోః జుహోత్యాదిత్వాల్లిట్శ్లావితి ద్విర్భావః సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చేతి ఝేర్జుసాదేశః. ణిజాంత్రయాణాం గుణశ్శ్లావిత్యభ్యా సస్యగుణః ధృతాని వికాసివిసప్రసూనాని వికసితపుష్కరాణియైస్తే. 'బిసప్రసూనరాజీవ పుష్కరాంభోరుహాణిచే' త్యమరః. బిసం మృణాళం జక్షుః భక్షయాంచక్రుః ఘస్లేర్లిట్, గమహనేత్యాదినా ఉపధాలోపే చర్త్వం, శాసివసిఘసీనాంచేతిషత్వం, స్నానాద్యుప భోగేనోక్తనైరర్థక్యం నిరాచక్రురిత్యర్థః, అత్రదోషమార్జనస్య స్నానాదివాక్యార్థహేతు కత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. స్నానాదిక్రియాసముచ్చయస్త్వంగ మస్యేతిసంకరః.

నాభిహ్రదైః పరిగృహీతరయాణి నిమ్నైః
స్త్రీణాం బృహజ్జఘనసేతునివారితాని,
జగ్ముర్జలాని జలమండుకవాద్యవల్గు
వల్గద్ఘనస్తనతటస్ఖలితాని మందమ్. 29

నాభీతి. స్త్రీణాం నిమ్నైః గంభీరైః నాభయఏవ హ్రదాః తైః పరిగృహీతర యాణి ప్రతిషిద్ధవేగాని బృహద్భిః జఘనైరేవ సేతుభిః నివారితాని ప్రతిహతగతికానీ త్యర్థః, జలమేవ మండుకవాద్యం వాద్యవిశేషః జలమేకేన పాణినోత్థాప్య అపరేణ తాడితం మండుకవద్ధ్వనతీతిప్రసిద్ధం, తేన వల్గుసుందరం యథాతథావల్గద్భిః చలద్భిః ఘనైః స్తనతటైఃస్ఖలితాని స్ఖలనంగమితానిజవాని పూర్వోక్తనగనిమ్నగానాం సలిలాని మందం జగ్ముః అత్ర జలమదగమనస్యవిశేషణగత్యారయప్రతిబంధాదిపదార్థహేతుకత్వా త్తద్ధే తుకం కావ్యలింగమ్.

ఆలోలపుష్కరముఖోల్లసితైరభీక్ష్ణ
 ముక్షాంబభూవురభితో వపు రంబువర్షైః,
ఖేదాయతశ్వసితవేగనిరస్తముగ్ధ
 మూర్ధన్యరత్ననికరైరివ హాస్తికాని. 30

ఆలోలేతి. హస్తినాంసమూహాఃహాస్తికాని అచిత్తహస్తిధేనోష్ఠక్, ఆలోలాని యాని పుష్కరాణి హస్తాగ్రాణి. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే' ఇత్యమరః. తేషాం ముఖైః రంధ్రైః ఉల్లసితాని ఉత్క్షిప్తాని తైరంబువర్షైః ఖేదేనాధ్వశ్రమేణ ఆయతస్య ద్రాఘీయసః శ్వసితస్యోచ్ఛ్వాసమారుతస్య వేగే ననిరస్తాః బహిరుత్క్షిప్తాః యే ముగ్ధాస్సున్దరాః మూర్ధన్యా మూర్ధనిభవాః శరీరావయవాచ్చేతియత్ప్రత్యయః. యచాభావకర్మణోరితి ప్రకృతిభావాత్, నస్తద్ధితఇతిలోపాభావః. రత్ననికరాః ముక్తాఫలప్రకరాః తైరివేత్యుత్ప్రేక్షా, వపుః అభీక్ష్ణమభితఃపరితః; ఉక్షాంబభూవుః సిషిచుః ఉక్ష సేచనే ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛఇత్యామ్ ప్రత్యయః. 'గజేంద్రజీమూతవరాహశంఖమత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితానిలోకే తేషాంతు శుక్త్యుద్భవమేవభూరి' ఇతి గజానాం ముక్తాకరత్వే ప్రమాణమ్.

యే పక్షిణః ప్రథమమంబునిధిం గతా స్తే
 యేఽపీంద్రపాణితులితాయుధలూనపక్షాః,
తే జగ్ము రద్రిపతయ స్సరసీ ర్విగాఢు
 మాక్షిప్తకేతుకుథసైన్యగజచ్ఛలేన. 31

యఇతి. యే పక్షిణః పక్షవంతః ఇంద్రేణ అచ్ఛిన్నపక్షాఇత్యర్థః, సంసర్గే ఇని ప్రత్యయః, తే అద్రిపతయో మైనాకాదయః ప్రథమంప్రాక్ అంబునిధింగతాః ప్రవిష్టాః యేఽపియేత్యర్థః. ఇంద్రస్య పాణినా తులితేన ప్రేరితేన ఆయుధేన వజ్రేణ లూనపక్షాః ఛిన్నగరుతః తే అద్రిపతయః ఆక్షిప్తాః అకునీతాః కేతవోధ్వజాః కుథాః పృష్ఠాస్తరణాని చ యేషాం. 'ప్రవేణ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుథోద్వయో' రిత్యమరః. తేషాంసైన్యగజానాం ఛలేన సరసీః విగాఢుం విగాహితుం 'స్వరతిసూతి సూయతిధూఞూదితో వే'తి వికల్పాన్నేడాగమః, జగ్ముః అత్ర గజచ్ఛలేనేతిఛలశబ్దేన గజత్వమపహ్నుత్యాద్రిత్వారోపణాచ్ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదన రూపోఽపహ్నవాలఙ్కారః, తేనపక్షవతామద్రీణాం సాగరావగాహనదర్శనాత్తన్మత్సరాత్స్వయమపి సలిలమవగాహమానాః సాక్షాల్లూనపక్షాః పర్వతా ఇవైతఇత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే.

ఆత్మానమేవ జలధేః ప్రతిబింబితాంగ
మూర్మౌ మహత్యభిముఖాపతితం సమీక్ష్య,
క్రోధా దధావదపభీ రతితూర్ణ మన్య
నాగాభియుక్త ఇవ యుక్త మహో మహేభః. 32

ఆత్మానమితి. మహేభః జలధేర్జలాశయస్య మహతి ఊర్మౌ ప్రతిబింబితం అంగం యస్యతం అభిముఖాపతితం అభిముఖమాగతం ఆత్మానమేవ ఆత్మప్రతిబింబమేవేత్యర్థః. సమీక్ష్య అన్యనాగేనప్రతిగజేన అభియుక్తః అభిద్రుతఇవ అతితూర్ణం అపభీఃనిర్భీకస్సన్ క్రోధాత్ అధావత్ పాఘ్రాధ్మేతిసూత్రేణసర్తేర్ధావాదేశః, అహో ఇతిమాధ్యేన విస్మయః, తద్యుక్తంమహేభస్యేతి భావః. అభియుక్తఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, సాచ ప్రతిగజభ్రాంతినిబన్ధనత్వాద్భ్రాంతిమదుత్ప్రేక్షయోరంగాంగిభావేనసంకరః.

నాదాతుమన్యకరిముక్తమదాంబులిప్తం
ధూతాంకుశేన న విహాతుమపీచ్ఛతాంభః,
రుద్ధే గజేన సరుషా సరితోఽవతారే
రిక్తోదపాత్రకరమాస్త చిరం జనౌఘః. 33

నేతి. అన్యకరిణా ప్రతిగజేన ముక్తేన మదాంబునాలిప్తంసురభి. 'కటులిప్తకషాయాస్తుసౌరభ్యేపిప్రకీర్తితా' ఇతికేశవః. అంభః జలం ఆదాతుం గ్రహీతుం నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా విహాతుం త్యక్తుమపినేచ్ఛతా క్రోధపిపాసాభ్యామితి భావః. ధూతాంకుశేన సరుషాసక్రోధేనగజేన సరితః అవతారే తీర్థే రుద్ధేసతి జనౌఘః రిక్తాన్యుదపాత్రాణి యేషు తే కరా యస్మింస్తద్యథా తథా చిరం ఆస్త అతిష్ఠత్ 'ఆస ఉపవేశనే' లఙ్, ఏకహలాదౌ పూరయితవ్యేఽన్యతరస్యామిత్యుదకశబ్దస్య వికల్పాదుదాదేశః.

పంథానమాశు విజహీహి పురస్తనౌ తే
పశ్యన్ ప్రతిద్విరదకుంభవిశంకిచేతాః.
స్తంబేరమః పరిణినంసురసావుపైతి
షిడ్గైరగద్యత ససంభ్రమమేవ కాచిత్. 34

పంథానమితి. పంథానం ఆశు విజహీహి. జహాతేః ఓహాక్ త్యాగే లోటిసేర్హ్యాతి హిరాదేశః. ఆచహావితివికల్పాదీకారాదేశః. పురోఽగ్రే తేతరుణ్యాః తవ స్తనౌ పశ్యన్ ప్రతిద్విరదస్యకుంభౌ విశంకతఇతితద్విశంకి చేతో యస్యసః కుంభభ్రాంతిమానిత్యర్థః. అత ఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. స్తంబేకృశేరమతఇతి స్తంబేరమఇభః 'ఇభః స్తంబేరమఃపద్మీ' త్యమరః. స్తంబకర్ణయోరమిజపోరిత్యచ్ప్రత్యయః. తత్పురుషేకృతిబహులమిత్యలుక్.

పరిణేతుం తిర్యక్ప్రహర్తుమిచ్ఛుః పరిణినంసుః సమేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః. ఏకాచ ఉపదేశేనుదాత్తాదితీట్ప్రతిషేధః. అసౌ ఉపైతి పురేతిపాఠే. పురోపైతీత్యన్వయః ఉపైష్యతీత్యర్థః. యావత్పురానిపాతయోర్లడితి భవిష్యదర్థేలట్. ఇతి షిద్గైర్విటైః. 'షిద్గఃపల్లవికో విటః' ఇత్యమరః. ఏకా కాచిత్ ఏవముక్తరీత్యా ససంభ్రమం సత్వరం అగద్యత గదితా.

కీర్ణం శనైరనుకపోల మనేకపానాం
హస్తై ర్విగాఢమదతాపరుజశ్శమాయ,
ఆకర్ణ ముల్లలిత మంబు వికాసికాశ
నీకాశమాప సమతాం సితచామరస్య. 35

కీర్ణమితి. అనేకపానాం ద్విపానాం విగాఢః ప్రరూఢః యో మదేన తాపః స ఏవ రుక్ రోగః తస్యాశ్శమాయ శనైర్మందం హస్తైః, అనుకపోలం కపోలయోః కీర్ణం క్షిప్తం ఆకర్ణం కర్ణపర్యంతం ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః ఇత్యవ్యయీభావః, ఉల్లలితముత్పతితం వికాసి యత్కాశం కాశకుసుమం, తేనసదృశం కాశనీకాశం, నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః అత ఏవ స్యాదుత్తరపదే త్వమీ 'నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయః' ఇత్యమరః. అంబు సలిలం కర్తృ, సితచామరస్య, సమతాం సాదృశ్యం, ఆప తుల్యార్థై రతులోపమాభ్యామితి షష్ఠీ. ఉపమాలంకారః.

గణ్డూషముజ్ఝితవతా పయసస్సరోషం
నాగేన లబ్ధపరవారణమారుతేన,
అంభోధిరోధసి పృథుప్రతిమానభాగ
రుద్ధోరుదంతముసలప్రసరం నిపేతే. 36

గండూషమితి. లబ్ధః పరవారణస్య ప్రతిగజస్య, మారుతస్సమదగంధవాహో యేన తేన అతఏవ సరోషం యథాతథా పయసః పానీయస్య గండూషంముఖపూరణం ముఖాంతర్గతంపయ ఇత్యర్థః. 'గండూషోముఖపూరణే' ఇతిహలాయుధః. ద్విలింగత్వేపి పుంలింగఏవాస్యప్రయోగ ఇత్యాహ వామనః. లింగాధ్యాహారోవేత్యత్ర, ఉజ్ఝితవతా త్యక్తవతా నాగేన గజేన. 'మతంగజో గజోనాగ' ఇత్యమరః. అంభోధిరోధసి సాగర తీరే, దంతయోరుభయోర్మధ్యం ప్రతిమానమితిస్మృతం. పృథునా ప్రతిమానభాగేన రుద్ధః ప్రతిబద్ధః ఊరూ యౌ దంతౌ ముసలావివ, తయోః ప్రసరః ప్రవేశో యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాతథా. ని. అయోగ్రం ముసలో స్త్రీస్యాదిత్యమరః. నిపేతే నిపతితం భావేలిట్. క్రోధవేగాదలబ్ధలక్ష్యో రోధః ప్రహృత్యపారవశ్యాత్స్వయంచాధోముఖః పపాతేత్యర్థః. క్రోధాంధాః కిం న కుర్వంతీతి భావః.

దానం దదత్యపి జలైస్సహసాధిరూఢే
కో విద్యమానగతిరాసితు ముత్సహేత,
యద్దంతినః కటకటాహతటా న్మిమంక్షో
ర్మంక్షూదపాతి పరితః పటలై రలీనామ్. 37

దానమితి. దీయత ఇతి దానం ధనం మదశ్చ 'దానంగజమదే త్యాగ' ఇతి విశ్వః. తద్దదత్యపి వితరత్యపి దాతర్యపీత్యర్థః. సహసా అకస్మాత్ 'స్వరాదిత్వా దవ్యయమి'తి శాకటాయనః. జలైర్జడైః నీరైశ్చ 'జలం గోకలశేనీరే హ్రీబేరేచజడేఽన్యవది'తి విశ్వః. అధిరూఢే ఆక్రాంతేసతి విద్యమానగతి ర్గత్యంతరవాన్ గమనసమర్థః, కః పుమాన్ ఆసితుం తత్రస్థాతుం ఉత్సహేత న కోపీత్యర్థః. శకధృషేత్యాదినా తుమున్. యద్యస్మాత్కారణాత్ మిమంక్షోః మఙ్క్తుం మజ్జితుమిచ్ఛోః మస్జేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. దంతినః కటో గండః సఏవకటాహః ఖర్పరః 'కటాహః ఖర్పరోఽస్త్రియామి'తి వైజయంతీ. తస్య తటాత్ప్రదేశాత్, అళీనాం పటలైస్సంఘైః పరితః మంక్షు ద్రాక్. 'ద్రాఙ్మంక్షు సపది ద్రుత మి'త్యమరః. ఉదపాతి ఉత్పతితం భావేలుఙ్ చిణ్ భావ కర్మణోరితి చిణ్, చిణోలుగితి తశబ్దస్య లుక్. విశేషేణ సామాన్య సమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అంతర్జలౌఘ మవగాఢవతః కపోలౌ
హిత్వా క్షణం విततపక్షతిరంతరిక్షే,
ద్రవ్యాశ్రయేష్వపి గుణేషు రరాజ నీలో
వర్ణః పృథగ్గత ఇవాలిగణో గజస్య. 38

అంతరితి. జలౌఘే అంతః అంతర్జలౌఘం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. అథవా జలౌఘం జలపూరం అంతరభ్యంతరే అవగాఢవతః ప్రవిష్టవతః గాహేః నిష్ఠేతి క్తవతు ప్రత్యయః ఢత్వధత్వష్టుత్వఢలోపాః గజస్యకపోలౌ హిత్వా క్షణం అంతరిక్షే ఉపర్యాకాశే వితతపక్షతిః విస్తృతపక్షమూలః ఆమూలాద్వితతపక్ష ఇత్యర్థః. 'స్త్రీపక్షతిః పక్షమూల మి'త్యమరః. పక్షాత్తిరితి ప్రత్యయః. అళిగణః భ్రమరసంఘః గుణేషు రూపాదిషు ద్రవ్యమాశ్రయో యేషాం తేషు ద్రవ్యాశ్రయేష్వపి అయుతసిద్ధత్వాద్ద్రవ్యసమవేతత్వాచ్చ ద్రవ్యైకాధీనసత్తాకేషుసత్స్వపీత్యర్థః. పృథగ్గతః. జలమజ్జనభయాత్స్వాశ్రయపరివారేణస్థితః నీలోవర్ణః నీలరూపం గజనీలిమేవ రరాజ. 'గుణే శుక్లాదయఃపుంసి' త్యమరః. అత్రాళిగణేసాదృశ్యాద్గజనీలత్వస్యాశ్రయాదన్యత్రోపలబ్ధినిర్వాహాయ పృథక్స్థితివిశిష్టత్వ ముత్ప్రేక్ష్యతే.

'సంసర్పిభిః పయసి గైరికరేణురాగై
రంభోజగర్భరజసాంగనిషంగిణా చ,
క్రీడోపభోగమనుభూయ సరిన్మహేభా
వన్యోన్యవస్త్రపరివృత్తిమివ వ్యధత్తామ్. 39

సంసర్పిభిరితి. సరిచ్చ మహేభశ్చ తౌ పయసి సంసర్పిభిః గజాత్సరిజ్జలేవిసృత్వరైః గైరికరేణవో ధాతవవివరాగాః తైః కరణైః కరణేషుషక్, అంగనిషంగిణా గజాంగసంగినా అంభోజగర్భరజసా పద్మాంతఃపరాగేణ చ నిమిత్తేన క్రీడయా లీలయా ఉపభోగం సమ్భోగం అనుభూయ అన్యోన్యం మిథః వస్త్రయోః పరివృత్తిం వినిమయం వ్యధత్తాం అకురుతామివ దధాతేర్లఙి పరస్మైపదే తసస్తామాదేశః, అత్ర సరిన్మహేభయోః ప్రతీయమాననాయికానాయకాభేదాధ్యవసాయేన వస్త్రవినిమయోత్ప్రేక్షా.

యాం చంద్రకైర్మదజలస్య మహానదీనాం
నేత్రశ్రియం వికసతో విదధుర్గజేంద్రాః,
తాం ప్రత్యవాపురవిలంబితముత్తరంతో
ధౌతాంగలగ్ననవనీలపయోజపత్త్రైః. 40

యామితి. గజేంద్రాః వికసతః సమంతాత్పయసి తైలబిందువత్ప్రసరతః మదజలస్య చంద్రకైశ్చంద్రాకారైర్మండలైః మహానదీనాం యాం నేత్రశ్రియం విదధుః చక్రుః ఉత్తరంతః జలాన్నిర్గచ్ఛంతః ధౌతేషు క్షాళితేషు అంగేషు లగ్నైస్సక్తైః నవనీలపయోజపత్త్రైర్నీలోత్పలదళైః అవిలంబితం క్షిప్రమేవ తాం నేత్రశ్రియం ప్రత్యవాపుః ప్రతిలేభిరే, అత్ర గజానాం నదీనాంచ సమనేత్రశ్రీవినిమయోక్త్యా సమపరివృత్తిరలంకారః. 'సమన్యూనాధికానాంచ యథా వినిమయో భవేత్, సాకంసమాధికన్యూనైః పరివృత్తిరసౌ మతే'తి లక్షణాత్.

ప్రత్యన్యదంతి నిశితాంకుశదూరభిన్న
నిర్యాణనిర్యదసృజం చలితం నిషాదీ,
రోద్ధుం మహేభమపరిబ్రక్షిమాన మాగా
దాక్రాంతితో న వశమేతి మహాన్పరస్య. 41

ప్రతీతి. అన్యదంతినం ప్రతి ప్రత్యన్యదంతి ప్రతిగజాభిముఖమిత్యర్థః. 'లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః. చలితం ధావంతం అతఏవ నిశితేన అంకుశేన దూరంగాఢంయథాతథా భిన్నంయన్నిర్యాణమపాంగదేశః. 'అపాంగదేశో నిర్యాణ'మిత్య

షరః. తస్మాత్ నిర్యత్ నిస్సరత్ అసృగ్యస్య తం. మహేభం రోద్ధుం గ్రహీతుం నిషాదీ యంతా, పరిబృంహతి ప్రభవతీతిపరిబృఢః ప్రభుః బృహేర్బృంహేర్వాకర్తరి క్తప్రత్యయే ప్రభౌపరిబృఢఇతి నకారహకారయోర్లోపః నిష్ఠాతకారస్య ఢత్వంచ నిపాత్యతే, అన్యథా ఢలోపస్య సర్వత్రాసిద్ధేరిష్ఠన్నాదిషు ‘రబుణోహలాదేర్లఘోరి’తి రేఫాదేశో నస్యాత్, తస్మాదిమనిచి రేఫాదేశే పరిబ్రఢిమాతతో నఞ్సమాసః, తం అపరిబ్రఢిమానం అసామర్థ్యం అగాత్ ప్రాప ఇణో గాలుఙీతిగాదేశః. తథాహి—మహాన్ బలీయాన్, అక్రాంతితః బలాత్కారాత్ పరస్యవశంస్యాదితి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

సేవ్యోఽపి సానునయమాకలనాయ యంత్రా
నీతేన వన్యకరిదాన కృతాధివాసః,
నాభాజి కేవల మభాజి గజేన శాఖీ
నాన్యస్య గంధమపి మానభృతస్సహంతే. 42

సేవ్యఇతి. యంత్రా నిషాదినా ఆకలనాయ బంధనాయ సానునయం ససాంత్వం నీతే సమీపం ప్రాపితేన గజేన వన్యకరిదానైః కృతః అధివాసో వాసనాయస్యసః, ‘తద్గంధీత్యర్థః శాఖీవృక్షః వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః. సేవ్యోఽపిసన్ నాభాజి నాసేవి భజసేవాయాం కర్మణి లుఙ్. చిణోలుఙ్ వృద్ధిశ్చ. కింతుకేవలం అభాజి అభంజీత్యర్థః. భంజోఆమర్దనే భంజేశ్చ చిణీతి విభాషానలోపః. శేషంపూర్వవత్ తథాహిమానభృతోఽహంకారిణః, అన్యస్యగంధమపి నసహంతే పరంకిముతేతిభావః, అతో వృక్షభంజనముక్తమేవేత్యర్థః పూర్వవదలంకారః.

అద్రీంద్రకుంజచరకుంజరగండకాష
సంక్రాంతదానపయసో వనపాదపస్య,
సేనాగజేన మథితస్య నిజప్రసూనై
ర్మ్లాయి యథాగతమగామి కులైరలీనామ్. 43

అద్రీంద్రేతి. అద్రీంద్రస్యరైవతకస్య కుంజేషుచరతియస్తస్య కుంజరస్య, గండకాషేణకపోలకషణేన, సంక్రాంతం దానపయః మదాంబు యస్యతస్య, అతఏవ సేనాగజేన మథితస్య భగ్నస్యవనపాదపస్యనిజైరాత్మీయైః ప్రసూనైః పుష్పైః నిజమాత్మీయనిత్యమోరితి వైజయంతీ. మమ్లే మ్లానం మ్లాయతేర్భావేలిట్, అలీనాం కులైస్తుయథాగతం, అగామి ఆగతక్రమేణైవగతం, న తు మ్లానమిత్యర్థః. ఆపద్యాత్మీయానాత్మీయయోరయంభేద ఇతి భావః. గమేర్గత్యర్థస్యాకర్మకత్వాద్భావే లుఙ్. ఇభవనపాదపానాం విశేషణసామ్యాదాపన్నాద్యౌపమ్యప్రతీతేః కథంచిత్సమాసోక్తిరున్నేయా.

నోచ్చైర్యదా తరుతలేషు మముస్తదానీ
మాధోరణైరభిహితాః పృథుమూలశాఖాః,
బంధాయ చిచ్ఛిదురిభాస్తరసాత్మనైవ
నైవాత్మనీన మథవా క్రియతే మదాంధైః. 44

ఇతి, ఇభా గజాః, యదా ఉచ్చైః ఉన్నతేషు తరుతలేషు న మముః. నావర్తంత తదానీం ఆధోరణైర్యంతృభిః, అభిహితాః ఇమాన్ ఛిందీత్యుపదిష్టాస్సంతః పృథూః మూల శాఖాః బంధాయ స్వబంధనార్థమేవ తరసా బలేన ఆత్మనాస్వ యమేవ చిచ్ఛిదుః నచైత ద్యుక్తమితి భావః. యద్వా మూఢానాం యుక్తమేవేత్యాహ అథవేతి—అథవా మదాంధైః, ఆత్మనీన మాత్మనేహితం న క్రియత ఏవ. 'ఆత్మన్ విశ్వజన భోగోత్తర పదాత్ఖః' ఇతిఖప్రత్యయః. ఆత్మాధ్వానౌ ఖే ఇతి ప్రకృతిభావాత్ నస్తద్ధిత ఇతి టిలోపాభావః. పూర్వవదర్థాంతరన్యాసః.

ఉష్ణోష్ణశీకరసృజః ప్రబలోష్మణోఽంత
రుత్ఫుల్ల నీలనళినోదరతుల్యభాసః,
ఏకాన్విశాలశిరసో హరిచందనేషు
నాగాన్ బబంధురపరాన్మనుజా నిరాసుః. 45

ఉష్ణోష్ణేతి. మనుజాః నరాః ఉష్ణోష్ణాః ఉష్ణప్రకారాః 'ప్రకారేగుణవచనస్యే'తి ద్విర్వచనం. కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్. తాన్ శీకరాన్ సృజంతి ముంచంతీతి తథోక్తాన్, క్విప్. అంతః ప్రబలోష్మణః ప్రవృద్ధతాపాన్ ఉత్ఫుల్లం వికచం. ఉత్ఫుల్ల సంఫుల్లయోరుపసంఖ్యాన మితి ఉపసర్గేపి ఫుల్లేర్నిష్ఠాలత్వం తస్య నీలనళినస్య నీలోత్పలస్య ఉదరేణతుల్యభాసస్సమానకాంతీన్ కృష్ణవర్ణానిత్యర్థః. విశాలశిరసః విపులమస్తకాన్ ఏకాన్ కతిచిన్నాగాన్ గజానిత్యర్థః. హరిచందనేషు చందనవిశేషేషు. 'తైలపర్ణికగోశీర్షే హరిచందనమస్త్రియా' మిత్యమరః. బబంధుః అపరాన్నాగాన్ అహీనిత్యర్థః. 'దుష్టా శ్రాహి గజానాగా'ఇతి ఉభయత్రాపి వైజయంతీ, నిరాసుః, అస్యతేర్లిట్. అత్రోభయేషా మపి నాగానాం ప్రకృతత్వాత్కేవలప్రకృతశ్లేషః.

కండూయతః కటభువం కరిణో మదేన
స్కంధం సుగంధి మనులీనవతా నగస్య,
స్థూలేంద్రనీలశకలావళిశోమలేన
కంఠే గుణత్వమలినాం వలయేన భేజే. 46

కండూయత ఇతి. కటభువం గండస్థలం. కండూయతః కషతః కండ్వాదిభ్యోయక్, తత శ్శతృప్రత్యయః కండూయతే ర్ధిద్ధాతు ప్రకృతికత్వా దుభయపదిత్వం కరిణః మదేన సుగంధిం శోభనగంధం, గంధస్యేత్వే .తదేకాన్తగ్రహణంనాద్రియన్తే కవయః. నగస్య వృక్షస్య స్కన్ధం ప్రకాండం అనులీనవతా తత్ర శ్లిష్టే నేత్యర్థః. లీయతేః. నిష్ఠేతి క్తవతుప్రత్యయః ల్వాదిభ్యఇతి నిష్ఠానత్వం స్థూలానాం ఇంద్రనీలశకలానాం అవళివతో్క్రమలేన రమ్యేణ ఆళీనాం వలయేన కంఠే గుణత్వం కంఠభూషణత్వం అమూర్ధమస్తకాత్స్వాంగా దకామ ఇత్యలుక్ భేజే ప్రాప్తం కర్మణిలిట్. అత్ర అళివలయే ఇంద్రనీలమణిమయ కంఠభూషణత్వారోపాద్రూపకాలంకారః.

నిర్ధూతవీతమపి బాలకముల్లలన్తం
యంతా క్రమేణ పరిసాంత్వనతర్జనాభిః,
శిక్షావశేన శనకైశ్శమమానినాయ
శాస్త్రం సునిశ్చితధియాం క్వ న సిద్ధిమేతి. 47

నిర్ధూతేతి. యంతా నిషాదీ. నిర్ధూతం నిరస్తం వీతం పాదసూతాంకుశవారణే యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా ఉల్లలంతం ఉత్ప్లవమానమపి 'పాదకర్మయుతం ప్రోక్తం యతమంకుశవారణం, ఉభయం వీతమాఖ్యాత మి'తిహలాయుధః బాలకంపంచవర్షం గజం 'పంచవర్షోగజో బాలః పోతస్తు దశవర్షక ఇ'తి వైజయంతీ, శిక్షావశేన స్వకీయేన గజశాస్త్రాభ్యాసబలేన క్రమేణ పరిపాట్యా, పరిసాంత్వనాన్యుపలాలనాని తర్జనాః భర్త్సనానాశ్చ తాభిః శనైరేవ శనకైః 'అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ప్రాక్టేరి'తి స్వార్థే అకచ్ప్రత్యయః శమం శాంతిం ఆనినాయ తథాహి—సుష్ఠు నిశ్చితా సునిశ్చితార్థాధీర్యేషాం తేషాం పుంసామిత్యర్థః. శాస్త్రం క్వ కుత్ర సిద్ధిం నైతి స్వభ్యస్తం శాస్త్రం సర్వత్రఫలతీత్యర్థః. విశేషస్తథనా ఖ్యాతరోవిశేషా ఇతివన్నిశ్చితార్థాధీర్నిశ్చితే త్యుపచర్యతే అత ఏవాత్రగమ్యమానార్థత్వాదుత్తరపదస్యాప్రయోగలక్షణో లోప ఇత్యాహుః.

స్తమ్భం మహాన్తముచితం సహసా ముమోచ
దానం దదావతితరాం సరసాగ్రహస్తః,
బద్ధాపరాణి పరితో నిగళాన్యలావీ
త్స్వాతంత్ర్యముజ్జ్వలమవాప కరేణురాజః. 48

స్తంభమితి. కరేణుశ్చాసౌ రాజా చేతిక రేణురాజః గజశ్రేష్ఠః కరేణూనాం రాజేతి గజపతీ రాజా చ త్వన్యతే ఉభయథాపి రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్, ఉజ్జ్వలం

ఉచ్ఛృంఖలం స్వాతంత్ర్యం స్వేచ్ఛాచారిత్వం అవాప తదేవాహ—ఉచితం చిర పరిచితం మహాంతం స్తంభమాలానం జాడ్యం చ సహసా ముమోచ 'స్తంభౌ స్థూణా జడీభావావి' త్యమరః. సరసః ఆర్ద్రాః అగ్రహస్తాః పుష్కరం పాణిశ్చ యస్యాః తథోక్తస్సన్ దానం మదం దీయత ఇతి దానం ధనం చ అతితరామతిమాత్రం అప్య యాదాఖ్ప్రత్యయః దదౌ వవర్ష ధనంచ దదావిత్యర్థః. పరితః బద్ధాపరాణి బద్ధపశ్చిమ పాదాని బద్ధాన్యన్యాని చ 'అపరః పశ్చిమః పాద ఇ'తి గజప్రకరణే వైజయంతీ. నిగ ళాని శృంఖలాని 'అథ శృంఖలే' అందుకో నిగళో౽స్త్రీస్యాది' త్యమరః. అలావీత్ లునాతిస్మ లూఞ్ ఛేదనే లుఙ్ అస్తిసిచోఽపృక్తఇతీట్. ఇట ఈటీతి సలోపః అత్ర కరేణురాజస్య భట్టభద్ర సాధర్మ్య ధ్వనిః, విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వాన్న శ్లేష ఇత్యుక్తమ్.

జజ్ఞే జనై ర్ముకుళితాక్ష మనాదదానే
సంరబ్ధహస్తిపకనిష్ఠురచోదనాభిః,
గమ్భీరవేదిని పురః కబళం కరీంద్రే
మందోఽపి నామ న మహాన్నవగృహ్య సాధ్యః. 49

జజ్ఞ ఇతి. గంభీరం మందం వేత్తీతి గమ్భీరవేదీ 'త్వగ్భేదా చ్ఛోణితస్రావాన్మాం సస్య చ్యవనాదపి, ఆత్మానం యో న జానాతి సా స్యా ద్గమ్భీరవేదితే'తి రాజపుత్త్రీయే' 'చిరకాలేన యో వేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి, గమ్భీరవేదీ విజ్ఞేయః స గజో గజవేదిభి, రితి మృగచర్మీయే, తస్మిన్ గమ్భీరవేదిని కరీంద్రే సంరబ్ధః కుపితః హస్తినం పాతీతి హస్తిపః సఏవ హాస్తిపకోనిషాదీ 'ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహనిషాదిన ఇ'త్యమరః. తస్య నిష్ఠురాభిః చోదనాభి స్తర్జనాభిరపి ముకుళితాక్షం నిమీలితనేత్రం యథా తథా పురః కబళం గ్రాసం అనాదదానే సతి మందోమూఢో౽పి 'మూఢాల్పాపటు నిర్భాగ్యా మందాః' త్యమరః. గజభేదోఽపి 'భద్రో మందో మృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధాగజా' ఇ త్యమరశేషే. మహాన్ బలాధికః అవగృహ్య సాధ్యః ననామ నఖల్వితి జనైర్జజ్ఞే జ్ఞాతం జానాతేః కర్మణి లిట్. మందోపీత్యాది వాక్యార్థః. కర్మ.

క్షిప్తం పురో న జగృహే ముహురిక్షుకాండం
నాపేక్షతే స్మ నికటోపగతాం కరేణుమ్,
సస్మార వారణపతిః పరిమీలితాక్ష
మిచ్ఛావిహారవనవాసమహోత్సవానామ్. 50

క్షిప్తమితి. వారణపతిః కరివరః ముహుః పురః క్షిప్తం అగ్రే న్యస్తం ఇక్షు కాంత మిక్షుదండం న జగృహే న స్వీచకార నికటోపగతాం సమీపస్థాం కరేణుం కరిణీం చ నా పేక్షతే స్మ నేచ్ఛతి స్మ లట్ స్మ ఇతి భూతార్థే లట్ కింతు పరిమీలితాక్షం యథా తథేతి స్మృత్యనుభావః. ఇచ్ఛయా విహారా యేషు తే వనవాసావేవ మహోత్సవాః తేషాం సస్మార తానేవ చింతయామాసేత్యర్థః. 'అధీగర్థదయేశాంకర్మణీ'తి కర్మణి శేషత్వ వివక్షాయాం షష్ఠీ. స్వచ్ఛందచారిణాం నిర్బంధభోగేషు మనో న ప్రవర్తత ఇతి భావః. వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. స్మరణం హేతుః.

దుఃఖేన భోజయితుమాశయితా శశాక
తుంగాగ్రకాయమనమంతమనాదరేణ,
ఉత్క్షిప్తహస్తతలదత్తపిధానపిండ
స్నేహస్రుతిస్నపితబాహురిభాధిరాజమ్. 51

దుఃఖేనేతి. ఉత్క్షిప్తే ఉద్యతే హస్తతలే దత్తో నిహితః యః పిధానస్య గజ గ్రాసస్య పిండః 'పిధానం హస్తికబళ' ఇతి వైజయంతీ తస్య స్నేహస్రుత్యా ఘృతా దినిష్యందేన స్నపితబాహురాప్లుతభుజః 'స్నాతేర్ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః అర్తిహ్రీత్యా దినాపుగాగమేమిత్యాద్ధ్రస్వః. ఆశయితా భోజయితా ఆశేర్ణ్యంతాత్తృచ్. తుంగాగ్ర కాయం స్వభావతఏవోన్నతోర్ధ్వకాయం అనాదరేణ అనమంతం కబళగ్రహణాయ నతి మకుర్వాణం ఇభాధిరాజం 'గతిబుద్ధీ' త్యాదినా అణికర్తుర్ణౌ కర్మత్వం దుఃఖేన కృచ్ఛ్రేణ భోజయితుం శశాక స్వభావోన్నతానాం తత్రాప్యహంకారగ్రస్తానాం కో నమయితేతి భావః.

శుక్లాంశుకోపరచితాని నిరంతరాభి
ర్వ్యక్తాని రశ్మివితతాని నరాధిపానామ్,
చంద్రాకృతీని గజమండలికాభిరుచ్చై
ర్నీలాభ్రపఙ్క్తిపరివేషమివాధిజగ్ముః. 52

శుక్లేతి. శుక్లాంశుకైః శుభ్రపటైః ఉపరచితాన్యుపకల్పితాని అన్యత్ర తు అల్పా అంశవోఽంశుకాః సూక్ష్మాస్తేఽవయవాః అల్ప ఇత్యల్పార్థే కప్ప్రత్యయః శుక్లైస్తైః ఉపరచితాని వ్యాప్తాని రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః కిరణైశ్చ వితతాని విస్తృతాని 'కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ' త్యమరః. చంద్రస్యేవాకృతి ర్యేషాం తాని చంద్రాకృతీని చంద్ర మండలనిభానీత్యర్థః. నరాధిపానాం వేశ్మాని దూష్యాణి నిరంతరాభిర్నిరంధ్రాభిః ఉచ్చైః గజమండలికాభి ర్గజపరిధిభిః స్వార్థేకప్రత్యయః కాతూహ్నర్వస్యేకారః. నీలాభ్రపఙ్క్తిభిః

పరివేషం పరిధిం పరివేష్టనమితి యావత్. 'పరివేషస్తుపరిధి రి'త్యమరః. అధిజగ్మురి 'వేత్యుత్ప్రేక్షా.

గత్యూనమార్గగతయోఽపి గతోరుమార్గా
స్స్వైరం సమాచకృషిరే భువి వేల్లనాయ,
దర్పోదయోల్లసిత ఫేనజలానుసార
సంలక్ష్యపల్యయనవర్ధ్రిపదా స్తురంగాః. 53

గత్యూనేతి. గత్యూనాః విశిష్టగమనహీనాః మార్గగతయోర్ధ్వగమనాని యేషాం తే తథాపి గతోరుమార్గాః ప్రస్థితదూరాధ్వాన ఇతివిరోధః అవిశ్చవిరోధే గత్యూనా మార్గీ మృగసంబంధినీ గతిర్యేషాంతఇతి విరోధపరిహారః అతఏవ విరోధాభాసాలంకారః దర్పస్య తేజసః ఆంతస్సారస్య ఉదయేన ఔత్కట్యేన ఉల్లసితస్య ఉద్గతస్య ఫేనజలస్య ఫేనీభూయోద్గతస్వేదోదకస్య అనుసారేణ ప్రసారేణ సంలక్ష్యాణి పల్యయనవర్ధ్రీణా మాసనబంధచర్మవరత్రాణాం పదానితన్నోదనాన్నిమ్నీభూతస్థానాని యేషాం తే తథోక్తాః తురంగాః భువివేల్లనాయాంగపరివర్తనాయ స్వైరంయథేచ్ఛం మందమిత్యర్థః. సమాచకృషిరే సమాకృష్టాః అధ్వశ్రమాపనోదనార్థమితి భావః. వర్ధతే దృఢబంధనాద్వర్ధ్రీ భవతీతి వర్ధ్రిం 'వృధివపిభ్యాంరన్ని'తి ఔణాదికో రన్ప్రత్యయః. లఘూపధగుణోరపరః. 'వర్ధ్రిం త్రపువరత్రయోరి' తివిశ్వః. అమరస్తు నర్ధీ ర్వర్ధ్రీర్వరత్రాస్యా దిత్యాహ. తదా ష్ట్రన్నిత్యౌణాదికే ష్ట్రన్ప్రత్యయే పూర్వవద్గుణే రపరే ప్రత్యయతకారస్య 'ఝషస్తథోర్ధోఽధ' ఇతి ధత్వే షిత్వాత్ స్త్రియాం ఙీష్.

ఆజిఘ్రతి ప్రణతమూర్ధని బాహ్లిజేఽశ్వే
తస్యాంగసంగమసుఖానుభవోత్సుకాయాః,
నాసావిరోక పవనోల్లసితం తనీయో
రోమాంచతామివ జగామ రజః పృథివ్యాః. 54

ఆజిఘ్రతీతి. బాహ్లిః అశ్వయోనిర్దేశవిశేషః తజ్జేబాహ్లిజే అశ్వే బాహ్లి దేశ్య ఇతిపాఠే విశేష్యస్యాప్రయోగోగమ్యమానత్వాదిత్యుక్తం. 'దిగాదిభ్యోయది'తి భవార్థే యత్ప్రత్యయః. తదంతవిధిస్తు మృగ్యః ప్రణతమూర్ధని నమ్రశిరసి కృతప్రణామేచ ఆజిఘ్రతి గంధంగృహ్ణాతి చుమ్బతిచసతి స్వాభావ్యాత్కామాచ్చేతి భావః. నాసావిరోకం నాసారంధ్రం తస్య పవనో నిశ్వాసః తేన ఉల్లలితం ఉద్ధూతం తనీయస్తనుతరం రజః తస్య అశ్వస్యఅంగసంగమేవ వేల్లనప్రయుక్తేన యత్సుఖం తస్య అనుభవే ఉత్సుకాయాః ఉత్కంఠితాయాః, పృథివ్యాః రోమాంచతాం జగామేవేత్యుత్ప్రేక్షా సాచభూతురంగయోః ప్రతీయమానచేతననాయికానాయకాభేదాధ్యవసా

యాదిత్యవద్ధేయం విరోచతే అనేనేతి విరోకం కరణే ఘఞ్ప్రత్యయః. చజోఃకుఘిణ్ణ్యతో రితి కుత్వం లింగమశిష్యం. లోకాశ్రయత్వాల్లింగస్యేతి నపుంసకత్వావిరోధః. అతఏవ 'ఛిద్రం నిర్వ్యథనం రోక మి'త్యమరః. 'రోకో రక్త్రా బిలే రోకమి'తి వైజయంతీ. 'రోకో దీప్తావిలే రోకమి'తి విశ్వప్రకాశశ్చ. యేతు కేనాప్యభిప్రాయేణ విరేకపవనేతి పఠంతి తేషాం పరోత్సర్గైకజీవినామిలివత్ అపానీయపవనప్రతీతేరశ్లీలాఖ్యో దోషః 'అశ్లీలా యదమంగళ్యం జుగుప్సావ్రీడదధికరమి'తి లక్షణాత్.

హేమస్థలీషు పరితః పరివృత్య వాజీ
ధున్వన్వపుః ప్రవితతాయతకేశపఙ్క్తిః,
జ్వాలాకణారుణరుచా నికరేణ రేణో
శ్శేషేణ తేజస ఇవోల్లసతా రరాజ. 55

హేమేతి. హేమస్థలీషు స్వర్ణభూమిషు 'జానపదే'త్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీష్ప్రత్యయః. పరితః పరివృత్య వేల్లిత్వా వపుః ధున్వన్ ధూళినిర్గమాయ కమ్పయన్ అతఏవ ప్రవితతా విక్షిప్తా ఆయతా చ కేశపఙ్క్తిః రోమసంఘాతః యస్య స వాజీ జ్వాలాకణాః స్ఫులింగాః తద్వత్ అరుణరుచా రక్తవర్ణేన రేణోః నికరేణ ఉల్లసతా ఉత్కటతయా బహిరుద్గచ్ఛతా తేజసోఽన్తస్సారస్య దర్పస్య శేషేణాతిరేకేణేవ రరాజ ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః.

దంతాలికాధరణనిశ్చలపాణియుగ్మ
మర్ధోదితో హరిరివోదయశైలమూర్ధ్నః,
స్తోకేన నాక్రమత వల్లభపాలముచ్చై
శ్శ్రీవృక్షకీ పురుషకోన్నమితాగ్రకాయః. 56

దంతాలికేతి. పురుషకో నామ అశ్వానాం స్థానభేదః తదుక్తం—'పశ్చిమేనాగ్రపాదేన భువి స్థిత్వాగ్రపాదయోః. ఊర్ధ్వప్రేరణయా స్థానమశ్వానాం పురుషస్స్మృత ఇతి. పురుష ఏవ పురుషకః తేన పురుషకేణ స్థానేన, ఉన్నమితః ఊర్ధ్వావస్థాపితః అగ్రకాయః పూర్వకాయః యస్య స తథోక్తః అతఏవ ఉదయశైలస్య మూర్ధ్నః మస్తకాత్ అర్ధముదితోఽర్ధోదితః హరిః సూర్యాశ్వ ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. అర్ధోదితవిశేషణాత్ ఉచ్చైరున్నతః శ్రీవృక్ష ఏవ శ్రీవృక్షకః ఆవర్తవిశేషః తద్వానశ్వః శ్రీవృక్షకీ, 'వక్షోభవావర్త చతుష్టయస్య కంఠే భవేద్యస్య తు రోచమానః, శ్రీవృక్షకీ నామ హయస్స భర్తుః పుత్రక్షేత్రాదివివృద్ధయే స్యాది'తి లక్షణాత్. శ్రీవృక్షకీ వక్షసి చేద్రోమావర్తా ముఖేపి చ ఇతి తు వైజయంతీ. దంతాళ్యేవ దంతాలికా ముఖరజ్జుః, 'ముఖరజ్జుస్తు దంతాలీ రాణికా

రశనేతి చేతి వైజయంతీ. తస్యాః ధరణే గ్రహణే నిశ్చలంస్థిరం పాణియుగ్మంయస్యతం పాణిభ్యాందృఢగృహీతవాయవల్గమిత్యర్థః. వల్గభపాలం ఉత్తమాశ్వపాలం, 'వల్గభో దయితేఽధ్యక్షే కులీనాశ్వేఽపికథ్యత' ఇతి విశ్వః. స్తోకేనసాక్రమతవల్గాగ్రహణ దార్ఢ్యాత్ స్తోకేనాపి నాక్రమత అక్రమితుమభిభవితుం అశక్తోభూదిత్యర్థః. ఇహ శ్లథయితుం క్షణమక్షమతాంగనా, న ద్వంద్వదుఃఖమిహ కించిత్యాదివదప్యర్థస్య సామర్థ్యలభ్యత్వాదపేరప్రయోగః అన్యథా స్తోకేన నాక్రమత కింతు భూయఏవేతి వ్యాఖ్యానే నిశ్చలపాణియుగ్మత్వాద్విశేషణావగతవాహకౌశలప్రకాశనతాత్పర్యభంగ ప్రసంగాత్ కరణే చస్తోకేతి తృతీయా అనుపసర్గాద్వేతి వికల్పాదాత్మనేపదం ఉపమాలంకారః.

రేజే జనైః స్నపనసాంద్రతరార్ద్రమూర్తి
ర్దేవైరివానిమిషదృష్టిభిరీక్ష్యమాణః,
శ్రీసన్నిధానరమణీయతరోఽశ్వ ఉచ్చై
రుచ్చైశ్శ్రవా జలనిధేరివ జాతమాత్రః. 57

రేజఇతి. స్నపనేనాభిషేచనేన సాంద్రతరార్ద్రమూర్తిః అనిమిషదృష్టిభిః విస్మయాదనిమిషాక్షైః జనైః దేవైరివ తాదృగ్భిరీక్ష్యమాణః శ్రియశ్శోభాయాః శ్రీదేవ్యాశ్చ సన్నిధానేన రమణీయతరః, 'తత్రసన్నిహితాలక్ష్మీస్సంతి యత్రోత్తమా హయాః' ఇత్యాగమాదితి భావః. ఉచ్చైరున్నతః అశ్వః జలనిధేస్సముద్రాత్ జాతఏవజాతమాత్రః సద్యోజాతఇత్యర్థః. అన్యథోక్తసాధర్మ్యాసంభవాదితి భావః. 'మాత్రంకార్త్స్న్యేఽవధారణ' ఇత్యమరః. ఉచ్చైరున్నతం శ్రవః కీర్తిః ఉన్నతేశ్రవసీ కర్ణౌ వాయస్యస ఉచ్చైశ్శ్రవాః శక్రాశ్వ ఇవ రేజే, ఉపమాలంకారః.

అశ్రావి భూమిపతిభిః క్షణవీతనిద్రై
రశ్నన్ పురో హరితకం ముదమాదధానః,
గ్రీవాగ్రలోలకలకింకిణికానినాద
మిశ్రం దధద్దశనబుర్బురశబ్దమశ్వః. 58

అశ్రావీతి. పురోఽగ్రే హరితకం హరితతృణమశ్నన్ అతఏవ గ్రీవాగ్రేలోలాః కలాశ్చయాఃకింకిణికాః క్షుద్రఘంటికాః తాసాం నినాదేన మిశ్రం దశనానాం బుర్బుర శబ్దం బుర్బురధ్వనిం దధత్ అతఏవ ముదం ఆదధానః ఉత్పాదయన్ అశ్వః జాతావేకవచనం. క్షణేనవీతనిద్రైః 'అల్పనిద్రోల్పభుగ్వాగ్మీ మితభాష్యనమాయక' ఇతి భాగ్యలక్షణాదితి భావః. భూమిపతిభిః అశ్రావి శ్రుతః అశ్వస్యశబ్దోశ్రావీత్యర్థః. వీణాశ్రావయంత ఇత్యాదివచ్ఛబ్దధర్మః శబ్దిష్యాపచర్యతే స్వభావోక్తిః.

ఉత్ఖాయ దర్పచలితేన సహైవ రజ్జ్వా
కీలం ప్రయత్నపరమానవదుర్గ్రహేణ,
ఆకుల్యకారి కటకస్తురగేణ తూర్ణ
మశ్వేతి విద్రుత మనుద్రవతాన్యమశ్వమ్. 59

ఉత్ఖాయేతి. దర్పాచ్చలితేన ఉల్లలితేన అతఏవరజ్జ్వా పాశేనసహైవకీలంశంకుం, 'శంకావపిద్వయోః కీల' ఇత్యమరః. ఉత్ఖాయఉత్పాట్యతూర్ణం విద్రుతంధావంతం అన్యమశ్వం అశ్వేత్యనుద్రవతాబడబేతి భ్రాంత్యానుధావతా ప్రయత్నపరైః గ్రహీతుం ప్రయతమానైరపి మానవైర్మనుష్యైర్దుర్గ్రహేణతురగేణ కటకశ్శిబిరం ఆకుల్యకారి ఆకులీకృతః ఆకులశబ్దాదభూతతద్భావే చ్విః. అస్యచ్వావితీకారః కరోతేః కర్మణిలుఙ్చిణోలుగితి తశబ్దస్యలుక్.

అవ్యాకులం ప్రకృతము త్తరధేయకర్మ
ధారాః ప్రసాధయితుమవ్యతికీర్ణరూపాః,
సిద్ధం ముఖేన వసువీథిషు కశ్చిదశ్వం
వల్గావిభాగకుశలో గమయాంబభూవ. 60

అవ్యాకులమితి. వల్గాముఖరజ్జుః సా చోత్క్షిప్తాదిభేదేన చతుర్దశవిధా తదుక్తం హయలీలావత్యాం 'ఉత్క్షిప్తాశిథిలాతథో త్తరవతీమందాచవైహాయసీ విక్షిప్తైకకరార్ధకంధరసమోత్కీర్ణా విభక్తాతథా, అత్యుత్క్షిప్తతలోద్ధృతే ఖలుతథావ్యాగూఢగోకర్ణికే వాహానాంకథితాశ్చతుర్దశవిధావల్గాప్రభేదాఅమీ'తి తల్లక్షణానితు తత్రైవ ద్రష్టవ్యాని విస్తరభయాన్న లిఖ్యంతే. తస్యాఃవిభాగో వివిచ్య ప్రయోగః తత్ర కుశలః వల్గావిభాగకుశలః షడ్విధప్రేరణాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. వల్గాగ్రహణస్య రాగాద్యుపలక్షకత్వాత్, యథాహ భోజరాజః—వాహానాం ప్రతివాహానాం షడ్విధం ప్రేరణంవిదుః, రాగవల్గాకశాపార్ష్ణిప్రతోదరవభేదత'ఇతి కశ్చిత్కశ్చనవాహకః అవ్యాకులమవ్యగ్రం అత్రస్తమితియావత్ ప్రకర్షేణకృతం ప్రకృతం సజ్జికమిత్యర్థః. ముఖేముఖకర్మణి సిద్ధంసిద్ధిమంతం అశ్వంచతుష్కాఖ్యే గతివిశేషేముఖసంస్థానవిశేషాదివిశేషణవిశిష్టం అశ్వమిత్యర్థః. తదుక్తం రేవంతోత్తరే—'స్పృక్కాధరోష్ఠసితఫేనలవాభిరామం ఫూత్కారవాద్యుపదమున్నతకంధరాగ్రమ్, నీతోప్యకుంచితముఖాం నవలోహసామ్యమశ్వం చతుష్కసమయే ముఖసిద్ధమాహురి'తి.ఉత్తరధేయకర్మ యుద్ధాద్యుత్తరకాలే ధేయం విధేయంప్రయోజ్యం యత్కర్మ క్రియా తద్రూపా ఇత్యర్థః. అవ్యతికీర్ణరూపాః అసంకీర్ణరూపాః ధారాః గతిభేదాః 'అశ్వానాంతు గతిర్ధారావిభిన్నా సా చ పంచధా, అస్కందితం ధౌరితకం రేచితంవల్గితం ప్లుతమ్, గతయోమూః పంచధారా'ఇత్యమరః. అశ్వశాస్త్రే తు సంజ్ఞాంతరేణోక్తాః 'గతిః

(పులా) ప్లుతాచతుష్కాచ తద్వన్మధ్యజవాపరా, పూర్ణవేగాతథాచాన్యాపంచధారాః ప్రకీర్తితాః, ఏకైకాత్రివిధాధారా హయశిక్షావిధౌ మతాః, లఘ్వీమధ్యాతథా దీర్ఘా ఙ్ఞాతైవతామోజయేత్క్ర(మా)దితి తథాచపంచదశవిధాభవంతితాః పంచదశవిధధారాః ప్రసాధయితుం పరిచేతుం, నవసు వీథిషు సంచారస్థానేషు గమయాంబభూవ వీథయో నామాశ్వానాం ధారాదార్ఢ్యార్థాః పరిమితాః ప్రచారదేశాః తాశ్చతిస్ర ఇత్యేకే నవే త్యన్యే తత్రోత్తరపక్షమాశ్రిత్య కవినానవస్విత్యుక్తం—'యథాహభోజరాజః'వీథ్యస్తిస్రో థధారాణాం లఘ్వీమధ్యోత్తమాః క్రమాత్, తాసాంస్యాద్ధనుషాంమానమశీతిర్నవతి శ్శతమ్ త్రిష్వమధ్యోత్తమానాంతు వాజినాం వీథికా స్మృతాః, నవాన్యాఃకథితావీథ్యో దుష్టానాం క్రమణక్రమే. అన్యేషామపి సర్వత్ర గతి దార్ఢ్యార్థమీరితాః, సమోన్నతాసా విషమాంబుకీర్ణాకుద్ధానతాగ్రాతృణవీరుదాఢ్యా, స్థాణుప్రకీర్ణోపలసంప్రకీర్ణాపార్శ్వో న్నతోత్తానవతీతి వీథ్యః. 'సర్వవీథిషు యో వాజీ దృఢశిక్షాసమన్వితః, తేనరాజారణేనిత్యం మృగయాయాం ముదంవ్రజేది'తి అన్యేతూర (సాశ్వా) ల్యాదయో గతివిశేషావీథయ ఇత్యాహుః—'ఉరశ్చాలీశిరశ్చాలీ పృథులో మధ్యమానకః,ఆలీఢశ్శ్లథసైరంగైః ప్రత్యా లీఢస్తథాపరః, ఉపధేనవఉక్తంచ పాదచాలీచసర్వగః, నిర్దిష్టా వీథయస్త్వేతా' ఇతి.

ముక్తా స్తృణాని పరితః కటకం చరంత
స్త్రుట్యద్వితానతనికావ్యతిషంగభాజః,
సస్రు స్సరోషపరిచారకవార్యమాణా
దామాంచనస్ఖలితలోలపదం తురంగాః. 61

ముక్తాఇతి. ముక్తావిహారార్థముత్సృష్టాః అతఏవ, కటకం శిబిరం పరితః 'అభితః పరిత'ఇత్యాదినా ద్వితీయా. తృణానిచరంతోభక్షయంతః త్రుట్యంతీషు భిదురాసు వితా నతనికాసుపటమంటపరజ్జుషు, వ్యతిషంగం సంగం భజంతీతితథోక్తాఃఅతఏవ, సరోషైః పరిచారకైఃకింకరైః వార్యమాణా అపసార్యమాణాః తురంగాః దామాంచ (లా) నాని పాదపాశాః 'దామాంచ (ల) నం పాదపాశ'ఇతివైజయంతీ, దామ్యవరత్రాబంధనశంకవ ఇతికేచిత్ తేషు స్ఖలితేన స్ఖలనేన లోలాని పదాని యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాతథా సస్రుః అపసస్రుః.

ఉత్తీర్ణభారలఘునా ప్యలఘూలపౌఘ
సౌహిత్యనిస్సహతరేణ తరోరధస్తాత్,
రోమంథమంథరచలద్గురుసాస్న మాసాం
చక్రే నిమీలదలసేక్షణ మౌక్షకేణ. 62

ఉత్తీర్ణేతి. ఉత్తీర్ణభారమవరోపితావపనం అతఏవ లఘు తేన తథోక్తేన, తథాప్య లఘునా ఉలపానాం బల్బజతృణానాం ఓఘేన యత్సౌహిత్యం తృప్తిః, 'పర్యాప్తముప సంపన్నం తృప్తిస్సౌహిత్యముచ్యత' ఇతి హలాయుధః, తేన నిస్పృహతరేణ అత్యంతదుస్ప హేనబాహ్యాభారావతారేపి ఆంతరతిభోజనాద్గురూభవ తేత్యర్థః. స హేర్నిష్ఠాపూర్వాత్ప చాద్యజంతాత్తరప్రత్యయః. 'ఉలపా బల్బజాః ప్రోక్తా' ఇతి వైజయంతీ. ఔక్షకేణ ఉక్ష్ణాం సమూహేన 'గోత్రోక్షేత్యా' దినా వుఞ్ప్రత్యయః. తరోరధస్తాత్తరుతలే రోమంథః పశూనాం చర్వితచర్వణం తేన మంథరామందం చలంత్యః గుర్వ్యః సాస్నాః గళకంబలాః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాతథా. 'సాస్నాతు గళకమ్బళ' ఇత్యమరః. కించ నిమీలంతిసుఖా న్ముకుళీభవంతి, అలసానిచ ఈక్షణాని యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాతథా ఆసాంచక్రే ఆసితం ఆసఉపవేశనే భావేలిట్ దయాయాసశ్చేత్యామ్ ప్రత్యయః కృఞ్చానుప్రయుజ్యతేలిటీతి కృఞోనుప్రయోగః. ఇతః ప్రభృత్యాచతుష్టయాత్స్వభావోక్తిరలంకారః.

మృత్పిండశేఖరితకోటిభిరర్ధచంద్రం
శృంగైశ్శిఖాగ్రగతలక్ష్మ మలం హసద్భిః,
ఉచ్ఛృంగితాన్యవృషభాస్సరితాం నదంతో
రోధాంసి ధీరమపచస్కరిరే మహోక్షాః. 63

మృత్పిండేతి. మృత్పిండైః వప్రక్రీడాలగ్నమృత్ఖండైః శేఖరితాః సంజాతశేఖరాః కోటయోఽగ్రాణి యేషాంతైః అతఏవశిఖాగ్రగతముభయకోట్యంతరగతం లక్ష్మైవమలం యస్యాసః ఏవంభూతం చేత్తమర్ధచంద్రం హసద్భిరిత్యతిశయోక్తిభేదఇత్యుక్తం. అభూతోప మేతి మతాంతరం శృంగైర్విషాణైః ఉచ్ఛృంగితాః ఉత్పాటితశృంగాః కృతాః అన్య వృషభాః ప్రతివృషభాయైస్తైః అతఏవ ధీరం గంభీరం నదంతో గర్జంతః మహాంతః ఉక్షాణో మహోక్షాః అచతురేత్యాదినిపాతనాత్సాధుః. సరితాం రోధాంసి అపచస్కరిరే అతి లిఖుః హర్షాద్రురుజురిత్యర్థః. అపపూర్వాత్కిరతేః కర్తరిలిట్ కిరతేర్హర్ష జీవికాకులాయ కరణేష్వితి వక్తవ్యమిత్యాత్మనేపదం ఋచ్ఛత్యౄతామితిగుణః అపాచ్చతుష్పాచ్ఛకునిష్వా లేఖన ఇతిసుడాగమః.

మేదస్వినస్సరభసోపగతానభీకాన్
భఙ్క్త్వా పరాన్ననదుషో ముహురాహవేన,
ఊర్ధ్వస్థితేన సురభీరను నిస్సపత్నం
జగ్మే జయోద్ధురవిశాలవిషాణ ముక్ష్ణా. 64

మేదస్విన ఇతి. ఊర్జః బలమస్యాస్తీత్యూర్జస్వలః తేన బలినా జ్యోత్స్నాతమిస్రేత్యాదినా నిపాతః ఉక్ష్ణా వృషభేణ మేదస్వినో మాంసలాన్ అస్మాయా మేధా స్రజోర్వినిరితి వినిః. అతఏవ సరభసం సత్వరం ఉపగతాన్ అభికామయంత ఇత్యభీకాన్ కాముకాన్, 'కమ్రః కామయితాభీక' ఇత్యమరః. అనుకాభికాభీకః కమితేతి నిపాతః పరాన్ అనడుహో బలీవర్దాన్ ముహుః ఆహవేన యుద్ధేన భఙ్త్వా నిర్జిత్య జయేన ఉద్ధురే నిర్భరే 'బుహువ్రీహిత్యాదినా' సమాసాంతః విశాలేచ విషాణే యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా నిస్సపత్నమప్రతిపక్షం సురభీరను గవాం పృష్ఠతః కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా. జగ్మే గతం. గమేర్భావే లిట్.

బిభ్రాణమాయతిమతీమవృథా శిరోధిం
ప్రత్యగ్రతామతిరసామధికం దధంతి,
లోలోష్ఠమౌష్ట్రకముదగ్రముఖం తరూణా
మభ్రంలిహాని లిలిహే నవపల్లవాని. 65

బిభ్రాణమితి. ఆయతిమతీం దైర్ఘ్యవతీం నచవృథా దైర్ఘ్యమిత్యాహ, అవృథేతి ధామితి అవృథాం ఉచ్చతరపల్లవగ్రహణాత్సఫలామిత్యర్థః. శిరో ధీయతేఽస్యామితి శిరోధిం గ్రీవాం, 'శిరోధిః కంధరేత్యపీ'త్యమరః కర్మణ్యధికరణే చేతి కిప్రత్యయః బిభ్రాణం దధానం ఉదగ్రముఖం పల్లవగ్రహణార్థమూర్ధ్వోత్క్షిప్తతుండం ఔష్ట్రకముష్ట్రసమూహః గోత్రోక్షేత్యాదినా వుఞ్ప్రత్యయః, అతిశయితో రస ఆస్వాదో యస్యాస్తామతిరసాం ప్రత్యగ్రతాం నూతనతాం దధంతి దధతి వానపుంసకస్యేతి వైకల్పికో నుమాగమః అభ్రంలిహంతీత్యభ్రంలిహాని ఉచ్చతరాణి వహాభ్రే లిహ ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః. తరూణాం నవపల్లవాని 'పల్లవోఽస్త్రీ కిసలయమి'త్యమరః. లోలోష్ఠం యథాతథా ఓత్వోష్ఠయోస్సమాసే వేతి పరరూపం అధికం లిలిహే ఆస్వాదయామాస. జఘాసేత్యర్థః. లిహ ఆస్వాదనే లిట్.

సార్ధం కథంచిదుచితైః పిచుమందపత్రై
రాస్యాంతరాలగతమామ్రదలం మ్రదీయః,
దాశేరకస్సపది సంవలితం నిషాదై
ర్విప్రం పురా పతగరాడివ నిర్జగార. 66

సార్ధమితి. ఉచితైరభ్యస్తైః 'అభ్యస్తేప్యుచితం న్యాయ్యమి'తియాదవః. పిచుమందపత్రైర్నింబదలైః సార్ధం. 'పిచుమందస్తు నింబో ఘే'త్యమరః. కథంచిత్ప్రమాదాత్ ఆస్యాంతరాలగతం శాఖాంతర్గతం మ్రదీయః మృదుతరం ఆమ్రదళం చూతపల్లవం దాశేరకః ఉష్ట్రః పురా నిషాదైస్సంవలితం మ్లేచ్ఛైస్సంవృతం కథంచిద్విమిశ్రమిత్యర్థః.

విప్రంపతగరాడ్గరుత్మానివ సపది నిర్జగార ఉద్గీర్ణవాన్ పురాకిల కుతశ్చిత్కారణాత్ మ్లేచ్ఛభక్షణేత్తైస్సహాంతః ప్రవిశ్య గళందహంతం విప్రంగరుడఉజ్జగారేతిపౌరాణికీకథాత్రాను సంధేయా.

స్పష్టం బహిఃస్థితవతేపి నివేదయంత
శ్చేష్టావిశేషమనుజీవిజనాయ రాజ్ఞామ్,
వైతాళికాస్స్ఫుటపద ప్రకటార్థ ముచ్చై
ర్భోగావళీః కలగిరోఽవసరేషు పేఠుః. 67

స్పష్టమితి. బహిఃస్థితవతేపిఅనుజీవిజనాయ రాజావసరకాంక్షిణఇతిభావః. రాజ్ఞాం చేష్టావిశేషం తత్తత్కాలోచితచరిత్రవిశేషం స్పష్టం నివేదయంతః తద్వ్యంజకప్రబంధపాఠైరితి భావః. కలగిరో మధురవాచః వైతాళికాః మంగళపాఠకాః అవసరేషు తత్తద్వేళాసు స్ఫుటైః ప్రసిద్ధైః పదైః ప్రకటః ప్రకాశః అర్థోఽభిధేయం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాతథా ఉచ్చైస్తారం భోగావళీః ప్రబంధవిశేషాన్ పేఠుః పఠంతిస్మ అతఏకహల్మధ్యేనాదేశాదేర్లిటీత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ.

ఉన్నమ్రతామ్రపటమండపమండితం త
దానీలనాగకులసంకులమాబభాసే,
సంధ్యాంశుభిన్నఘనకర్బురితాంతరిక్ష
లక్ష్మీవిడంబి శిబిరం శివకీర్తనస్య. 68

ఉన్నమ్రేతి. ఉన్నమ్రైరున్నతైః తామ్రైర్ధాతురక్తైః పటమండపైః దూష్యైః మండితం ఆసమంతాత్ నీలైః నాగకులైః గజసంఘైస్సంకులం అతఏవ సంధ్యాంశుభిన్నైః సంధ్యారాగసంభిన్నైః ఘనైర్మేఘైః కర్బురితస్య అంతరిక్షస్య లక్ష్మీం విడంబయత్యనుకరోతీతి తథోక్తం శివకీర్తనస్య మంగళకీర్తనస్య శ్రీకృష్ణస్య తచ్ఛిబిరంకటకం ఆబభాసే మనోహరమభూదిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

ధరస్యోద్ధర్తాఽసి త్వమితి నను సర్వత్ర జగతి
ప్రతీతస్తత్కిం మా మతిభర మధః ప్రాపిపయిషుః,
ఉపాలబ్ధేవోచ్చైర్గిరిపతి రితి శ్రీపతి మసౌ
బలాక్రాంతః క్రీడద్ద్విరదమథితోర్వీరుహరవైః. 69

ఇతి శ్రీ మాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
పఞ్చమః సర్గః.

ధరస్యేతి. బలైః సైన్యైః ఆక్రాంతః అసౌ గిరిపతిః రైవతకః క్రీడద్భిర్విహరమాణైః ద్విరదైః మథితానాం భగ్నానాం ఉర్వీరుహాణాం వృక్షాణాం రవైః శబ్దైః నిమిత్తైః శ్రీపతిం హరిం నను అంగ త్వం ధరస్య పర్వతస్య ఉద్ధారకః అసి ఇతి సర్వత్ర జగతి ప్రతీతః ప్రసిద్ధః గోవర్ధనోద్ధరణాదితి భావః. తత్ తర్హి కిం కిమర్థం అతిభర మతిభారవంతం మాం అధః ప్రాపిపయిషుః ప్రాపయితుమిచ్ఛురసి ప్రాపయతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ఇత్యుచ్చైః ఉపాలబ్ధేవ ఆక్రుశదివేత్యుత్ప్రేక్షా ఉపాలబ్ధేర్లుఙ్ ఏకాచఉపదేశేనుదాత్తాదితీట్ప్రతిషేధః ఝషస్తథోర్ధోధ ఇతితకారస్య ధకారః ధిచేతిసలోపః శిఖరిణీవృత్తమేతత్ 'రసైరుద్రైశ్ఛిన్నాయమనసభలాగశ్శిఖరిణీ'తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం సర్వంకషాఖ్యాయాం పఞ్చమః సర్గః.

షష్ఠః సర్గః.

అథ ఋతువర్ణనం ప్రస్తౌతి.—

అథ రిరంసుమముం యుగపద్గిరౌ
కృతయథాస్వతరుప్రసవశ్రియా,
ఋతుగణేన నిషేవితుమాదధే
భువి పదం విపదంతకృతం సతామ్. 1

అథేతి. అథ సేనానివేశానంతరం గిరౌ రైవతకే రిరంసుం రంతుమిచ్ఛుం రమే స్సన్నంతాదుప్రత్యయః. ఏతేన ఋతుగణప్రవృత్తేః ప్రభుచిత్తవృత్తిజ్ఞానపూర్వకత్వ ముక్తం. సతాం సాధూనాం విపదంతకృతం విపదామన్తం కరోతీతి విపదంతకృత్ క్విపితుగాగమః. తం విపదంతకృతం సేవ్యమితి భావః అముం హరిం నిషేవితుం స్వతరూన్ స్వస్వనియతవృక్షాన్ అనతిక్రమ్య యథాస్వతరు యథార్థేఽవ్యయీభావః. యథా స్వతరు స్థితా ప్రసవశ్రీః పుష్పఫలసంపత్తిః యథాస్వతరుప్రసవశ్రీః 'ప్రసవస్తు ఫలేపుష్పే' ఇత్యమరః. శాకపార్థివాదిషు ద్రష్టవ్యః. సా కృతా యేన తేన కృతయథాస్వతరుప్రసవ శ్రియా యథాస్వతరుకృతప్రసవశ్రియేత్యర్థః. ఋతుగణేనయుగపత్ భువిపదం ఆదధే నిహితం యుగపదృతుగణః ప్రాదురభూదిత్యర్థః. న హ్యావసరం సేవకాః క్షిపంతీతిభావః. అత్రసర్గే. సర్వత్ర యమకం శబ్దాలంకారః. తల్లక్షణంతూక్తం చతుర్థసర్గే. అర్థాలంకా రస్తు యథాసంభవమూహ్యాః. అస్మిన్ సర్గే ద్రుతవిలమ్బితవృత్తం. 'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌభరౌ'ఇతి లక్షణాత్.

అథ లోకే వేదే చ ప్రాథమ్యవ్యవహారాద్వసంతమాదౌ వర్ణయతి.—

నవపలాశపలాశవనం పుర
స్స్ఫుటపరాగపరాగతపంకజమ్,
మృదులతాంతలతాంతమలోకయ
త్స సురభిం సురభిం సుమనోభరైః. 2

నవేతి. స హరిః పురోఽగ్రే ప్రథమం వా నవపలాశాని నూతనపత్త్రాణి పలాశవనానికింశుకవనాని యస్మిన్ తంనవపలాశపలాశవనం బహువ్రీహిపూర్వపదో బహువ్రీహిః. 'పలాశః కింశుకే పత్త్రే పలాశమి' తివిశ్వః స్ఫుటాని వికచాని పరాగైః రజోభిః పరాగతానివ్యాప్తాని పంకజానియస్మిన్ తం స్ఫుటపరాగపరాగతపంకజం మృదులాః కోమలాః

అతపివతాంతాః ఆతపసమయే కించిత్ మ్లానాఃలతాంతాః పల్లవాఃయస్మిన్ తం మృదుల తాంతలతాంతం సుమనోభరైః పుష్పసమృద్ధిభిః సురభింసుగంధిం సురభింవసంతం అలోకయత్ అపశ్యత్. 'సురభిశ్చంపకే స్వర్ణే జాతీఫలవసంతయోః, సుగంధౌచ మనోజ్ఞేచ దేవధేనౌచవాచ్యవ' దితివిశ్వః. ఇహ ప్రతిపాదం ప్రథమాక్షరద్వయాత్పరతోఽక్షర త్రయావృత్తిరూప యమక ప్రక్రమాచ్చతుర్థపాదేఽపి తదేవయమకం వికస్తాదప్య పరమితి సజాతీయసంసృష్టిః.

విలులితాలకసంహతిరామృశన్
మృగదృశాం శ్రమవారి లలాటజమ్,
తనుతరంగతతీ స్సరసాం దళ
త్కువలయం వలయన్మరుదావవౌ. 3

విలులితేతి. విలులితావిధూతా అలకసంహతిః చికురనికరః యేనసః మృగదృశాం లలాటజం శ్రమవారిస్వేదం అమృశన్ పరిమృజన్ మందఇతిభావః. సరసాం కాసారాణాం తనుతరంగతతీః దళంతి వికసంతి కువలయానియస్మిన్ కర్మణితద్యథా తథా వలయన్ చాలయన్ శీతలఇతిభావః. మరుత్ వసంతవాయుః ఆవవౌ ఆవాతిస్మ.

తులయతి స్మ విలోచనతారకాః
కురవకస్తబకవ్యతిషంగిణి,
గుణవదాశ్రయలబ్ధగుణోదయే
మలినిమాలిని మాధవయోషితామ్. 4

తులయతీతి. కురవకస్తబకే వ్యతిషంగిణి లగ్నే అతఏవ గుణవతః శుక్లగుణాఢ్యస్య కురవకస్తబకస్య ఆశ్రయేణ లబ్ధః గుణోదయో నిజనీలగుణోత్కర్షోయేన తస్మిన్ ధవళేనీల స్ఫురణాదితి భావః. అళినిభృంగే మలినస్యభావోమలినిమా, మాధవయోషితాం హరివధూనాం విలోచనానాం తారకాః కనీనికాః. 'తారకాక్ష్ణఃకనీనికే' త్యమరః. తులయతిస్మ సమీచకార తద్వద్బభావిత్యర్థః. తులాశబ్దాత్సదృశపర్యాయాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్ లట్ స్మ ఇతిభూతే లట్ ఉపమాలంకారః.

స్ఫుటమివోజ్జ్వలకాంచన కాంతిభి
ర్యుతమశోకమశోభత చంపకైః,
విరహిణాం హృదయస్య భిదాభృతః
కపిశితం పిశితం మదనాగ్నినా. 5

స్ఫుటమితి. ఉజ్జ్వలకాంచనకాంతిభిః శుద్ధసువర్ణప్రభైః చంపకైః యుతం చంపకసూనమధ్యగతమిత్యర్థః. స్ఫుటంవికచంఅశోకంఅశోకపుష్పంభిదాభేదః షిద్భిదాదిభ్యోఙ్ ;

తాం బిభ్రతీయ త్తస్య విరహిణాం హృదయస్య హృదయపిండస్య సంబంధి మదనాగ్నినా కపిశితం కపిశీకృతం పిశితం మాంసమివ అశోభతేత్యుత్ప్రేక్షా.

స్మరహుతాశనముర్మురచూర్ణతాం
దధురివామ్రవణస్య రజఃకణాః,
నిపతితాః పరితః పథికవ్రజా
నుపరి తే పరితేపురతో భృశమ్. 6

స్మరేతి. ఆమ్రవణస్య చూతవనస్య. 'ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసావి' త్యమరః. ప్రనిరంతశ్శరేక్ష్వాదినా వననకారస్య ణత్వం. రజఃకణాః పరాగచూర్ణాః స్మరహుతాశనః కామాగ్నిః సఏవ ముర్మురః తుషాగ్నిః 'ముర్మురస్తుతుషానల' ఇతి వైజయంతీ. తస్యచూర్ణతాం. దధురివేత్యుత్ప్రేక్షా. అతో ముర్మురచూర్ణత్వాదేవ పరితః ఉపరి నిపతితాః తే రజః కణాః పంథానం గచ్ఛంతీతి పథికాః 'పథిష్కన్' ఇతి ష్కన్ప్రత్యయః. తేషాం వ్రజాన్ భృశం పరితేపుః పరితాపయామాసుః. అతో ముర్మురచూర్ణతోత్ప్రేక్షణమితి భావః.

రతిపతిప్రహితేవ కృతక్రుధః
ప్రియతమేషు వధూరనునాయికా,
వకుళపుష్పరసాసవపేశల
ధ్వనిరగాన్నిరగా న్మధుపావలిః. 7

రతిపతీతి. ప్రియతమేషు విషయేకృతక్రుధః కృతరుషః 'ప్రతిఘారుట్క్రుధౌ స్త్రియామి' త్యమరః. వధూః అనునాయికా కుపితస్త్రీరనునేష్యంతీ అనునేతుం శీలా అనునయనసమర్థేత్యర్థః. 'తుమణ్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామి'తి భవిష్యదర్థే ణ్వుల్ప్రత్యయః. 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోరి'తి షష్ఠీప్రతిషేధాద్వధూరితి ద్వితీయా. రతిపతినా కామేన ప్రహితా ప్రేషితేవ తద్వాణీశ్రవణానంతరమేవ తాసాం కోపత్యాగదర్శనాదియముత్ప్రేక్షా. వకుళపుష్పాణాం రసో మకరందః సఏవాసవః తేనతత్పానేన పేశలధ్వనిః మధురస్వనా మధుపావళిః కర్త్రీ నగచ్ఛతీత్యగః తస్మాత్ అగాత్ వృక్షాత్ నిరగాత్ నిర్గతా ఇణో గాలుఙితి గాదేశః.

ప్రియసఖీసదృశం ప్రతిబోధితాః
కిమపి కామ్యగిరా పరపుష్టయా,
ప్రియతమాయ వపుర్గురుమత్సర
చ్ఛిదురయాదురయాచితమంగనాః, 8

ప్రియసఖీతి. గురోర్మహతః మత్సరస్య ద్వేషస్య ఛిదురయా ఛేత్త్ర్యా 'విదిభిదిచ్ఛిదేః కురచ్'. కామ్యగిరా గ్రాహ్యవాచా పరభృతయా కోకిలయా ప్రియసఖ్యా సదృశం యథాతథా. కిమపి వర్ణైః దుర్బోధం రహస్యం హితం ప్రతిబోధితాః ఉపదిష్టాః అంగనాః ప్రియతమాయ అయాచితమప్రార్థితమేవ వపుర్నిజాంగం అదుః అర్పయామాసుః దదాతేర్లుఙ్. 'గాతిస్థే'త్యాదినా సిచో లుక్. కోకిలకూజితశ్రవణానంతరమేవ అంగార్పణాదౌత్సుక్యహేతుకాద్యనంతరన్యాయేన తయా కిమపి బోధితా ఇత్యుత్ప్రేక్షా.

మధుకరైరపవాదకరైరివ
స్మృతిభువః పథికా హరిణా ఇవ,
కలతయా వచసః పరివాదినీ
స్వరజితా రజితా వశమాయయుః. 9

మధుకరైరితి. మధుకరైః కర్తృభిః అపవాదం మృగవంచనార్థం ఘంటాదికుత్సితవాద్యం కుర్వంతీత్యపవాదకరాః వ్యాధాః తైరివ పథికాః హరిణాఇవ పరివాదినీస్వరజితావీణావిశేషధ్వనిజయిన్యా. 'సప్తభిః పరివాదినీ' త్యమరః. జేః క్విపితుక్. వచసః గీతస్య కలతయా మాధుర్యేణ కరణేన రజితాః రంజితాః ఆకృష్టాస్సంత ఇత్యర్థః. రంజేర్ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః. రంజేర్ణౌమృగరమణ ఇత్యుపధానకారలోపః. ఇవోపమాన మృగసాదృశ్యాదౌపచారికం మృగత్వం ఉపమేయేషు పథికేష్వప్యస్తీత్యవిరోధః స్మృతిభువః స్మరస్య మృగపాతచింతావిషయత్వాన్మృగగ్రహణగర్తదేశస్య చ వశం ఆయయుః యథా వ్యాధగానాసక్త్యా గర్తే మృగాః పతంతి తద్వన్మధుకరఝంకారాకృష్టాః పాంథాః స్మరపారవశ్యం భేజురిత్యర్థః. అనేకేవేయముపమా.

సమభిసృత్య రసాదవలంబితః
ప్రమదయా కుసుమాపచిచీషయా,
అవినమన్న రరాజ వృథోచ్చకై-
రనృతయా నృతయా వనపాదపః. 10

సమభిసృత్యేతి. ప్రమదయా కర్త్ర్యా కుసుమానాం అపచిచీషయా అపచేతుం ఛేత్తుమిచ్ఛయా రిరంసయేతి చధ్వనిః. 'సనోఽతేస్సన్నంతా'దప్రత్యయాది'తి స్త్రియామకారప్రత్యయః 'విభాషాచేరి'తి వికల్పాత్కుత్వాభావః. రసాద్రాగాత్ సమభిసృత్య సమాగత్య అవలంబితః హస్తేన గృహీతః తథాప్యవినమన్ వశమగచ్ఛన్ అత ఏవ వృథోచ్చకైః వ్యర్థమున్నతః వనపాదపః న తు నాగరిక ఇతి భావః. నబుతేత్యనృతా అసత్యా తయాఽనృతయానురాగ్వానృతా తయా పుంస్త్వేన నరరాజ. 'స్యుః పుమాంసః

పంచజనాః పురుషాః పూరుషా నర' ఇత్యమరః. యః కాంతాకరగృహీతోఽపి నద్రవతి సనపుంసకఏవ లౌకికస్తు పుంస్త్వవ్యపదేశో మిథ్యైవేతి భావః.

అథకశ్చిత్స్వయంగ్రహాశ్లేషసుఖార్థం ప్రియామళిపాతవ్యాజేన భీషయన్ త్రిభిరాహ—

ఇదమపాస్య విరాగి పరాగిణీ
రళికదంబకమంబురుహాం తతీః,
స్తనభరేణ జితస్తబకానమ
న్నవలతే వలతేఽభిముఖం తవ.

ఇదమితి. స్తనభరేణ సాధనేన జితాస్తబకాభ్యాం ఆనమంతీ నవలతాయయా సా తథోక్తా తస్యాస్సంబుద్ధిః హేజితస్తబకానమన్నవలతే స్తబకానమన్నవలతో పమఇత్యర్థః. అతఏవ ఇదంవిరాగి విరక్తిమత్ అళికదంబకంపరాగిణీః పరాగవతీరితి విరక్తిహేతూక్తిః అంబురుహాం తతీః అపాస్య తవ అభిముఖం వలతే చలతి విశిష్టలతాభ్రమాదితి భావః. తథాచ భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే.

అథాళేస్తదభిముఖాగమనే కారణమాహ.—

సురభిణి శ్వసితే దధత స్తృషం
నవసుధామధురే చ తవాధరే,
అలమళేరివ గంధరసావమూ
మమన సౌ మనసౌ మనసో ముదే. 12

సురభిణీతి. తవ సురభిణిశ్వసితేనిశ్వాసమారుతే నవసుధావన్మధురే అధరేచ తృషంతృష్ణాం దధతః దధానస్య అళేర్భ్రమరస్య మమేవ అమూ ఉపలభ్యమానౌ సుమనసాం పుష్పాణాం సంబంధినౌ సౌమనసౌ గంధరసౌ సౌరభ్యమాధుర్యే మనసోఽంతఃకరణస్య ముదే. నాలం నపర్యాప్తౌ అతస్త్వదాస్యరసగంధలోభాదాగచ్ఛతీత్యర్థః. నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ. అత్ర కాంతాకర్తృకస్వయంగ్రహాశ్లేషసుఖార్థినః ప్రియస్య తద్భయహేతోః అళేరేవాగమనహేతుత్వేన ఆత్మదృష్టాంతేన ముఖసౌరభ రసలోభభరసౌమనసగంధరసవైరాగ్యయోర్వర్ణనంతుమాభిత్యాద్యమకానుసారేణ విప్రకృష్టేనాపి మమశబ్దేనైవ ఇవశబ్దస్యాన్వయః. వలతేఽభిముఖం తవఅళిభయాదివసస్వజ ఇత్యుపక్రమోపసంహారాభ్యామళేః ప్రకృతత్వేనోపమేయత్వావగమాత్. అన్యథా మధ్యే మమాళేరివేత్యేతద్వైపరీత్యే తద్విరోధాత్. ఇత్యలమతిచలనాధ్వమార్గణేన. అత్రోపమానుప్రాసయమకానాం తావద్విజాతీయానాం సంసృష్టిః స్పష్టైవ.తథా యమకానాంచ త్రయాణాం చతుర్థపాదాదావేకస్మాదక్షరాద్వాభ్యాం త్రిభ్యశ్చ పరతోఽక్షరత్రయావృత్తిలక్షణానాం స్థితిత్వాత్సజాతీయసంసృష్టిశ్చేష్టా.

ఇతి గదంతమనంతరమంగనా
భుజయుగోన్నమనోచ్ఛ్రుతర స్తనీ,
ప్రణయినం రభసా దుదర శ్రియా
వళిభయాలిభయాదివ సస్వజే. 13

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం గదంతం ప్రణయినం అనంతరం భుజయుగస్య ఉన్నమనేన ఉచ్ఛ్రుతరావత్యున్నతౌ స్తనౌ యస్యాస్సా ష్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాదితి ఙీష్. వళిభయావళయః విద్యంతేయస్యాస్తయావళిమత్యా 'తుందివళివటేర్భః' ఇతి భ ప్రత్యయః. ఉదర శ్రియామధ్యశోభయా ఉపలక్షితా అంగనా అళిభయాదివ రభసాత్ సస్వజేఆలిలింగ వస్తుతో రాగాదేవేతిభావః. 'ష్వంజ పరిష్వంగే, ఇతిధాతోః కర్తరిలిట్. నాయికామధ్యా 'లజ్జామన్మథమధ్యస్థామధ్యేయం నాయికా మతా.'

వదనసౌరభలోభపరిభ్రమ
ద్భ్రమరసంభ్రమసంభృతశోభయా,
చలితయా విదధే కలమేఖలా
కలకలోఽలకలోలదృశాన్యయా. 14

వదనేతి. వదనస్యముఖస్య సౌరభే గంధేలోభేన పరిభ్రమతా భ్రమరేణ హేతునా యస్సంభ్రమః తేన సంభృతశోభయా సంపాదితశ్రియా చలితయా అళిభయాత్ప్రస్థితయా అతఏవ అలకైరలకపాత్రైః లోలదృశా చంచలాక్ష్యా, అన్యయా స్త్ర్యంతరేణ కలః మేఖలాయాః కలకలః కోలాహలః విదధే నిహితః అళిభయాదపసరంత్యాః కాంచీగుణధ్వనిరజనీత్యర్థః. ఏతేన చకితత్వముక్తం చకితం భయసంభ్రమః. అత్రానుప్రాసయమకయోస్సజాతీయశబ్దాలంకారయోస్సంసృష్టిః స్పష్టైవ తావత్. తథా యమకయోశ్చద్వయోశ్చతుర్థపాదాదావే కస్మాదక్షరాత్ ద్వాభ్యాంచపరతోక్షరత్రయా వృత్తిలక్షణయోః స్థితత్వాత్సజాతీయయోస్సంసృష్టిః.

అజగణన్ గణశః ప్రియమగ్రతః
ప్రణతమప్యభిమానితయా న యాః,
సతి మధావభవన్మదనవ్యథా
విధురితా ధురితాః కుకురస్త్రియః. 15

అజగణన్నితి. యాః కుకురస్త్రియో యాదవాంగనాః గణశో బహుశః 'బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామి' తిశస్ప్రత్యయః. అగ్రతః ప్రణతమపి ప్రియః జాతావేకవచనం ప్రియానిత్యర్థః అభిమానినీనాం భావోఽభిమానితా తయా 'త్వతలోర్గుణవచనస్యే'తి పుంవద్భావః. నాజగణన్ నగణయంతిస్మ గణేశ్చ్వరాదికాణ్ణౌ చఙ్. 'ఈచగణ

ఇత్యభ్యాసస్యోపాత్తక ఈత్వాభావః. తాః కుకురస్త్రియః మధౌ వసంతే సతి ప్రవర్తమానే, 'మధుశ్చైత్రే వసంతే చే'తి విశ్వః. మదనవ్యథయా, విధురితాః విహ్వలితాస్సత్యః ధుర్యగ్రే అభవన్ అవర్తంత స్వయమేవ పురః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః.

కుసుమకార్ముకకార్ముకసంహిత
ద్రుతశిలీముఖఖండితవిగ్రహాః,
మరణమప్యపరాః ప్రతిపేదిరే
కిము ముహుర్ముముహుర్గతభర్తృకాః. 16

కుసుమేతి. గతభర్తృకాః వియోగిన్యః 'నద్యృతశ్చే'తి కప్రత్యయః. అపరాః కాశ్చిదంగనాః కుసుమకార్ముకస్య కామస్య కార్ముకే సంహితైః సంయోజితైః ద్రుతైః జవనైః శిలీముఖైః శరైః ఖండితవిగ్రహాః పాటితశరీరాస్సత్యః మరణమపి ప్రతిపేదిరే ముహుః పునఃపునః ముముహుః ముమూర్ఛురితి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః.

అథ కస్యాశ్చిత్ప్రోషితభర్తృకాయాః బంధుజనాశ్వాసనోక్తిభిర్విశేషకేణాహ.—

రురుదిషా వదనాంబురుహశ్రియ
స్సుతను సత్యమలంకరణాయ తే,
తదపి సంప్రతి సన్నిహితే మధా
వధిగమం ధిగమంగళమశ్రుణః. 17

రురుదిషేతి. హేసుతను శుభాంగి 'అంబార్థనద్యోర్హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. దీర్ఘాంతోత్తరపదో బహువ్రీహిః అన్యథాగుణస్స్యాత్. రురుదిషా రోదనేచ్ఛా అశ్రువిమోచన మిత్యర్థః. రుదేస్సన్నంతాదప్రత్యయేటాప్. తే తవ వదనాంబురుహశ్రియః అలంకరణాయ సత్యం రమ్యాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతీతి న్యాయాదితిభావః. గమ్యమానక్రియాపేక్షయా చతుర్థీ. తదపి తథాపి సంప్రతి మధౌ వసంతోత్సవే సన్నిహితే సతి అశ్రుణః అమంగళం అధిగమం అవాప్తిం ధిక్ నిందేత్యర్థః. 'ధిఙ్నిర్భర్త్సననిందయోరి' త్యమరః. 'ధిగుపర్యాదిషు త్రిష్వి'తి ద్వితీయా. అతో మారుద ఇత్యర్థః.

త్యజతి కష్టమసా వచిరా దసూన్
విరహవేదనయేత్యఘశంకిభిః,
ప్రియతయా గదితా స్త్వయి బాన్ధవై
రవితథా వితథా స్సఖి మా గిరః. 18

త్యజతీతి. అసౌ బాలా విరహవేదనయా అచిరాత్ అసూన్ ప్రాణాన్ త్యజతి త్యక్ష్యతి. వర్తమానసామీప్యే భవిష్యదర్థేలట్. కష్టం బత హే సఖి త్వయి విషయే ప్రియతయా ఇష్టతయా ఇతి ఏవం అఘశంకిభిరనర్థోత్ప్రేక్షిభిః 'ప్రేమపశ్యతిభయా..

న్యపదేఽపీ'తి న్యాయాదితి భావః. బాంధవైః గదితాః ఉచ్చరితాః గిరః ఉక్తీః వితథం తథా తథాత్వం యాసాం తాః. అనృతాః. 'వితథం త్వనృతం వచ' ఇత్యమరః. 'బహువ్రీహౌ విశేష్యలింగతా పృషోదరాదిత్వాత్ హ్రస్వః తతో నఞ్ సమాసః అవితథాస్సత్యాః మావితథాః మాకృథాః వృథాతిశోకేన మామృథా ఇత్యర్థః. విపూర్వాత్తనోతేర్ఘఞిథాన్. తనాదిభ్యస్తథాసోరితి విభాషాసిచో లుక్. అనుదాత్తోపదేశేత్యాదినా అనునాసికలోపః నమాఙ్యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. (వ్యాఖ్యాసుధాయాంతు అజితియోగవిభాగేన సమాసాంతే అచిజాతేయస్యేతి చేత్యాకారలోపే వితథమితి రూపమిత్యుక్తమ్.

న ఖలు దూరగతోఽప్యతివర్తతే
మహమసావితి బంధుతయోదితైః,
ప్రణయినో నిశమయ్య వధూర్బహి
స్స్వరమృతైరమృతైరివ నిర్వవౌ. 19

నేతి. కించ అసౌ తే ప్రణయీ దూరగతో దూరస్థోఽపి మహం వసంతోత్సవం, 'మహఉద్ధవఉత్సవ' ఇత్యమరః. నాతివర్తతే నాతిక్రామతి ఖలుఇతిబంధుతయాబంధుసమూహేన గ్రామజనబంధుభ్యస్తల్. ఉదితైరుక్తైః. వదేః కర్మణి క్తః. ఋతైస్సత్యవచనైః. 'సత్యంతథ్యమృతంసమ్యగి' త్యమరః. బహిః ప్రణయినః తత్రైవ ద్వారాదాగతస్యప్రియస్య స్వరం కంఠశబ్దం నిశమయ్య శ్రుత్వా 'శమోఽదర్శనే' ఇతి దర్శనేమిత్వనిషేధాచ్ఛ్రవణే మిత్వాత్ హ్రస్వః. 'ల్యపిలఘుపూర్వాది' త్యయాదేశః. అమృతైస్సుధాభిరివవధూః నిర్వవౌ నిర్వవార వాతేర్లిట్. 'నిర్వాణం నిర్వృతిస్సుఖమి' త్యమరః.

మధురయా మధుబోధితమాధవీ
మధుసమృద్ధిసమేధితమేధయా,
మధుకరాంగనయా ముహురున్మద
ధ్వనిభృతా నిభృతాక్షరముజ్జగే. 20

మధురయేతి. మధురయా! మనోహరయా మధునా వసంతేన బోధితాః వికాసితాః తాశ్చతామాధవ్యశ్చ పుష్పధర్మః పుష్పితాసూపచర్యతే. తాసాంమాధవీనామతిముక్తలతానాం 'అతిముక్తః పుండ్రకస్స్యాద్వాసంతీమాధవీలతే' త్యమరః. మధుసమృద్ధ్యా మకరందసంపదా సమేధితమేధయా సంవర్ధితప్రతిభయా అతఏవ ఉన్మదయతీత్యున్మదో మదకరః పచాద్యచ్ తం ధ్వనిం బిభర్తీతి ఉన్మదధ్వనిభృత్ తయాతద్భృతా మధుకరాంగనయా ముహుః నిభృతాక్షరం అవ్యక్తాక్షరం లక్షణయా స్థిరనాదం యథా తథేత్యర్థః. అథవా సర్వశబ్దో వర్ణాత్మకఏవ వ్యంజకవిశేషాభావాదస్ఫుట

ఇతి మతమాశ్రిత్యోక్తం సర్వపథీనాః కవయఇతి ఉజ్జగేకుచ్చైర్గీతం గాయతేరవివక్షిత కర్మకాద్భావే లిట్. 'బంధవైషమ్యరాహిత్యం సమతాపదగుంఫనే' ఇతి లక్షణాత్సమతాఖ్యో గుణః.

అరుణితాఖిలశైలవనా ముహు
ర్విదధతీ పథికాన్ పరితాపినః,
వికచకింశుకసంహతిరుచ్చకై
రుదవహ ద్దవహవ్యవహ శ్రియమ్. 21

అరుణితేతి. అరుణితాన్యరుణీకృతాని అఖిలాని శైలవనాని యయా సా ముహుః పథికానధ్వగాన్ విరహిణశ్చ పరితాపినస్సంతాపవతః విదధతీ ఉచ్చైరేవోచ్చకైః ఉన్నతా, 'అవ్యయసర్వనామ్నా మకచ్ప్రాక్టేః' త్యకచ్ప్రత్యయః. వికచా వికసితా యా కింశుకసంహతిః పలాశకుసుమరాశిః సా దవహవ్యవహశ్రియం దవాగ్నిశోభాముదవహత్ నిదర్శనాలంకారః.

అథ గ్రీష్మవర్ణనమారభతే.—

రవితురంగతనూరుహతుల్యతాం
దధతి యత్ర శిరీషరజో రుచః,
ఉపయయౌ విదధన్నవమల్లికా
శ్శుచిరసౌ చిరసౌరభసంపదః. 22

రవీత్యాది. యత్ర శుచౌ శిరీషరజసాం రుచః కాంతయః రవితురంగతనూరుహతుల్యతాం సూర్యాశ్వరోమసావర్ణ్యం దధతి హరిద్వర్ణాభవంతీత్యర్థః. అసౌ శుచిర్గ్రీష్మః. 'శుచిశ్శుద్ధేఽనుపహతే శృంగారాషాఢయోస్తథా. గ్రీష్మేహుతవహేఽపిస్యాది'తి విశ్వః. నవమల్లికా మల్లికా కుసుమాని 'పుష్పే జాతిప్రభృతయస్స్వలింగా' ఇత్యమరః. 'పుష్పమూలేషు బహుళ మి'తి లుప్, లుపియుక్తవద్వ్యక్తివచనే భవతః. చిరా చిరావస్థాయినీ సౌరభసంపత్ యాసాం తాః స్థిరగంధా ఇత్యర్థః. విదధత్కుర్వన్ ఉపయయౌ ప్రాప్తః.

దళితకోమలపాటలకుట్మలే
నిజవధూశ్వసితానువిధాయిని,
మరుతి వాతి విలాసిభిరున్మద
భ్రమదలౌ మదలౌల్యముపాదదే. 23

దళితేతి. పాటలాయాః అవయవాః పాటలాః లుక్ప్రకరణే 'పుష్పమూలేషు బహుళమి'తి బహుళగ్రహణాదణో లుక్. తే చ తే కోమలాః కుట్మలాశ్చదళితాః భిన్నాః

కోమలపాటలకుట్మలాః యేన తస్మిన్ నిజవధూనాం శ్వసితం నిశ్వాసం అనువిధత్తే అనుకరోతీతి తథోక్తే తత్సదృశే ఇత్యర్థః. ఉన్మదాః భ్రమంతశ్చ అలయో యస్మిన్ తస్మిన్ ఉన్మదభ్రమదలౌ మరుతి గ్రీష్మానిలే వాతి వహతి సతి వాతేర్లటశ్శత్రాదేశః విలాసిభిః విలసనశీలైః కామిభిః 'వౌ కషలసే'త్యాదినా ఘినుణ్ప్రత్యయః. మదేన లౌల్యం చాపల్యం ఉపాదదే స్వీకృతం మత్తైర్జాతమిత్యర్థః.

నిదధిరే దయితోరసి తత్క్షణ
స్నపనవారితుషారభృతస్తనాః,
సరసచందనరేణురనుక్షణం
విచకరే చ కరేణ వరోరుభిః. 24

నిదధిర ఇతి. వరోరుభిః స్త్రీభిః తత్క్షణస్నపనేన సద్యస్స్నానేన వారితుషారభృతః జలశీకరధారిణః 'తుషారౌ హిమశీకరావి'తి శాశ్వతః. స్తనాః దయితోరసి ప్రియవక్షసి నిదధిరే నిహితాః తేషాం సంతాపశాంతయే స్నానార్ద్రాంగా ఏవాలింగన్నిత్యర్థః. కించ కరేణ పాణినా సరసః ఆర్ద్రః చందనరేణుః ఘృష్టచందనపంకశ్చ అనుక్షణం విచకరే వికీర్ణః కిరతేః కర్మణి లిట్. 'ఋచ్ఛత్యౄతామి'తి గుణః. కరేణుకరోరుభిరితి పాఠస్తు 'ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే' ఇత్యాదినా ఊఙ్ప్రసంగాద్ధేయః.

అథ వర్షావతారమాహ.—

స్ఫురదధీరతటిన్నయనా ముహుః
ప్రియమివాగళితోరుపయోధరా,
జలధరావళిరప్రతిపాలిత
స్వసమయా సమయా జగతీధరమ్. 25

స్ఫురదితి. ముహుః స్ఫురతీ అధీరే చంచలే తటితౌ నయనే ఇవ తటిన్నయనే యస్యాస్సా అగళితాః అరిక్తాః ఉరుపయోధరాః మహామేఘాః యస్యాం సా అన్యత్ర ఊరూ చ పయోధరౌ చ ఊరుపయోధరం ప్రాణ్యంగత్వాద్ద్వంద్వైకవద్భావః. తదగళితం అపతితం యస్యాం సా జలధరావళి ర్మేఘపఙ్క్తిః. అత్ర జలధరావళేః పయోధరాణాం చ అవయవావయవిభావాత్పృథక్ శ్లేషః. అప్రతిపాలితస్వసమయా అనపేక్షితనిజవేళా సతీ వికత్రయాగపద్యాత్ అన్యత్రాధైర్యాచ్చేతి భావః. జగతీధరం భూధరం రైవతకం ప్రియమివ సమయాత్ సమాగచ్ఛత్ యాతేర్లఙ్. పయోజగతీ శబ్దయోః పచాద్యజంతేనధర శబ్దేన షష్ఠీసమాసః. అత్ర విశేషణమహిమ్నా జలధరావళౌ నాయికాత్వప్రతీతేస్సమాసోక్తిః, సా తు ప్రియమివేత్యుపమయాంగేన సంకీర్యతే.

గజకదంబకమేచకముచ్చకై
ర్నభసి వీక్ష్య నవాంబుదమంబరే,
అభిససార న వల్లభమంగనా
న చకమే చ కమేకరసం రహః. 26

గజేతి. నభసి శ్రావణమాసే. 'నభాశ్శ్రావణికశ్చ సః' ఇత్యమరః. అంబరే వ్యోమ్ని గజకదంబకమివ మేచకం శ్యామలం. 'కాలశ్యామలమేచకాః' ఇత్యమరః. ఉచ్చకై రున్నతం నవాంబుదం వీక్ష్య అంగనా ఏకవిక్తాయనః రసో రాగో యస్య తం ఏకరసం తిర స్కృతరసాంతరమిత్యర్థః. కం వల్లభం ప్రియం రహః ఏకాంతే, నచకమే నకామయతే స్మ తథా నాభిససారచ సర్వం వల్లభం సర్వాపి తత్రాంగనా చకమే అభిససార చేతి నవాంబుద స్యోద్దీపకత్వాతిశయోక్తిః. ఇహ కామనాపూర్వకత్వాదభిసరణస్య తయోరర్థక్రమబలీయ స్త్వన్యాయేన యమకవశాయాతపాఠక్రమబాధేన యోజనా న్యాయ్యైవ.

అనుయయౌ వివిధోపలకుండల
ద్యుతివితానకసంవలితాంశుకమ్,
ధృతధనుర్వలయస్య పయోముచ
శ్శబలిమా బలిమానముషో వపుః. 27

అనుయయావితి. ధృతధనుర్వలయస్య ధృతేంద్రచాపమండలస్య పయోముచో మేఘస్య సంబంధీ శబలస్య భావశ్శబలిమా చిత్రతా పృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్వా. వివిధాః నానావర్ణాః ఉపలా మణయో యయోస్తయోః కుండలయోః ద్యుతివితానకేన కాంతి పుంజేన సంవలితాః మిళితాః అంశవో నిజనీలభాసః యస్య తత్ తథోక్తం 'శేషాద్విభాషే'తి కప్రత్యయః. బలిమానముషో బల్యసురాహంకారహరస్య హరేః వపుః అనుయయౌ అనుచకార తద్వద్బభావిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

ద్రుతసమీరచలైః క్షణలక్షిత
వ్యవహితా విటపైరివ మంజరీ,
నవతమాలనిభస్య నభస్తరో
రచిరరోచిరరోచత వారిదైః. 28

ద్రుతేతి. ద్రుతసమీరేణ శీఘ్రమారుతేన చలైః వారిదైః క్షణం లక్షితా చ సా వ్యవహితా చ క్షణలక్షితవ్యవహితా క్షణికావిర్భావతిరోధానేత్యర్థః. స్నాతానులిప్తవత్ 'పూర్వకాలైకే'త్యాదినా నిత్యసమాసః. అచిరం రోచిర్యస్యాస్సా అచిరరోచిః విద్యుత్ ద్రుతసమీరచలైః విటపైశ్శాఖాభిః క్షణలక్షితవ్యవహితా నవతమాలనిభస్య నవతమాలేన

సదృశస్య తద్వన్నీలస్యేత్యర్థః. నిత్యసమాసః. నఖ స్తరురివ తస్య నఖ స్తరోః మంజరీగుచ్ఛ ఇవ అరోచతేత్యుపమాలంకారః. అత్ర నఖ స్తరోర్నఖశ్రేష్ఠస్యేతి వ్యాఖ్యానేతరుశబ్దస్య వ్యాఘ్రాదివచ్ఛ్రేష్ఠార్థగోచరత్వా త్తమాలశబ్దేన విశేషవాచినా తన్నీలసామాన్యేన పౌన రుక్త్యమితివల్లభః. తమాలశబ్దస్యేంద్రనీలవన్నైల్యమాత్రోపమానత్వా త్తరుశబ్దస్య స్వార్థ వృత్తిత్వేఽపి న పౌనరుక్త్యమిత్యన్యే.

పటలమంబుముచాం పథికాంగనా
సపది జీవితసంశయమేష్యతీ,
సనయనాంబుసఖీజనసంభ్రమా
ద్విధురబంధురబంధురమైక్షత. 29

పటలమితి. పథికాంగనా కాచిత్ప్రోషితభర్తృకా అతఏవ సపది జీవితసంశయం మరణం ఏష్యతీ నిశ్చితమరణేత్యర్థః. 'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమి'తి వికల్పాన్నుమభావః. అతఏవ సనయనాంబోస్సబాష్పస్య సఖీజనస్య సంభ్రమాత్సంక్షోభాత్ విధురబంధుః సంభ్రమ దర్శనాద్విహ్వలబంధుజనా సతీ అంబుముచాం పటలం అబంధురమశోభనం సద్వైన్యరోష మితి యావత్. ఐక్షత ఈక్షతే స్మ లఙ్. 'ఆటశ్చే'తివృద్ధిః. ఇహవిరహవేదనాక్షమాయా నాయికాయాః మరణసాధనమేఘపటలావేక్షణవర్ణనా త్తదుద్యోగలక్షణామరణావస్థోక్తా- సా హి ద్వివిధా తదుద్యోగ స్తచ్చేష్టేత్యాహుః.—'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పాజాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశాదశే' త్యవస్థాసంగ్రహః. అత్రాప్యే కస్మాదక్షరాద్ద్వాభ్యాం త్రిభ్యశ్చ పరతోఽక్షరత్రయావృత్తిలక్షణం యమకత్రయం సంసృష్టం ద్రష్టవ్యమ్.

ప్రవసతస్సుతరాముదకంపయ
ద్విదళకందళకంపనలాలితః,
నమయతి స్మ వనాని మనస్వినీ
జనమనోనమనో ఘనమారుతః. 30

ప్రవసతఇతి. కందళీభూమికందళీ.'ద్రోణపర్ణీ స్నిగ్ధకందా కందళీభూమి కందళీ'తి శబ్దార్ణవే. తస్యాః పుష్పాణి కందళా'పుష్పమూలేషు బహుళమి'తి బహుళగ్రహణాల్లుక్. విదళానాం వికచానాం కందళానాం కంపనేనావధూననేన లాలితః ఉపస్కృతః మన స్వినీజనస్య మనసాంనమనః నమయితా మానినీమానభంజనఇత్యర్థః. కర్తరిల్యుట్. ఘన మారుతో మేఘవాయుః వనాని నమయతిస్మ ప్రవసతః ప్రోషితాన్ సుతరాం ఉదకంప యత్ ఉద్వేజయితవాన్ మానినీమానమర్దనస్య వననమనం ప్రోషితకంపనంవాకియదితి భావః.

జలదపఙ్క్తిరనర్తయ దున్మదం
కలవిలాపి కలాపికదంబకమ్,
కృతసమార్జనమర్దలమండల
ధ్వనిజయా నిజయా స్వనసంపదా. 31

జలదేతి. నిజయా ఆత్మీయయా స్వనసంపదా కృతసమార్జనస్య మార్జనాఖ్య సంస్కారసహితస్య మర్దలమండలస్య ధ్వనేర్జయో యయాసాతథోక్తా మార్జనంనామమర్దలానాం ధ్వననార్థం భస్మమృదితాన్నేన పుష్కరలేపనం. జలదపఙ్క్తిః ఉన్మదముత్కటమదం కలవిలాపి మధురాలాపి కలాపికదంబకం మయూరబృందం అనర్తయత్.

నవకదంబరజోరుణితాంబరై
రధిపురంధ్రి శిలీంధ్రసుగంధిభిః,
మనసి రాగవతామనురాగితా
నవనవా వనవాయుభిరాదధే. 32

నవేతి. నవకదంబరజోభిః అరుణితమరుణీకృతం అంబరమాకాశం యైస్తైః శిలీంధ్రాణాం కందళీకుసుమానాం యస్సుగంధః సవిషామస్తీతి శిలీంధ్రసుగంధినః తైః గంధస్యైత్వేతదేకాంతగ్రహణాదరాత్సర్వధనీత్యాదివత్కర్మధారయాదపి ఇని ప్రత్యయాశ్రయణం. 'కందళ్యాం చ శిలీంధ్రస్స్యా'దితి శబ్దార్ణవే. వనవాయుభిః పురంధ్రీషు స్త్రీషు విషయే అధిపురంధ్రి విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. రాగవతాం కామినాం మనసి, నవనవా నవప్రకారా 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్. అనురాగితా ఆదధే అనురాగఉత్పాదిత ఇత్యర్థః.

శమితతాపమపోఢమహీరజః
ప్రథమబిందుభిరంబుముచోఽంభసామ్,
ప్రవిరళైరచలాంగణ మంగనా
జనసుగం న సుగంధి న చక్రిరే. 33

శమితేతి. అంబుముచో మేఘాః ప్రవిరళైః అంభసాం ప్రథమబిందుభిః శమితతాపం అపోఢమహీరజః నిరస్తధూళికం న తు పంకిలమితి భావః. సుగంధి సంతప్తపేశాదుద్భూతసౌరభం ఇహాతదేకాంతత్వాద్గన్ధస్యేత్వం. అచలాంగణం శైవతకోత్సంగం 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. అంగనాజనః సుఖేన గచ్ఛత్యస్మిన్నితిసుగం అంగనాజనానాం సుగంసుఖసంచారతమమిత్యర్థః. 'సుదురోరధికరణ' ఇతి గమేర్డప్రత్యయే టిలోపః. నన చక్రిరే చక్రిర ఏవేత్యర్థః. ద్వౌనఞౌ ప్రకృతమర్థం గమయతః.

ద్విరదదంతవలక్షమలక్ష్యత
స్ఫురితభృంగమృగచ్ఛవి కేతకమ్,
ఘనఘనౌఘవిఘట్టనయా దివః
కృశశిఖం శశిఖండమివ చ్యుతమ్. 34

ద్విరదేతి. ద్విరదదంతవలక్షం గజదంతధవళం 'వలక్షో ధవళో౽ర్జున' ఇత్యమరః. భృంగో మృగ ఇవ భృంగమృగః తస్య చ్ఛవిః సా స్ఫురితా యస్మిన్ తత్తథోక్తం కేతక్యాః పుష్పం కేతకం 'పుష్పఫలమూలేషు బహుళమి' త్యణో లుకి సాదివృద్ధిః. 'లుక్ తద్ధితలుకీ' తి స్త్రీప్రత్యయస్యాపి లుక్. ఘనఘనౌఘవిఘట్టనయా నిబిడమేఘసంఘాతఘాతేన దివః అంతరిక్షాత్ చ్యుతం కృశశిఖం సూక్ష్మాగ్రం శశిఖండమివాలక్ష్యతేత్యుత్ప్రేక్షా.

దళితమౌక్తికచూర్ణవిపాండవ
స్స్ఫురితనిర్ఝరశీకరచారవః,
కుటజపుష్పపరాగకణాస్స్ఫుటం
విదధిరే దధిరేణువిడంబనామ్. 35

దళితేతి. దళితమౌక్తికానాం నిష్పిష్టముక్తాఫలానాం చూర్ణ ఇవ విపాండవః అతి శుభ్రాః స్ఫురితాః ఝర్ఝరాః నిర్ఝరాణాం యే శీకరాః త ఇవ చారవః కుటజపుష్పపరాగ కణాః స్ఫుటం దధిరేణువిడంబనాం దధిచూర్ణానుకారం విదధిరే చక్రిరే తద్వద్బభురిత్యర్థః. పూర్వోపమాద్వయానుప్రాణితేయముపమేతిసంకరః.

నవపయఃకణకోమలమాలతీ
కుసుమసంతతిసంతతసంగిభిః,
ప్రచలితోడునిభైః పరిపాండిమా
శుభరజోభరజో౽లిభిరాదదే. 36

నవేతి. నవపయఃకణవత్ నవోదకబిందువత్ కోమలానాం మాలతీకుసుమానాం జాతీపుష్పాణాం సంతతిషు సంతతసంగిభిః నిరంతరాసక్తైః 'సుమనామాలతీజాతిరి' త్యమరః. అతఏవ ప్రచలితోడునిభైః పరాగరూషణాత్సంచరన్నక్షత్రకల్పైరిత్యుత్ప్రేక్షా అళిభిః శుభాత్ రజోభరాత్పరాగపుంజాత్ జాతః శుభరజోభరజః పరిపాండిమా ధవళిమా ఆదదే స్వీకృతః.

నిజరజః పటవాసమివాకిర
ద్ధృతపటోపమవారిముచాం దిశామ్,
ప్రియవియుక్తవధూజనచేతసా
మనవనీ నవనీపవనావళిః. 37

నిజేతి. ప్రియవియుక్తవధూజనచేతసాం కర్మణిషష్ఠీ. అనవనీ అరక్షణీ కింతుహంత్రీత్యర్థః. అవతేః కర్తరిల్యుట్. టిత్త్వాత్ ఙీప్. నవనీపవనావళిః నవకదంబకాననసఙ్క్తిః ధృతాః పటోపమాః పటకల్పాః వారిముచో మేఘాః యాభిస్తాః మేఘపటావృతా ఇత్యర్థః. తాసాం దిశాం నిజరజః స్వపరాగమేవ పటవాసం పిష్టాతమివేత్యుత్ప్రేక్షా 'పిష్టాతః పటవాసకః' ఇత్యమరః. అకిరదక్షిపత్ కిరతేః కర్తరి లఙ్. సఖీవదితి భావః.

ప్రణయకోపభృతోఽపి పరాఙ్ముఖా
స్సపది వారిధరారవభీరవః,
ప్రణయినః పరిరబ్ధుమనంతరం
వవలిరే వలిరేచితమధ్యమాః. 33

ప్రణయేతి. ప్రణయకోపభృతః అతఏవపరాఙ్ముఖా విముఖాఅపి 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాది'తి వికల్పాదాకారః. సపది వారిధరారవేభ్యః మేఘగర్జితేభ్యః భీరవః భీతాః స్త్రియ ఇతిశేషః. అనంతరం గర్జితాకర్ణనానంతరమేవ ప్రణయినః ప్రియాన్ పరిరబ్ధుమాలింగితుం వలిరేచితాని ఆలింగనార్థమంగప్రసారణాత్త్రివలిరిక్తీకృతాని మధ్యమాన్యవలగ్నాని యాసాంతాస్సత్యః వవలిరే పరివృత్తాః వలతేర్వకారాదిత్వాత్ 'నశసదదవాదిగుణానామి'త్యేత్వాభ్యాసలోపప్రతిషేధః.

విగతరాగగుణోఽపి జనో న క
శ్చలతి వాతి పయోదనభస్వతి,
అభిహితేఽళిభిరేవమివోచ్చకై
రననృతే ననృతే నవపల్లవైః. 39

విగతేతి. పయోదనభస్వతి మేఘమారుతే వాతి వహతిసతి వాతేర్లటశ్శత్రాదేశః. విగతరాగగుణోఽపివిరక్తోఽపికోనరః నచలతిసర్వోఽపి చలత్యేవేత్యర్థః. ఏవం అళిభిః ఉచ్చకైస్తారం అనృతమసత్యం, నభవతీత్యనృతం తస్మిన్ననృతేసత్యవచనే అభిహితేసతి నవపల్లవైః ననృతఇవ నృత్తంకృతమివేత్యుత్ప్రేక్షా నృతేర్భావే లిట్.

అరమయన్ భవనాదచిరద్యుతేః
కిల భయాదపయాతుమనిచ్ఛవః,
యదునరేన్ద్రగణం తరుణీగణా
స్తమథ మన్మథమన్థరభాషిణః. 40

అరమయన్నితి. అథ అచిరద్యుతేః విద్యుతః భయాత్కిలభయాదివ నతుతథా, కింతు రాగాదేవేతి భావః. కిలేత్యలీకే భవనాద్రమణగృహాత్ అపయాతుం నిర్గంతుం,

అనిచ్ఛవః. భయవ్యాజాత్తత్రైవ స్థితా ఇతి భావః. 'విందురిచ్ఛురి'త్యుప్రత్యయాంతో నిపాతః. మన్మథేన స్మరేణ మంథరమలసం భాషంత ఇతి మన్మథమంథరభాషిణః కామపరవశా ఇత్యర్థః. తరుణీగణాః తం ప్రకృతం యదవ ఏవ నరేంద్రాః తేషాం గణం అరమయన్ రమయన్తిస్మ. అత్ర భయేన రాగనిగూహనాన్మీలనాలఙ్కారః. 'మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వంతరనిగూహనమి'తి లక్షణాత్. సోఽప్యాగంతుకేన భయేన సహజరాగతిరోధానాదాగన్తుకేన సహజతిరోధానరూపః.

అథ శరద్వర్ణనమారభతే.—

దదత మన్తరితాహిమదీధితిం
ఖగకులాయ కులాయనిలాయితామ్,
జలదకాల మబోధకృతం దిశా
మపరథాప రథావయవాయుధః. 41

దదతమిత్యాది. రథావయవాయుధః చక్రాయుధో హరిః అంతరితాహిమదీధితిం తిరోహితోష్ణాంశుం తథా ఖగకులాయ పక్షిసంఘాయ కులాయేషు నీడేషు నిలీయంత ఇతి కులాయనిలాయినః 'కులాయో నీడమస్త్రియామి' త్యమరః. తేషాంభావస్తత్తా తాం దదతం ప్రయచ్ఛంతం పక్షిసంచారం ప్రతిబధ్నంతమిత్యర్థః. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతురి'తి నుమ్ ప్రతిషేధః. దిశామితి కర్మణి షష్ఠీ. అబోధకృతమజ్ఞానకారిణం, మేఘావరణేన ప్రాచ్యాదిదిగ్వివేకం లుంపంతమిత్యర్థః. జలదకాలం ప్రావృట్కాలం, అపరథా ప్రకారాంతరేణ అప ప్రాప మేఘోదయోపాధినా ప్రావృడ్వ్యవహారభాజం తమేవ కాలం మేఘాత్యయోపాధినా శరత్సంజ్ఞయా ఉపలేభే ఇత్యర్థః. కాలో హి ఏక ఏవ సన్ననేకోపాధిసంబంధాన్నానాత్వేనోపచర్యత ఇతి తద్విదః.

స వికచోత్పలచక్షుష మైక్షత
క్షితిభృతోఽంకగతాం దయితామివ,
శరదమచ్ఛగళద్వసనోపమా
క్షమఘనా మఘనాశనకీర్తనః. 42

స ఇతి. అఘానాం నాశనం నివర్తనం కీర్తనం యస్య సః అఘనాశనకీర్తనః సహరిః వికచం ఉత్పలమేవ చక్షుర్యస్యాస్తాం అచ్ఛం శుభ్రం దళత్ స్రంసమానం యద్వసనం తస్యోపమా సాదృశ్యం తస్యాః క్షమాః యోగ్యాః ఘనాః మేఘాః యస్యాం సా తాం అత ఏవ క్షితిభృతః రైవతకస్య అంకగతాం ఉత్సంగగతాం దయితామివస్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా. శరదం ఐక్షత.

జగతి నైశమశీతకరః కరై
ర్వియతి వారిదబృన్ద మయం తమః, -

జలజరాజిషు నైద్రమదిద్రవ
న్న మహతా మహతాః క్వ చ నారయః. 43

జగతీతి. అశితకరః ఉష్ణాంశుః కరైః స్వాంశుభిః జగతి లోకే నిశాయాం భవం నైశం 'నిశాప్రదోషాభ్యాం చే'తి వికల్పాదణ్ప్రత్యయః. తమ స్తిమిరం అదిద్రవత్ ద్రావయతిస్మ నిరస్తవానిత్యర్థః. ద్రు గతావితి ధాతోః ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః. సన్వద్భావః ద్రవతి శృణోతిద్రవతిప్రవతిప్లవతిచ్యవతీనాం వేత్యభ్యాసస్య వికల్పాదిత్వం. వియత్యాకాశే వారిదబృందమయం మేఘసంఘరూపం స్వార్థే మయట్. తమః అది ద్రవత్ జలజరాజిషు నిద్రేవ నైద్రం నిమీలనం తదేవ తమః తత్ అదిద్రవత్. తథాహి మహతాం మహాత్మనాం అరయః క్వచక్వవా నహాహతాః హతా న కింతు సర్వత్ర హతా భవంతీత్యర్థః. ద్వితీయనిషేధప్రాపితస్య ప్రకృతార్థస్య హననస్య తృతీయేన నిషేధః పునః క్వేతిక్వశబ్దసామర్థ్యాత్ప్రకృతార్థపర్యవసానం వైధర్మ్యేణ సామాన్యాద్విశేషసమర్థ నరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

సమయ ఏవ కరోతి బలాబలం
ప్రణిగదన్త ఇతీవ శరీరిణామ్,
శరది హంసరవాః పరుషీకృత
స్వరమయూరమయూా రమణీయతామ్. 44

సమయఇతి. సమయః కాలఏవ 'సమయాశ్శపథాచారకాల సిద్ధాంతసంవిద' ఇత్య మరః. శరీరిణాం బలాబలం బలాబలే 'విప్రతిషిద్ధం చానధికరణవాచీ'తి వికల్పాద్ద్వం ద్వైకవద్భావః. కరోతీతి ప్రణిగదన్తః ప్రతిపాదయన్త ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. 'నేర్గదనదే త్యాదినా' ణత్వం. శరది హంసరవాః పరుషీకృతస్వరాః నిష్ఠురీకృతనాదాః మయూరా యస్మిన్ కర్మణి తత్పరుషీకృతస్వరమయూరం యథాతథా రమణీయతాం అయుఃప్రాప్తాః. యాతేర్లజి లఙశ్శాకటాయనస్యైవేతి ఝేర్జుసాదేశః. ఉన్యపదాంతా దితిపరరూపతా సంహితాయాం 'ఛన్దలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణ' ఇతిదీర్ఘః. శరత్ప్రావృషోర్హంసమ యూరకూజితే మాధుర్యామాధుర్యవిపర్యయదర్శనాత్కాలఏవ ప్రాణినాం బలాబల నిదానమితి వ్యక్తమభూదిత్యర్థః.

తనురుహాణి పురో విజితధ్వనే
ర్ధవళపక్షవిహంగమకూజితైః,
జగళురక్షమయేవ శిఖండినః
పరిభవోఽరిభవో హి సుదుస్సహః. 45

తనురుహాణీతి. పురోఽగ్రే ధవళపక్షవిహంగమాః హంసపక్షిణః 'హంసాస్తు శ్వేతగరుత' ఇత్యమరః. తేషాం కూజితైః విజితధ్వనేః శిఖండినో మయూరస్య తనూరుహాణిరూఢానితనురుహాణి బర్హాణి, ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. అక్షమయా హంసకూజితేర్ష్యయేవ జగలుః గళంతిస్మ, కాలప్రయుక్తస్య బర్హగళనస్యాక్షమాహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి గుణహేతూత్ప్రేక్షా, యుక్తం చైతదిత్యాహ—అరిభవః పరిభవః సుదుస్సహః అత్యన్తాసహ్యోహి. పరాజయదుఃఖితస్యాంగసాదో యుజ్యతఇతి భావః. కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః. సచ అక్షమోత్ప్రేక్షయా సంకీర్యతే.

అనువనం వనరాజివధూముఖే
బహులరాగజపాధరచారుణి,
వికచబాణదళావళయోఽధికం
రురుచిరే రుచిరేక్షణవిభ్రమాః. 46

అనువనమితి. అనువనం ప్రతివనం బహులో రాగో యస్యాస్సా చాసౌ జపా చ ఉడుపుష్పం. 'ఉడుపుష్పం జపే' త్యమరః. పుష్పేషు జాతిప్రభృతిత్వాత్స్త్రీలింగతా. సైవాధరః తేన చారుణి రమ్యే వనరాజిరేవ వధూః తస్యా ముఖం ప్రాగ్భాగః తదేవ ముఖం వక్త్రమితి శ్లిష్టరూపకం. తస్మిన్ రుచిరాణాం ఈక్షణానాం విభ్రమఇవవిభ్రమః శోభా యాసాం యాః వికచబాణదళావలయః నీలఝింటీపత్త్రపఙ్క్తయః 'బాణోఽస్త్రీ నీలఝింట్యాంచే' తి వైజయంతీ. అధికం రురుచిరే శుశుభిరే. ఉపమారూపకయోస్సఙ్కరః.

కనకభంగపిశంగదళైర్దధే
సరజసారుణకేసరచారుభిః,
ప్రియవిమానితమానవతీరుషాం
నిరసనైరసనైరవృథార్థతా. 47

కనకేతి. కనకభంగాః స్వర్ణఖండాఇవ పిశంగాని దళాని యేషాం తైః సహ రజసా సరజసం 'అచతురే' త్యాదినా సాకల్యార్థేఽవ్యయీభావే సమాసాన్తనిపాతః. బహువ్రీహ్యర్థే లక్షణయా తు సరజస్కా ఇత్యర్థః. అతఏవ సరజసమితి నావ్యయీభావ ఇతి వామనః. అథవా మహాకవిప్రయోగప్రాచుర్యదర్శనాదవ్యయీభావదర్శనం ప్రాయికమితి పక్షాశ్రయణాద్బహువ్రీహ్యర్థేఽపి సాధురేవ. తథాచ సరజసంసరజసా వా యే అరుణకేసరాః తైశ్చారుభిః; తథా ప్రియైః విమానితాః అవమానితాః మానవత్యః మానిన్యః తాసాం యాః రుషః రోషాస్తాసాం నిరసనైః నిరాసకైః. అస్యతేః కర్తరి ల్యుట్. అసనైః ప్రియకప్రసూనైః. 'సర్జకాసనబంధూకపుష్పప్రియకజీవకాః' ఇత్యమరః.

అపృథగర్థతా మానినిరాసకత్వాత్ అస్య స్త్రీత్యపవాదీత్యన్వర్థనామకత్వం. దధే. ధధే)
దధాతేః కర్మణి లిట్.

ముఖసరోజరుచం మదపాటలా
మనుచకార చకోరదృశాం యతః,
ధృతనవాతపముత్సుకతామతో 48
న కమలం కమలంభయదంభసి.

ముఖేతి. ధృతో నవాతపో యేన తత్ ధృతనవాతపం బాలాతపతామ్రమిత్యర్థః. అమ్భసి కమలం అమ్భఃస్థకమలం అమ్భోగ్రహణం స్థలకమలనివృత్త్యర్థః. అమ్లానతాద్యోతనార్థంవా యతో మదేన పాటలాం మదపాటలాం చకోరదృశాం స్త్రీణాం ముఖసరోజరుచం ముఖారవిన్దశోభాం అనుచకార 'అనుపరాభ్యాం కృఞః' ఇతి పరస్మైపదనియమః. అతోఽనుకరణాద్ధేతోః కం పుమాంసం ఉత్సుకతాం ప్రేయసీముఖావలోకనకౌతుకితాం నాలమ్భయత్ నాగమయత్ సర్వం చాలంభయదేవ తత్ స్మారకత్వాదిత్యర్థః. ఏతేనౌత్సుక్యవస్తునా కార్యేణ కారణభూతా కమలదర్శనోత్థా ముఖస్మృతిర్వ్యజ్యత ఇతి. వస్తునాలఙ్కారధ్వనిః. ఏతేన స్వయం స్త్రీముఖసదృశతయా కమలం స్వాధారేఽమ్భసి పుంస ఉత్సుకతామలమ్భయదితి రంగరాజవ్యాఖ్యానం. కాకస్య కార్ష్ణ్యాద్ధవళః ప్రాసాద ఇతివదసంగతమితి మన్తవ్యం, అలంభయదితి లభేర్ణ్యన్తాల్లఙ్. లభేశ్చేతి నుమాగమః లభేశ్చాత్ర ప్రాప్త్యుపసర్జనకగత్యర్థత్వాత్ గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వే ద్వికర్మకతా. గత్యుపసర్జనకప్రాప్త్యర్థత్వే తు వైపరీత్యమిత్యుక్తం సితంసితిమ్నేత్యత్ర.

విరతసస్యజిఘత్సమఘట్టయ
త్కలమగోపవధూర్న మృగవ్రజమ్,
శ్రుతతదీరితకోమలగీతక 49
ధ్వనిమిషేఽనిమిషేక్షణమగ్రతః.

విరతేతి. ఇషే ఆశ్వయుజమాసే 'స్యాదాశ్విన ఇషోఽప్యాశ్వయుజోఽపీ'త్యమరః. కలమగోపీ శాలిగోప్త్రీ చ సా వధూశ్చ కలమగోపవధూః స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః. శ్రుతః ఆకర్ణితః తయా వధ్వా ఈరితస్యాలాపితస్య కోమలగీతకస్య మధురగానస్య ధ్వనిర్యేన తం శ్రుతతదీరితకోమలగీతకధ్వనిం అతఏవ అగ్రతోఽగ్రే న నిమిషతి విస్మయానందాభ్యామిత్యనిమిషం. ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. తదీక్షణం యస్య తం అనిమిషేక్షణం ఘస్తుం అత్తుంవా ఇచ్ఛా జిఘత్సా. ఘసేరదాదేశాద్వా సన్నన్తాత్ప్రత్యయాదితి స్త్రియామప్రత్యయః. సా విరతా యస్య తం విరతసస్యజిఘత్సం ఉపసర్జనహ్రస్వః

మృగవ్రజం నాఘట్టయత్ నాతాడయత్ సిద్ధే సాధనప్రయోగాయోగాదితి భావః. అత్ర దండసాధ్యే మృగనివారణే కాకతాలీయన్యాయేన సుఖార్థస్య గానస్య కారణత్వకథనాత్సమాధిరలఙ్కారః. 'కారణాన్తరయోగాత్కార్యసుకరత్వం సమాధిః' ఇతి లక్షణాత్.

కృతమదం నిగదంత ఇవాకులీ
కృతజగత్త్రయమూర్జమతంగజమ్,
వవురయుక్ఛదగుచ్ఛసుగన్ధయ
స్సతతగాస్తతగానగిరోఽలిభిః. 50

కృతేతి. అయుజో విషమాః ఛదాః దళాని యేషాం తే అయుక్ఛదాస్సప్తపర్ణాః తేషాం గుచ్ఛైస్స్తబకైః సుగంధయశ్శోభనగంధాః గజమదగంధిన ఇతి భావః. అలిభిః భృంగైః తతాః విస్తృతాః గానగిరో యేషాం తే అలిభిః గీయమానా ఇత్యర్థః. సతతం గచ్ఛంతీతి సతతగాః సదాగతయః వాయవ ఇతి యావత్ కృతమదం జనితమదం అతఏవ ఆకులీకృత జగత్త్రయం ఊర్జః కార్తికః 'బాహులోర్జౌ కార్తికికః' ఇత్యమరః. స ఏవ మతంగజ ఇతి రూపకం తం నిగదంత ఇవ అయమాగచ్ఛతీత్యావేదయంత ఇవ వవుః వాంతిస్మ మత్తమాతంగగమనేఽప్యేవంవిధవాయువహనసంభవాదియముత్ప్రేక్షా, రూపకం త్వంగమస్యాః.

విగతవారిధరావరణాః క్వచి
ద్దదృశురుల్లసితాసిలతాసితాః,
క్వచిదివేంద్రగజాజినకంచుకా
శ్శరది నీరదినీర్యదవో దిశః. 51

విగతేతి. శరది యదవో యాదవాః యదుశబ్దేన రఘుశబ్దవత్తదపత్యే లక్షణా అజనపద నామత్వేనాతద్రాజత్వాద్బహుషు లుగసంభవాదితి. క్వచిత్ విగత వారిధరావరణాః నివృత్తమేఘావరణాః అతఏవ ఉల్లసితా కోశాదుద్ధృతా అసిర్లతేవాసిలతా తద్వత్ అసితాః శ్యామా ఇత్యుపమా క్వచిత్ నీరదినీః మేఘవతీః శుభ్రాభ్రపటలచ్ఛన్నా ఇత్యర్థః. అతఏవ ఇంద్రగజాజినమైరావతచర్మ తదేవ కంచుకః కూర్పాసకః యాసాం తా ఇవ స్థితా ఇత్యుత్ప్రేక్షా, దిశః దదృశుః ఉక్తాలఙ్కారయోస్సంసృష్టిః.

విలులితామనిలైశ్శరదంగనా
నవసరోరుహకేసరసంభవామ్,
వికిరితుం పరిహాసవిధిత్సయా
హరివధూరివ ధూళిముదక్షిపత్. 52

విలులితామితి. శరదేవాంగనా శరదంగనేతి రూపకమ్. అనిలైః విలులితాం విక్షోభితాం ఇతస్తతో విక్షిప్తామిత్యర్థః. నవసరోరుహకేసరసంభవాం ధూళిం పరాగం పరిహాసవిధిత్సయా నర్మరీతిచికీర్షయా, దధాతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్. హరివధూః వికిరితుం విక్షిప్తుమివ 'తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయా'మితి తుమున్ప్రత్యయః. 'ౠత ఇద్ధాతో'రితీకారః. ఉదక్షిపత్ ప్రేరితవతీ రూపకోజ్జీవితేయముత్ప్రేక్షా. 'కిరతిరయం కీర్యమాణకర్మా' యథాహ. రజః కిరతి మారుతః. క్వచిత్తత్కారకోద్దేశ్యకర్మా యథాత్రైవేతి వివేకః.

హరితపత్త్రమయీవ మరుద్గణై
స్స్రగవనద్ధమనోరమపల్లవా,
మధురిపోరభితామ్రముఖీ ముదం
దివి తతా వితతాన శుకావలిః. 53

హరితేతి. అభితామ్రముఖీ అరుణముఖీ 'స్వాంగాచ్చే'త్యాదినా వికల్పాన్ఙీష్. శుకావళిః మరుద్గణైస్సుమనోగణైః దివి తతా హరిప్రియార్థమాకాశే వితతా హరితానాం హరిద్వర్ణానాం పత్త్రాణాం వికారో హరితపత్త్రమయీ, 'టిడ్ఢాణఞ్'త్యాదినా ఙీప్. తయా అవబద్ధాః గ్రథితాః మనోరమాః పల్లవాః యస్యాం సా స్రగివేత్యుత్ప్రేక్షా మధురిపోః శ్రీకృష్ణస్య ముదం వితతాన చకారేత్యర్థః.

స్మితసరోరుహనేత్రసరోజలా
మతిసితాంగవిహంగహసద్దివమ్,
అకలయస్ముదితామివ సర్వత
స్స శరదం శరదంతురదిఙ్ముఖామ్. 54

స్మితేతి. స హరిః స్మితాని వికసితాని సరోరుహాణ్యేవ నేత్రాణి యేషు తాని సరోజలాని యస్యాం తాం తథోక్తాం అతిసితాంగాః ధవళపక్షాః యే విహంగాః హంసాః తైర్హసంతీ స్మయమానేవ స్థితా ద్యౌర్యస్యాం తాం తథోక్తాం శరైస్తృణవిశేషైః దంతురాణ్యున్నతదంతాని హసాత్ప్రకాశదశనానీతి యావత్. దంతఉన్నత ఉరచిత్యురచ్ప్రత్యయో మత్వర్థీయః. తాని దిఙ్ముఖాని యస్యాం తాం శరదంతురదిఙ్ముఖాం శరదం సర్వతః ముదితామివ అకలయత్ సర్వత్ర నేత్రవికాసహాసాదిలింగైర్హృష్టామివామన్యతేత్యర్థః. అత్ర సరోజహంసశరేషు నేత్రహాసదంతత్వారోపణాద్రూపకాలంకారః. తద్వశాత్ప్రతీయమానాంగనాభేదాధ్యవసాయాచ్ఛరది ముదితత్వోత్ప్రేక్షేతి సంకరః.

అథ హేమంతం వర్ణయతి:—

గజపతిద్వయసీరపి హైమన
స్తుహినయఙ్ సరితః పృషతాం పతిః,
సలిలసంతతిమధ్వగయోషితా
మతనుతాతనుతాపకృతం దృశామ్. ౬౫

గజపతీతి. గజపతిః ప్రమాణమాసాం గజపతిద్వయస్యః మహాగజప్రమాణాః 'ప్రమాణే ద్వయసచ్ దఘ్నఙ్మాత్రచ' ఇతి ప్రమాణార్థే ద్వయసచ్ప్రత్యయః. 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్. తా అపి సరితస్తుహినయఙ్ హిమానుర్వన్ తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. హేమంతే భవః హైమనః 'సర్వత్రాణ్చ తలోపశ్చే'తి హేమంతశబ్దా చ్ఛైషికోఽణ్ప్రత్యయః తకారలోపశ్చ పృషతాం బిందూనాం పతిర్వాయుః 'పృషంతి బిందుపృషతా' ఇత్యమరః. అధ్వానం గచ్ఛంతీత్యధ్వగాః పథికాః, 'అంతాత్యంతాధ్వదూరపారసర్వానంతేషు డః. తద్యోషితాం ప్రోషితభర్తృకాణాం దృశాం అతనుతాపకృతం మహాసంతాపకారిణీం సలిలసంతతిం అతనుత ఉష్ణమశ్రూత్పాదయామాసేత్యర్థః. హేమంతమారుతో విరహిదుస్సహోఽజనీతి భావః.

సర్వదా వియోగినాముద్దీపకస్యాపి వాయోర్హేమంతే వైశిష్ట్యమాచష్టే:—

ఇదమయుక్తమహో మహదేవ య
ద్వరతనోస్స్మరయత్యనిలోఽన్యదా
స్మృతసయౌవనసోష్మపయోధరాన్
సతుహినస్తు హినస్తి వియోగినః.

ఇదమితి. అనిలో వాయుః అన్యదా అన్యస్మిన్ కాలే గ్రీష్మాదావిత్యర్థః. 'సర్వైకాన్యే'త్యాదినా దాప్రత్యయః. వియోగినో వియుక్తాన్, గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం. వరతనోః వరతనుమిత్యర్థః. 'అధీగర్థే'త్యాదినా కర్మణి శేషషష్ఠీ, స్మరయతీతి యత్ స్మరతేరాధ్యానే మిత్వాద్ధ్రస్వః. ఇదం స్మారకత్వమపి మహదత్యంతం అయుక్తమేవ సహకారివిరహాదితిభావః. అహో అత్యంతా కించిత్కరత్వాద్విస్మయః హేమంతే తు హంతృత్వమప్యస్య సంభావితమిత్యాహ. స్మృతేతి. సతుహినః హిమసహితః అనిలస్తు సయౌవనాః యౌవనయుక్తాః అతఏవ సోష్మాణః సోష్ణాః యే పయోధరాః కుచాః తే స్మృతాః యైస్తాన్ స్మృతసయౌవనసోష్మపయోధరాన్ వియోగినో వియుక్తాన్, తథాయుక్తంచానీప్సితమితి కర్మత్వం. హినస్తి హంత్తి (వా) సమ్భావనాయాంలోట్, హేమన్తేహి హిమసహకారాత్కుచోష్మకసాధ్యదుఃఖోత్పాదనసామర్థ్యాద్వియోగి మారకత్వమపి సమ్భావ్యతే, గ్రీష్మాదౌ తు తాదృక్సహకారివిరహాత్ స్మారకత్వమప్యయుక్తమితి

భావః. అమారకే మారకత్వసమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః. ఇహాసహాజకవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధయోరతిశయయోరభేదాధ్యవసాయ ఇతిరహస్యమ్.

ప్రియతమేన యయా సరుషా స్థితం
న సహ సా సహసా పరిరభ్య తమ్,
శ్లథయితుం క్షణమక్షమతాంగనా
న సహసా సహసా కృతవేపథుః. 57

ప్రియతమేనేతి. అత్రాద్యపర్యాయే న సహ సేతి త్రేధా విభాగః. అన్యత్ర సహసేత్యేకంపదం సరుషా సరోషయా యయా స్త్రియా కర్త్ర్యా ప్రియతమేన సహ నస్థితం నపుంసకే భావే క్తః, సా అంగనా స్త్రీ సహసా మార్గశీర్షమాసేన, 'మార్గశీర్షే సహో మార్గ' ఇత్యమరః. కృతవేపథుః జనితకమ్పా సతీ 'ట్వితోఽథుచ్' త్యథుచ్ప్రత్యయః. తం పూర్వమవగణితమేవ ప్రియం హాసేన సహావర్తత ఇతిసహాసా సహాసాసతీ 'అథో హాసః హాసోహాస్యంచే'త్యమరః. స్వనహాసోర్వేతి వికల్పాదప్రత్యయః. సహసా శీఘ్రం స్వరాదిపాఠాదవ్యయత్వం. పరిరభ్యాశ్లిష్య క్షణం క్షణమపీత్యర్థః. అన్యథా వైరస్యాత్ అతఏవ సామర్థ్యలభ్యార్థత్వాదపేరప్రయోగః, శ్లథయితుం సాక్షమత వైక్లబ్యాచ్ఛిథిలీ కర్తుం నోత్సహతేస్మేత్యర్థః. మానినీమానభంజనక్షమోఽయం మాస ఇతి భావః. కలహాన్తరితేయం నాయికా. 'కోపాత్కాన్తం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితే'తి లక్షణాత్.

భృశమదూయత యాధరపల్లవ
క్షతిరనావరణా హిమమారుతైః,
దశనరశ్మిపటేన చ సీత్కృతై
ర్నివసితేవ సితేన సునిర్వృతా. 58

భృశమితి. అనావరణా ఆవరణరహితా యా అధరపల్లవస్య క్షతిః వ్రణః హిమమారుతైః భృశం అదూయతఅతప్యత, దూఙ్ పరితాపే దైవాదికాత్కర్తరి లఙ్. సాక్షతిః యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్ సీత్కృతైః సీత్కారైః కర్తృభిః సితేన శుభ్రేణ దశనరశ్మయ ఏవ పటః తేన కరణేన నివసితా ఆచ్ఛాదితేవేత్యుత్ప్రేక్షా. నిపూర్వాద్వస్తేరాచ్ఛాదనార్థాత్కర్మణి క్తః. తస్యేడాగమః. సునిర్వృతా సుష్ఠునిర్వృతా శీతాపహరాచ్ఛాద్యత ఇతి భావః. హిమహతాధరవ్రణనిర్వాపణస్య సీత్కారకర్తృకదశనరశ్మిపటాచ్ఛాదన హేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాత్ప్రహర్షోత్ప్రేక్షయోః స్సంకరః.

ఉక్తమేవార్థం భంగ్యంతరేణాహ.—

వ్రణభృతా సుతనోః కలసీత్కృతై
స్స్ఫురితదంతమరీచిమయం దధే,

స్ఫుటమివావరణం హిమమారుతై
ర్మృదుతయా దుతయాధరలేఖయా. 59

వ్రణేతి. మృదుతయా మార్దవేన హేతునా హిమమారుతైః దుతయా పీడితయా 'టుదు ఉపతాప' ఇతి ధాతోః సౌవాదికాత్కర్మణి క్తః. వ్రణభృతా దంతవ్రణవత్యా సుతనోః స్త్రియాః అధరో లేఖేవాధరలేఖా తయా అధరలేఖయా కర్త్ర్యా కలసీత్కృతై ర్హేతునా స్ఫురితాః ప్రకాశితాః యాః దంతమరీచయః తన్మయం తద్రూపం స్ఫుటం ఆవరణమాచ్ఛాదనం దధ ఇవ ధృతమివేత్యుత్ప్రేక్షా. దధాతేః కర్మణి లిట్.

ధృతతుషారకణస్య నభస్వత
స్తరులతాంగుళితర్జనవిభ్రమాః,
పృథు నిరంతరమిష్టభుజాంతరం
వనితయానితయా న విషేహిరే. 60

ధృతేతి. ధృతాః తుషారకణాస్తుహినశీకరాః యేన తస్య నభస్వతః పవనస్య సంబన్ధినః తరులతా ఏవాంగుళయః తాభిః యాని తర్జనాని తాన్యేవ విభ్రమాః విలాసాః పృథువిశాలం ఇష్టస్య దయితస్య భుజాన్తరం భుజమధ్యం వక్షస్స్థలం నిరన్తరం అనితయా అప్రాప్తయా గాఢాలింగనమలభమానయేత్యర్థః. ఇణః కర్తరి క్తః. వనితయా స్త్రియా నవిషేహిరే న సోఢాః. విరహాణ్యాస్తర్జితా ఇవ నభస్వతో బిభ్యతీతి భావః.

హిమఋతావపి తాః స్మ భృశస్విదో
యువతయస్సుతరాముపకారిణీ,
ప్రకటయత్యనురాగమకృత్రిమం
స్మరమయం రమయన్తి విలాసినః. 61

హిమఋతావితి. స్మరమయం స్మరాదాగతం స్మరప్రయుక్తమిత్యర్థః. 'తత ఆగత' ఇతి మయట్ప్రత్యయః. అకృత్రిమంసహజం అనురాగం ప్రేమ ప్రకటయతి ప్రకటీకుర్వాణే తత్కార్యేణ స్వేదేనేతి భావః. అతఏవ సుతరాం ఉపకారిణి పుంసాం రిరంసాజననాత్తేభ్యస్స్వానురాగప్రకాశనాచ్చాత్యంతోపకర్తరీత్యర్థః. ఏవంభూతే హిమఋతౌ హేమంతేఽపి స్వేదసంభావనారహితకాలేఽపీత్యర్థః. 'ఋత్యక' ఇతి సాంహితః ప్రకృతిభావః. భృశంస్విద్యంతి రాగోష్మణేతి భృశస్విద ఇతి సాత్త్వికోక్తిః. క్విప్. హేమంతేఽపి రాగిణాం స్వేదహేతురేవ తద్ధేతురాగహేతుత్వాదితిభావః. తాస్తథాధీరాః యువతయః విలాసినః ప్రియాన్ రమయన్తిస్మ హేమంతస్యోద్దీపకత్వాద్రతిపీడాసహత్వాద్దీర్ఘరాత్రిత్వాచ్చ ఉభయేచ్ఛానదృశమరమంతేత్యర్థః.

అథ శిశిరం వర్ణయతి.—

కుసుమయన్ ఫలినీరళినీరవై
ర్మదవికాసిభిరాహితహుంకృతీః,
ఉపవనం నిరభర్త్సయత ప్రియాన్
వియువతీర్యువతీశ్శిశిరానిలః. 62

కుసుమయన్నిత్యాదినా. ఉపవనం వన ఇత్యర్థః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'తృతీయాసప్తమ్యోర్బహుళమి'తి వికల్పాదమ్భావః. ఫలినీః ప్రియంగులతాః 'ప్రియంగుః ఫలినీ ఫలీ' త్యమరః. కుసుమయన్ కుసుమానీః కుర్వన్నిత్యుద్దీపనసామగ్రీవర్ణనం కుసుమయతేః మత్వంతప్రకృతికాత్ తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. ణావిష్ఠవద్భావే విన్మతోర్లుక్. మదవికాసిభిర్మదేన విజృంభమాణైః అళినీరవైః భృంగీఝంకారైః ఆహితహుంకృతీః కృతహుంకారాః మాధుర్యాదుద్దీపకత్వాతిశయద్యోతనార్థమళినీతి స్త్రీలింగనిర్దేశః. శిశిరానిలః ప్రియాన్ వియువతీః కోపాద్వియుంజానాః, యౌతేశ్శతరి ధాతోరువఙాదేశః. 'ఉగితశ్చే'తి ఙీప్. యువతీః వధూః 'యూనస్తి'రితి తిప్రత్యయః. నిరభర్త్సయత అతర్జయత తర్జిభర్త్స్యోర్భర్త్స్నాదికయోరనుదాత్తేత్త్వాదాత్మనేపదం అత్ర వాయావచేతనే చేతనధర్మో నిర్భర్త్సనముత్ప్రేక్ష్యతే. సా చాళినీఝంకారహుంకారోక్తిజీవితేతి రూపకసంకీర్ణా, వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా చ.

ఉపచితేషు పరేష్వసమర్థతాం
వ్రజతి కాలవశాద్బలవానపి,
తపసి మందగభస్తిరభీషుమా
న్న హి మహాహిమహానికరోఽభవత్. 63

ఉపచితేష్వితి. కాలవశాత్ బలవానపి పరేషు శత్రుషు ఉపచితేషు ప్రవృద్ధేషు సత్సు అసమర్థతాం దౌర్బల్యం వ్రజతి హి యస్మాత్కారణాత్ తపసి మాఘమాసే 'తపా మాఘే' ఇత్యమరః. మందగభస్తిః అపటురశ్మిః అభీషుమానంశుమాన్ 'అభీషుః ప్రగ్రహే రశ్మా' విత్యమరః. మహతః ఉపచితస్య హిమస్య హానిం నాశం కరోతీతి మహాహిమహానికరః తద్ధేతుర్నాభవత్ 'కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యే'తి హేత్వర్థే టప్రత్యయః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసాలఙ్కారః.

అభిషిషేణయిషుం భువనాని యః
స్మరమివాఖ్యత లోధ్రరజశ్చ యః,
క్షుభితసైన్యపరాగవిపాండుర
ద్యుతిరయం తిరయన్నుదభూద్దిశః. 64

అభిషిషేణయిషుమితి. క్షుభితః ఉద్ధూతః యస్సైన్యపరాగః సేనారజః సఏవ విపాండురద్యుతిః శుభ్రవర్ణః అతఏవ యో లోధ్రరజశ్చయః భువనాని అభిషిషేణయిషుం అభిషేణయితుం సేనయా అభియాతుమిచ్ఛుమిత్యర్థః. 'యత్సేనయాభిగమనమరౌ తదభిషేణన' మిత్యమరః. 'సత్యాపపాశే'త్యాదినా సేనాశబ్దాణ్ణిచి సని సనాశంసభిక్ష ఉరిత్యుప్రత్యయః, స్థాదిష్వభ్యాసేనచాభ్యాసస్యేతి ధాత్వభ్యాససకారయోష్షత్వం. స్మరం అఖ్యత్ ఏవ ఆఖ్యాతవానివేత్యుత్ప్రేక్షా. చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశః. అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽఙితి చ్లేరఙాదేశః. అయం లోధ్రరజశ్చయః దిశః తిరయన్ తిరస్కుర్వన్, తిరశ్శబ్దాత్ తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః ణావిష్ఠవద్భావే టిలోపః. ఉదభూత్ ఉద్ధూతః.

శిశిరకాలమపాస్య గుణోఽస్య నః
క ఇవ శీతహరస్య కుచోష్మణః,
ఇతి ధియాఽస్తరుషః పరిరేభిరే
ఘనమతో నమతోఽనుమతాః ప్రియాః. 65

శిశిరేతి. శిశిరకాలం అపాస్య అపహాయ శీతంహరతీతిశీతహరః తస్య 'హరతేరనుద్యమన' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. నః అస్మాకం అస్య కుచోష్మణః కుచోష్ణస్య, క ఇవ గుణః కింఫలం సంపాద్యత ఇతి శేషః. గమ్యమానక్రియాపేక్షయా కర్త్వానిర్దేశః. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ఇతిధియా అతోఽస్మిన్ శిశిరకాలే. సార్వవిభక్తికస్తసిః. ప్రియాః కాంతాః అస్తరుషో నిరస్తరోషాస్సత్యః నమతః ప్రణమతః అనుమతాన్ స్వప్రియాన్ ఘనం నిబిడం పరిరేభిరే ఆశ్లిష్టవత్యః. ఇతిధియేతి సుఖార్థస్య పరిరంభస్య కుచోష్మసాఫల్యార్థత్వముత్ప్రేక్ష్యతే, వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యత్వం చ.

అధిలవంగమమీ రజసాధికం
మలినితాస్సుమనోదళతాలినః,
స్ఫుటమితి ప్రసవేన పురోఽహస
త్సపది కుందలతా దళతాలినః. 66

అధిలవంగమితి. లవంగేషు అధిలవంగం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. సుమనసాం పుష్పాణాం దళేషు తాలయంతి ప్రతితిష్ఠంతీతి సుమనోదళతాలినః, తలప్రతిష్ఠాయామితి ధాతోరాభీక్ష్ణ్యే తాచ్ఛీల్యే వా ణినిః. అమీ అళినో మధుపాః రజసా పరాగేణ ఆర్తవేన చ అధికం మలినాః మలీమసాః పాపినశ్చ కృతాః మలినితా ఇతి హేతోః పురోఽగ్రే సపది కుందలతా మాఘ్యవల్లీ 'మాఘ్యంకుందమి' త్యమరః' దళతా వికసతా ప్రసవేన నిజకుసుమేన అహాసత్ జహాస స్ఫుటమిత్యుత్ప్రేక్షా యాం రజస్వలాం గంతారం కామినం సకలోఽప్యుపహసంతీతి భావః. కుందకుసుమస్య ధావళ్యాద్ధాసత్వేనోత్ప్రేక్షా.

అథ యమకవిశేషగ్రథనకౌతుకితయా కవిః పునః ద్వాదశభిః ఋతూన్వర్ణయన్నాద్యైశ్చతుర్భిర్వసంతం వర్ణయతి.—

అతిసురభిరభాజి పుష్పశ్రియా
మతనుతరతయేవ సంతానకః,
తరుణపరభృతస్స్వనం రాగిణా
మతనుత రతయే వసంతానకః. 67

అతిసురభిరితి. అతిసురభిరత్యంతసుగంధిః సంతానకః కల్పవృక్షః పుష్పశ్రియాం ప్రసూనసంపదాం అతనుతరతయా మహత్తరత్వేన అతనుశబ్దాత్తరబంతాత్తల్ప్రత్యయః. అభాజీవ అభంజీవేత్యుత్ప్రేక్షా, తథా సమృద్ధ ఇతి భావః. భంజేశ్చ చిణీతి విభాషా నలోపః, ఉపధావృద్ధిః చిణో లుక్. కించ వసంతస్యానకో వసంతానకః వసంతాగమదుందుభిరితి రూపకం. తరుణపరభృతస్తరుణకోకిలః రాగిణాం కామినాం రతయే రాగవివర్ధనాయ స్వనం అతనుత మధురం చుకూజేత్యర్థః. ప్రభావృత్తమ్. 'స్వరశరవిరతిర్ననౌ రరౌ ప్రభా' ఇతి లక్షణాత్.

నోజ్ఝితుం యువతిమాననిరాసే
దక్షమిష్టమధువాసరసారమ్,
చూతమాలిరలినామతిరాగా
దక్షమిష్ట మధువాసరసారమ్. 68

నోజ్ఝితుమితి. అరమత్యంతం ఇష్టేష్వీప్సితేషు మధుషు మకరందేషు వాసే వసతౌ రసో రాగో యస్యాస్సా ఇష్టమధువాసరసా మధుపానప్రియేత్యర్థః. అతఏవ అళినామాళిః భృంగశ్రేణిః యువతిమాననిరాసే దక్షం కుశలం ఉద్దీపకత్వాదితి భావః. మధువాసరేషు వసంతదినేషు సారం శ్రేష్ఠం మధువాసరసారం తత్కాలశ్లాఘ్యమిత్యర్థః. చూతం సహకారం అతిరాగాదతిలౌల్యాత్ ఉజ్ఝితుం హాతుం నాక్షమిష్ట నాసహిష్ట క్షమేర్ణ్యావాదికాల్లుఙ్. స్వాగతావృత్తం. ఉక్తంచ 'స్వాగతేతి రనభాద్గురుయుగ్మ' మితి లక్షణాత్.

జగద్వశీకర్తుమిమాః స్మరస్య
ప్రభావనీ కేతనవైజయంతీః,
ఇత్యస్య తేనే కదలీర్మధుశ్రీః
ప్రభావనీకే తనవై జయంతీః. 69

జగదితి. ప్రభావయతీతి ప్రభావనీ సంపాదయిత్రీ కర్తరిల్యుట్ ఙీప్. మధుశ్రీః వసంతలక్ష్మీః కర్త్రీ జగత్ వశీకర్తుం ప్రభా సమర్థే అస్య స్మరస్య అనీకే సైన్యే జయంతీః

జిత్వరీః కేతనవైజయంతీః ధ్వజపతాకాః తనవై కరవాణి తనోతేః ప్రాప్తకాలేలోట్. టేరే త్వం. ఏతఐ ఇత్యైకారః. ‘ఆడుత్తమస్యపిచ్చ’ త్యాడాగమః. ‘ఆటశ్చే’తి వృద్ధిః. ఇతిమనసీష యేతి శేషః. ఇమాః కదలీః రంభాతరూన్ తేనే వితస్తార ‘కదలీవారణబుసారంభామోచాంశుమత్ఫలే’ త్యమరః. కదలీషు కామవైజయంతీత్వోత్ప్రేక్షా. వృత్తముపజాతిః.

స్మరరాగమయీ వపుస్తమిస్రా
పరితస్తార రవేరసత్యవశ్యమ్,
ప్రియమాపదివాపి కోకిలే స్త్రీ
పరితస్తారరవే రసత్యవశ్యమ్. 70

స్మరేతి. అసతీ దుష్టా స్మరేణ కామేన నిమిత్తేన యో రాగో రమణేచ్ఛా సఏవ తన్మయీ తమిస్రా తమస్తోమః ‘తమిస్రం తిమిరే కోపే తమిస్రా తు తమస్తతౌ, కృష్ణపక్షనిశాయాంచే’తి విశ్వః. రవేః వపుః మండలం పరితస్తార అవవ్రే అహని రజనీధియం జనయామాసేత్యర్థః. పరిపూర్వాత్ స్తృణాతేర్లిట్. అవశ్యం సత్యమిత్యర్థః. తతః పరితస్సమంతాత్ తారరవే ఉచ్చతరస్వనే కోకిలే రసతి కూజతి సతీత్యుద్దీపకోక్తిః స్త్రీ స్త్రియ ఇత్యర్థః జాతావేకవచనం. దివాపి దివసేఽపి దివేతి సప్తమ్యర్థేఽవ్యయం. వశంగతో వశ్యః వశంగత ఇతి యత్ప్రత్యయః. నవశ్యః అవశ్యః, తమవశ్యం అవశంగతమపీత్యర్థః. ప్రియం ప్రేయాంసం ఆప స్వయమేవాభిససారేత్యర్థః. యదవగణయంతమపి ప్రియం దివాపిమానమవిగణయ్య నిషేధం చోల్లంఘ్యసమగచ్ఛన్ తత్సత్యం రాగతిమిరతిరోహితమానభానుమండలా భామిన్య ఇతి రూపకానుప్రాణితేయం ప్రియాప్తిక్రియానిమిత్తా పరిస్తరణక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా అవశ్యమితి వ్యంజకప్రయోగాద్వాచ్యా. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అథైకేన గ్రీష్మమాహ—

వపురమ్బువిహారహిమం శుచినా
రుచిరం కమనీయతరా గమితా,
రమణేన రమణ్యచిరాంశులతా
రుచిరంకమనీయ రాగమితా. 71

వపురితి. శుచినా గ్రీష్మేణ ప్రయోజకకర్త్రా, అంబువిహారేణ జలక్రీడయా, హిమం శీతం అతఏవ రుచిరముజ్జ్వలం వపుర్దేహం గమితా ప్రాపితా, గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం. ‘ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామి’ త్యభిహితత్వంచ. అతఏవ కమనీయతరా రమణీయతరా అచిరాంశుర్లతేవ అచిరాంశులతా విద్యుల్లతా తస్యారుచిరివ రుచిర్యస్యాస్సా అచిరాంశులతారుచిరిత్యుపమాద్వయం తథారాగ

మనురాగం ఇతా ప్రాప్తా ఇణఃకర్తరి క్తః. రమణీ రమణేన ప్రియేణ అంకముత్సంగం అనీయత నీతా 'నీహృకృష్వహామి' తినయతే ర్ద్వికర్మకతా. శేషం పూర్వవత్, తోటక వృత్తముక్తమ్.

అథ ద్వాభ్యాం వర్షర్తుం వర్ణయతి:—

ముదమబ్దభువామపాం మయూరా
స్సహసాయంత నదీ పపాట లాభే,
అలినా రమతాలినీ శిలీంధ్రే
సహ సాయంతనదీపపాటలాభే. 72

ముదమిత్యాది. అబ్దభువాం మేఘభవానాం అపాం లాభే వర్షేసతీత్యర్థః. సహసా మయూరాః ముదమానందం అయంత అలభంత. అయపయగతౌలజి అడజాదీనా మిత్యాడాగమః, అటశ్చేతి వృద్ధిః. నదీ పపాట నద్యః ప్రావహన్నిత్యర్థః. అటపటగతౌలిట్. జాతావేకవచనం. అలినీ భృంగీ అలినా భృంగేణసహ సాయంభవః సాయంతనః సాయం చిరమిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః, తుడాగమశ్చ. స చాసౌ దీపశ్చ తద్వత్పాటలా అభాయ స్యసః తస్మిన్ పాటలప్రభ ఇత్యుపమాలంకారః, శిలీంధ్రేకందళీకుసుమే అరమత అత్రమ యూరమోదప్రాప్త్యాద్యనేకకర్తృకక్రియాయాగపద్యాద్భిన్నాధికరణక్రియా సముచ్చ యరూప సముచ్చయాలఙ్కారభేదః. 'గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయ ఇతీరిత' ఇతి సామాన్యలక్షణం. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.

కుటజాని వీక్ష్య శిఖిభిశ్శిఖరీంద్ర
సమయావనౌ ఘనమదభ్రమరాణి,
గగనం చ గీతనినదస్య గిరోచ్చై
స్సమయా వనౌఘనమదభ్రమరాణి. 73

కుటజానీతి. శిఖరీంద్రం సమయా రైవతకాద్రేస్సమీపే 'అభితఃపరితస్సమయే' త్యాదినా ద్వితీయా. అవనౌ ప్రదేశే ఘనమదాః భ్రమరాః యేషుతాని ఘనమదభ్రమ రాణి కుటజాని కుటజకుసుమాని వనౌఘేన వయఃపూరేణ నమంత్యభ్రాణి మేఘాః యస్మిన్ తద్వనౌఘనమదభ్రం 'జీవనంభువనంవనమి' త్యమరః. గగనంచ వీక్ష్యశిఖిభిర్మయూరైః గీతనినదస్య గానధ్వనేః సమయాతుల్యయా, తుల్యార్థైరిత్యాదినా వైకల్పికీషష్ఠీ- గిరావా చాకేకయేత్యర్థః ఉచ్చైః అరాణి రణితం. రణశబ్దే భావేలుఙ్ చిణోలుక్. కుటజా వృత్తం—'సజసాభవేదిహసగౌ కుటజాఖ్యమి'తి లక్షణాత్.

అథ త్రిభిశ్శరదం వర్ణయతి:—

అభీష్టమాసాద్య చిరాయ కాలే
సముద్ధృతాశం కమనీ చకాశే,

యోషి న్మనోజన్మసుఖోదయేషు
సముద్ధృతాశంక మనీచకాశే. 74

అభీష్టమిత్యాది. కామయతేఇతి కమనీ కామయిత్రీ 'కమ్రః కామయితాభీకః కమనః కామనోఽభికః' ఇత్యమరః. కమేః కర్తరిల్యుటి జీప్. యోషిత్ జాతావేకవచనం అనీచాః ఉన్నతాః కాశాః అశ్వవాలాః యస్మిన్ తస్మిన్ అనీచకాశే కాలే శరదీత్యర్థః. మనోజన్మసుఖోదయేషు కామసుఖావిర్భావేషు ధృతా ఆశా అభిలాషో యేన తం ధృతాశం అభీష్టం ప్రియం చిరాయ చిరకాలేన 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకాః' ఇత్యమరః. సమ్యక్ ఉద్ధృతా ఉత్సృష్టా ఆశంకా సంకోచో యస్మిన్ కర్మణి తత్సముద్ధృతాశంకం విస్రబ్ధం యథాతథా ఆసాద్య ప్రాప్య ముదా సహ వర్తతఇతిసముత్ సానందా సతీ చకాశేవిలలాసేత్యర్థః. అత్ర సముచ్చకాశఇతి యోషితః ప్రియ ప్రాప్తినిమిత్తహర్షాఖ్య భావనిబంధనాత్ప్రేయోలఙ్కారః. రసభావతదాభాస తత్ప్రశమనానాం నిబంధనే రసవత్ప్రేయఊర్జస్విసమాహితానీతి లక్షణాత్, వృత్తముపజాతిః.

స్తనయోస్సమయేన యాంగనానా
మభినద్ధా రసమానసారసేన
పరిరంభరుచిం తతిర్జలానా
మభినద్ధారసమా న సా రసేన. 75

స్తనయోరితి. రసమానాః కూజనశీలాః 'తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశ్' ఇతి తాచ్ఛీల్యే చానశ్ప్రత్యయః. రసతేః పరస్మైపదిత్వాన్న శానచ్ప్రత్యయః. తేచ సారసాః పక్షివిశేషా యస్మిన్ తేన రసమానసారసేన సమయేన శరత్కాలేనేత్యర్థః. సారసానామత్రైవ సంభవాత్. 'సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయః' ఇతి యాదవః. అంగనానాం స్తనయోః జలానాం యా తతిః శారదోష్ణజన్మా స్వేదోదబిందుసందోహః అభితో నద్ధా బద్ధా నహ్యతేరభిపూర్వాత్కర్మణి క్తః. 'నహో ధః' ఇతి ధత్వం. హారసమా ముక్తాహారతుల్యా కుచమండలమండనాయమానేతి భావః. సా జలతతిః రసేన రాగేణ హేతునా బలీయసేతి భావః. పరిరంభరుచిం ఆలింగనేచ్ఛాం నాభినత్ న బిభేద శారదస్వేదస్యాప్యలఙ్కారతయోద్దీపకస్యాజుగుప్సితత్వాన్నిష్ప్రత్యూహః శృంగారో విజయఇత్యర్థః. అతఏవ రసనిబంధనాద్రసవదలఙ్కారః. లక్షణం తూక్తం పూర్వశ్లోకఏవ. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.

జాతప్రీతిర్యా మధురేణానువనాంతం
కామే కాంతే సారసికా కాకురుతేన,
తత్సంపర్కం ప్రాప్య పురా మోహనలీలాం
కామే కాంతే సా రసికా కా కురుతే న. 76

జాతేతి. యా స్త్రీ అనువనాన్తం వనాన్తే విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. మధురేణ శ్రావ్యేణ, సారసికాకాకురుతేన సారస్యేవ సారసికాః సారసాంగనాః కాత్పూర్వస్యేత్వం తాసాం కాకురుతేన వికృతరవేణ 'కాకుః స్త్రియాం వికారో యః శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనే'రిత్యమరః. కాకుశ్చ రుతంచ తేన కామే కామకల్పే; సింహో దేవదత్తఇతి వద్గౌణప్రయోగః కాంతే ప్రియే జాతప్రీతిః జాతస్నేహా అభూత్ రసికా రసవతీ రాగవతీత్యర్థః. 'అతఇనిఠనా'వితీతి ఠన్ప్రత్యయః సా కా స్త్రీ ఏకాంతే రహసి తస్య కాంతస్య సంపర్కం ప్రాప్య పురా పురుషప్రేరణాత్పూర్వమేవ కాం మోహనలీలాం సురతక్రీడాం నకురుతే సర్వాపి స్త్రీ సర్వానపి సురతవిశేషాన్ కామతంత్రప్రసిద్ధాన్ విస్రబ్ధం చకారేత్యర్థః. తేన శృంగారస్య పరాకాష్ఠాప్రాప్తేత్యుక్తం, మత్తమయూరవృత్తమ్.

అథైకేన హేమన్తమాహ.—

కాంతాజనేన రహసి ప్రసభం గృహీత
కేశే రతే స్మరసహాసవతోషితేన,
ప్రేమ్ణా మనస్సు రజనీష్వపి హైమనీషు
కే శేరతే స్మరసహాసవతోషితేన. 77

కాన్తేతి. సహత ఇతిసహాః పచాద్యచ్, స్మరస్య సహాః స్మరసహాః కామోద్దీపక ఇత్యర్థః. తేన ఆసవేన తోషితః తేన స్మరసహాసతోషితేన అతఏవ, రసహాసావస్య స్త ఇతి రసహాసవాన్ తేన రసహాసవతా రాగహాస్యవతా, అతఏవ, ప్రేమ్ణా మనస్సు పుంసాం చిత్తేషు ఉషితేన వసతా వసేః కర్తరి క్తః. 'వసతిక్షుధోరి' డితీడాగమః. గతిబుద్ధీత్యాది సూత్రే చకారాద్వర్తమానార్థతా, కాన్తైవ జనః తేన కాంతాజనేన జాతావేకవచనం. రహసి ప్రసభం బలాత్ గృహీతకేశే ఆకృష్టశిరోరుహే రతే సురతే హేమంతే భవాః హైమన్యః తాసు హైమనీషు అతిద్రాఘీయసీష్విత భావః. సర్వత్రాణ్చతలోపశ్చేతి హేమన్తశబ్దాదణ్ప్రత్యయః. తకారలోపశ్చ టిడ్ఢాణఞి' త్యాదినాఙీప్. రజనీషు కే యువానః శేరతేస్మ స్వపన్తిస్మ, నకేపీత్యర్థః. 'లట్స్మే' ఇతిభూతే లట్, ఏతేనాతిభూమింగత శ్శృంగారఇతివ్యజ్యతే, వసన్తతిలకావృత్తమ్.

అథైకేన శిశిరం వర్ణయతి.—

గతవతామివ విస్మయముచ్చకై
• రసకలామలపల్లవలీలయా,
మధుకృతా మసకృ ద్గిరమావలీ
రసకలా మలపల్లవలీలయా. 78

గతవతామితి. ఆసకలామలపల్లవలీలయా ఆసకలాః ఆసమగ్రవికాసినః అమలాః నిర్మలాశ్చ యే పల్లవాః తేషాం లీలయా నృత్తక్రియయేత్యర్థః. విస్మయం గతవతా

మివ స్థితానామిత్యుత్ప్రేక్షా. మధుకృతాం మధుకరాణాం సమ్బన్ధినీ లవలీషు శిరీష లతావిశేషేషు లయోలయనం స్థితిర్యస్యాస్సా లవలీలయా అపరిస్ఫుటరసకలాం రసేన మధ్వాస్వాదేన కలామవ్యక్తమధురామ్. 'ధ్వనౌతుమధురాస్ఫుటే కల' ఇత్యమరః. గిరం వాచం, అసకృత్, ఉచ్చైః అలపత్, మధుమదహేతుకస్య మధుకరాలాపస్యకప్లక లీలాజనితస్మయహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి గుణహేతూత్ప్రేక్షా. ద్రుతవిలమ్బిత వృత్తం—'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌ భరా'వితి లక్షణాత్.

కురర్వంతమిత్యలిభరేణ నగానవా చః

పుష్పైర్విరామ మలినాం చ నగానవాచః,

శ్రీమాం స్తమస్త మనుసాను గిరా విహర్తుం

బిభ్రత్యచోది స మయూరగిరా విహర్తుమ్. 79

ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
ఋతువర్ణ్ణనం నామ షష్ఠస్సర్గః.

కుర్వన్తమితి. ఇతీత్థం పుష్పైరేవాలిభరేణ తత్కృతేన మహాభారేణ నగాన్ వృక్షాన్ అవాంచంతీత్యవాచో నమ్రాన్ అంచేరవపూర్వాద్ఋత్విగిత్యాదినా క్విన్ప్రత్యయః, కుర్వంతం అళినాం గానవాచః గీతధ్వనేః ఝుంకారస్యచ నవిరామమవిరామం అసమాప్తిం కుర్వంతం సమస్తమృతుం సర్వానృతూన్ అనుసాను సానుషు విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. బిభ్రతి బిభ్రాణే ఇహాగిరౌ రైవతకాద్రౌ విహర్తుం క్రీడితుం శ్రీమాన్ లక్ష్మీసహితః సః మయూరగిరా కేకయేత్యర్థః. అచోది ప్రేరితః భగవన్నిహ విహరణాత్ ఋతూనాంగణమనుగృహాణేతి ప్రార్థితఇత్యుత్ప్రేక్షా. వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. వృత్తముక్తమ్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ మహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం షష్ఠస్సర్గః.

చెన్నపురి : వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము.